

A Z O L V A S Ó H O Z !

Ezzel a számmal, mely 1988 nyárutóján került nyomdába, 1978 koranyarán indult sorozatunk tizenegyedik életévébe lép.

Fennállásának első tíz éve alatt a „Magyar Füzetek” húsz számmal jelentkezett (voltaképpen tizenhét, mert a húszból három, ezt a mostanit is ideértve, „kettős szám” volt). Ezt az évenkénti két, folyóíratszerű számot azonban még húsz könyvszerű kötet is kiegészítette: 11 a „Magyar Füzetek Könyvei” sorozatban és 9 azokban a „történelmi adalékokban”, amelyeket Király Béla tengerentúli egyesületével adunk ki közösen. A részletes listát a hátsó fedőlapon találja meg a szíves olvasó.

Sorozatunk egy olyan időszakban indult, amikor a magyarországi politikai-társadalmi gondolkodásra még súlyos cenzúra nehezedett. Ezért adtuk magunknak feladatul, hogy a s z a b a d magyar gondolkodás „archívuma” leszünk, hogy „szembesítsük” egymással a jelenkori d e m o k r a t i k u s gondolkodás különböző magyar és szomszédországbeli áramlatait. Hogy ez mennyire sikerült, azt másoknak kell megítélniök. De tény, hogy az elmúlt évtizedben a magyar politikai-szellemi élet megkezdte a demokratikus Európához való vissza-felzárkózását, s ebben talán nekünk is volt valamennyi részünk.

Ez a 19/20-as szám annyiban tér el az eddigi tradíciótól, hogy szinte nem néz kifelé, sem a mélybe, hanem teljes egészében azokra a folyamatokra összpontosítja figyelmét, amelyek Magyarországon j e l e n l e g végbemennek. Vagyis, szükségképpen, kevésbé időtálló ez az évfordulós szám, mint az összes eddigiek. De ez a mi kis hazánk sorsfordulón áll, s ezért úgy véltük, helyénvaló, ha – kivételesen – nem tartós szellemi táplálékot adunk, hanem e z t dokumentáljuk és kommentáljuk.

Az óvatosság azt követeli, hogy ne tegyünk ígéretet a következő évtizedre, – még szűkebb „hatáskörünkön” belül sem. De annyi bizonyos, hogy az új magyar szellemi felszabadulás még csak a kezdetén tart. Tehát folytatni kell, addig is, amíg egy új, jobb, szerencsésebb nemzedék át nem veszi a stafétabotot...

A szocialista államrend válsága Magyarországon

A magyarországi szocializmus válságban van: gazdasági, politikai, ideológiai, sőt morális válságban. E válság valamikor a hetvenes évek végén kezdődött, a nyolcvanas évek közepén felgyorsult és 1987/88-ban a leghivatalosabb fórumokon — sajtó, pártgyűlések, stb. — is kifejezésre jutott. 1987 nyarán a nyugtalanság olyan méreteket öltött, hogy az irányváltás, de legalábbis a vezetőségcsere, elkerülhetetlenné vált. A váltás két lépésben történt; az elsőben (1987 júliusa) az állampárt új kormányfőt nevezett ki, aki is hivatalbalépésekor gyökeres gazdaságpolitikai irányváltást hirdetett meg; a másodikban (1988 májusa) a pártvezetés régebbi gárdája szinte teljes egészében a süllyesztőbe került, s a gazdaságszerkezeti újítások mellett a politikai intézményrendszer reformja is meghirdetést nyert. Az 1988 májusában összehívott országos pártértekezlet — egy fajta rendkívüli, tisztújító jogokkal is felruházott pártkongresszus — egy szerre volt válságfórum és kísérlet a megbomlott sorok újrendezésére. A válság *megfogalmazásában* a reformerszárny játszotta a főszerepet, mindenekelőtt azzal, hogy hangot adott a magyar társadalom mélyéről jövő változási kívánalmaknak, illetőleg hogy ezeknek figyelembevételével intézményes újításokat javasolt. A sorok *újrendezésében* azonban a főszerep a hagyományosabb elemeknek jutott, s ezen belül is a párt új erős emberének, a Kádár utódjává előlépett főtítkár-miniszterelnök Grósz Károlynak. Hogy lesz-e érdemleges újítás az intézményrendszerben és hatékony gazdaságpolitikai irányváltás, most elsősorban Grósz Károlyon múlik (úgy, mint 1987-ig:

Kádár Jánoson). Természetesen vannak a színen más politikai erők is — egyrészt a hivatalos intézményrendszeren kívül, másrészt a párthatalom felsőbb köreiben —, de tapasztalatból tudjuk, hogy az erők harcának kimenetelében mennyire döntő szerepe van a hatalom élén álló személynek.

Ennek az írásnak nem célja, hogy a magyarországi válságot és az általa eddig kiváltott változásokat részleteiben elemezze: ilyen munka elvégzéséhez közelebbi megfigyelőhely kellene, mint Párizs. Célunk azonban, hogy a válság és a megindult — vagy legalábbis meghirdetett — irányváltás főbb adottságait szemügyre vegyük, s ezeknek mérlegelése után a válság kimenetelének lehetséges útjait feltérképezzük.¹

A gazdasági csödről, dióhéjban

Hogy a gazdasági vonalvezetés csődbe jutott, ez ma már olyan elismert tény, hogy bizonyításra nem szorul. Az ország legjobb közgazdászai ezügyben több mint tíz évvel ezelőtt kezdtek húzni a vészharangot: iszonyú kár, hogy figyelmeztetésüket az illetékes államvezetők olyan nagy késéssel hallották meg. Amikor 1987 tavaszán végre megértették, hogy „most már igazán tenni kell valamit, különben katasztrófa lesz”, megkezdődött az addig követett vonal előbb óvatos, aztán szinte pánikszerű revíziója, s ebből kerekedett ki a tavaly nyári kormányátalakítás. Grósz Károly, Medgyessy Péter és más kormányvezetők nyilatkozataiból csakhamar nyilvánvalóvá vált, hogy a gazdaságpolitika élére került új gárda tartós hatállyal szintiszta válságkormányzásra rendezkedett be azzal a bevallott céllal, hogy a lejtőre került kocsit biztosabb terepre vezeti vissza. Bár a hivatalos nyilatkozatok a gazdasági válság elemeit nem minden vonatkozásban tárták fel, a felől nem hagytak kétséget, hogy a helyzet súlyos, s olyan drasztikus intézkedéseket igényel, amelyek bizony senkinek sem fognak örömet okozni. (Egyesegyedül Kádár merte kétségvetni, hogy a dolgok válságosra fordultak; bukása erre is pontot tett.)

1 Fejtegetésünk alapszövege 1988 első hónapjaiban íródott, végső változata az év késő nyarán.

A gazdasági problémák elemzésébe ehelyütt már csak azért sem bocsátkozunk bele, mert ezt már másutt megtettük.² Egyáltalában e kérdés mintha már régesrégén a túlbeszéltség állapotába jutott volna... Ezért talán elegendő lesz, ha néhány szóban felidéz-
zük a lényegét.

Magyarországon is, mint Kelet-Európában mindenütt, a szovjet mintájú tervgazdálkodás veszteséges pályákra — úgy is mondhatnók: fejlődési zsákutcába — vezette az ipari termelést; e pályákról kikerülni, az igazán modern és reményteljes technikákhoz felzárkózni csak hatalmas tőkeberuházással lehetne, amire azonban az ország jelenlegi eladósodása mellett sem pénz, sem — valószínűen — külföldi hitelező nincsen. A külföldi adósságállomány már most is akkora, hogy a folyó devizajövedelemből, ill. annak megtakarítható részéből, nem lehet az esedékes kamatszolgáltatást teljesen fedezni. Ezért azután az adósságállomány kvázi automatikusan tovább növekszik anélkül, hogy újonnan felhasználható termelési tőke kerülne be az országba! De a dolognak ez csak a külgazdasági és rövidlejáratú oldala. Nagyobb probléma ennél hosszabb távon, hogy még az esetlegesen megszerezhető tőke sem biztos hatású gyógyír. A legjobb feltételek mellett kapott tőke is csak akkor érne valamit, ha mozgékony, gazdaságilag élet- és versenyképes vállalkozások kezelésébe jutna, márpedig a szocialista állam tervutasításain nevelkedett és pénzügyi gyámkodásához szokott nagyvállalatok nem ilyenek.

A magyarországi közszellem, elsősorban a közgazdászoké, sokáig abban a reményben élt, hogy a hatvanas évek közepén megkezdett s a nyolcvanas években valamennyire felújított „reform” majd kineveli ezt a vállalkozóképes gazdasági szervezetet. Ez azonban nem következett be. Az elmúlt évtized „reform”-intézkedései csak másodrendű kisvállalkozásoknak nyitottak utat, máskülönben meghagyták, legfeljebb módszereiben ésszerűsítették a vállalatok fölötti állami gyámkodást. A sok halogatás és be nem váltott reform után a magyar gazdaság végülis olyan hátrányba jutott, hogy óvatos kis lépésekkel azt már nem

2 Részletes elemzéseket adtunk erről előző számunkban (MF 18) a Hazafias Népfront beadványával kapcsolatban (Kovácsy Tibor és Varga Iván írása, 91–114. old.) Lásd továbbá a jelen számban Kemény István elemzéseit (35–40. és 53–77. old.)

lehet behozni. Merész ugrásra volna szükség, amely az adott esetben nemcsak személycserét jelent — ez maga is nehéz —, hanem az államosított gazdaságirányítás többé-kevésbé radikális felszámolását.

Elvben az új pártvonal és kormányzati program ilyenirányú változásokat is kilátásba helyez. Így pl. az új „társulási törvény” nyitás a magántőke szélesebbkörű felhasználása, vagy legalábbis olyan vállalatok alakítása felé, amelyek már nem tekinthetők az állam kizárólagos tulajdonának. Gyakorlatilag azonban még nem dönt el, hogy az új vezetői gárda milyen messzire hajlandó menni az elődeitől örökölt szocialista szervezési formák likvidálásában. Aligha kell magyarázni, hogy mi volna ebben a lépésben a veszélyes, — még akkor is, ha a döntések szigorúan „fent”-ről jönnek és a központi párthatalom kontrollja alatt maradnak. Jó, hogy a mai magyar vezetés — saját bevallása szerint — „új szellemben” kíván a problémákhoz nyúlni: ez nem változtat az alapadottságokon.

A képletet bonyolítja, hogy az új reformprogram olyan gazdasági intézkedésekkel kapcsolódik össze (személyi adó, ár-szintnövelés, munkahelyek fölszámolása), amelyek a szélesebb közvéleményben sokkal több nyugtalanságot keltenek, mint reményt vagy várakozást. Az elmúlt két évtizedben Magyarországon annyi szóbeszéd volt a gazdaság reformjáról, hogy — a beavatott szakemberek egy viszonylag szűk csoportjától eltekintve — az újból meghirdetett reformoktól pozitív jót úgyszólván senki sem vár. A közvélemény továbbá abban sem nagyon hisz, hogy az új vezetés csakugyan kirántja a szekert a kátyuból (mármint országét). Nem a szándékot kérdőjelezi meg, s még csak nem is X vagy Y személyi alkalmasságát, hanem a szocializmusnak nevezett rendszer belső megújulási képességét. Elvégre ezt is már többször és többen megpróbálták, de átütő sikerrel mindmostanáig sehol. A jövő természetesen mindig nyitva van és tartogathat kedvező meglepetéseket is. Eddig azonban semmilyen tény nem hozható fel annak bizonyítására, hogy az államszocialista gazdaságirányítás hatékonyvá tehető.³

3 Alább részletes kivonatokat adunk Andics Jenőnek, az új magyar vezetői gárda egyik ideológusának fejtegetéseiből. (Lásd alább, a 30–33. oldalon „Modellváltás” c. ismertetésünket.) Az idézett

Itt vezet át a gazdasági válság a *politikaihoz*, amely mindenekelőtt: bizalmi. Mint ahogy a gazdasági csőd, ez sem egyik percről a másikra jött létre. Abban a két évtizedben, amely a nyolcvanas évek elején ért véget, a Kádár-rendszer tekintélyes bizalmi tőkét halmozott fel. Ez a bizalom egyrészt arra épült, hogy az élet élhetőbbé vált, másrészt arra az elterjedt nézetre, hogy az adott viszonyok között ennél többre úgy sem lehet számítani. Egyfajta „kiegyezés” ment végbe állam és nép között, ha nem is jogi értelemben, de abban a köznapi értelemben, amelyben a fennálló állapotok — olykor a nehezen kibírhatók is — elfogadottá válnak, ha egyszer a „más”, a jobb, nem elérhető. A bizalmi tőke kinélkinél abban a mértékben halmozódott föl, ahogy a helyét vagy a számítását megtalálta. Akik a rangok és a lehetőségek létráján magasan álltak, természetesen nagyobb mértékben osztották a közmegegyezést, mint az alacsonyan állók.

Bizalmi válságnak nevezhető egy olyan helyzet, amikor egyre többen érzik úgy, hogy a hatalom becsapta őket, vagy legalábbis nem törődik velük, s egészben véve rossz irányban halad. Magyarországon ez a helyzet a hetvenes évek vége felé kezdett kialakulni. Először az értelmiség egy része mondta föl a „közmegegyezést”,⁴ majd egymásután a társadalom úgyszólván minden rétege (a politikailag vagy gazdaságilag szuper-privilegizáltak néhány, nem túlságosan népes csoportjától eltekintve). Ennek legvilágosabb jele az a panasz-áradat volt, amely 1987 tavaszától kezdve a magyar sajtót-rádiót (stb.) elöntötte, s az a körülmény, hogy a panaszokba egyre több méltatlankodás, felelősségrevonás és — a fennálló államrend hívei részéről — aggodalom vegyült. A bizalmi válság legáltalánosabb oka, hogy a rendszer egyre kevésbé tudta nyújtani azt, amit — a hatvanas-hetvenes években kialakult életnívó és várankozások szerint — az ország lakói már-már jussuk-

szövegben szó szerint az áll, hogy „egyelőre nincs olyan hatékony szocialista piacgazdálkodás, amelyből tapasztalatokat meríthetnénk”.

4 Lásd erről Vajda Mihály írását, Magyar Füzetek 11 (1982), 13. old.

nak tekintettek, s ugyanakkor e csalódás ellensúlyozására alig-alig voltak eszközei. Tulajdonképpen Kádár János ebbe bukott bele.

Amíg Kádár a helyén volt, a bizalmi válsággal párhuzamosan és ahhoz kapcsolódóan kifejlődött, sőt akuttá vált egy másik – felszínesebb – politikai válság is, az, amely Kádár kiöregedéséhez és utódlásához kapcsolódott. Minden utódlás természetesen előhívja és felcsigázza a személyi ambíciókat. Ezek pedig szükségképpen „pártalakításokhoz” vezetnek, vagy teljességgel személyi alapokon, vagy – ha erre a helyzet, ill. a szereplők egyénisége és észjárása módot ad – politikai árnyalatok szerint. A magyar pártvezetésben a nyolcvanas évek közepétől három irányzat kristályosodott ki: a „reformszárny”, a „rendpárt” és a kádárista „centrum”. A reformszárny – amelynek Pozsgay Imre, a Népfront főtitkára volt a legmerészebb szószólója, a demokrácia irányába mutató politikai engedmények árán kereste a kiegyezést a felbolydult közhangulattal, s ehhez a partnereket elsősorban az értelmiségben, különösen annak népi-nemzeti érzékenységű rétegében találta meg. (A pontosság kedvéért említsük meg, hogy a hivatalosság mesgyéin tevékenykedő magyar „reformpártnak” van egy liberális szárnya is, mindenekelőtt a piacpárti közgazdászok körében. Ennek a szárnynak Nyers Rezső volt a legsúlyosabb politikai személyisége.) A „rendpártot” is a helyzet elbizonytalanodása hívta életre, hívei azonban a célszerű választ nem annyira újításokban, mint inkább a fegyelem helyreállításában, a rendszer társadalmi bázisának megerősítésében keresték. Ezt a „pártot” a közhiedelem már évek óta elsősorban Grósz Károly személyével kapcsolta össze, de Berecz Jánost is idesorolta. (A két személy közötti hatalmi versengés végülis Grósz győzelmével végződött.) A kádárista „centrum” – mint maga Kádár – voltaképpen semmi mást nem akart, mint a lehető legkisebb igazításokkal „kivészelni” a nehézségeket. Ez tíz éven át sikerült is neki, igaz, azon az áron, hogy az ország hangulata elmérgeződött s beállt a gazdasági csőd.

Melyik „párt” kerekedett felül az utódlási küzdelemben? Úgy tűnik, hogy Grósz személyében a „rendpárt” vette át a vezetést. Grósz személyes sikere – a kormányelnökséghez a főtitkárság is – azonban nem értelmezhető az említett irányzat egyértelmű felülkerekedéseként. Először is azért nem, mert ezt

az eredményt egy *egyed* vívta ki jó taktikai érzéssel. Másodszor, mert a főtitkárrá választott Grósz Károly más nem egészen ugyanaz a politikus, mint akit a nyolcvanas évek közepén a „rendpárttal” azonosított a közvélemény: időközben, úgyis mint miniszterelnök, leckét kapott a gyakorlati élettől, szembesült az ország problémáinak példátlan súlyosságával. Harmadszor, a személyes sikernek *ára* volt: szövetségre kellett lépni a „reformpárttal”. Talán nem is annyira személyes okokból — pusztán taktikailag más kombinációk is nyitva álltak —, mint inkább a szélesebb közvéleményre való tekintettel. Az ország hangulatát felmérve, sőt ezen belül a párttagságét is, Grósz Károly úgy lát-szik megértette, hogy a közvéleményt lecsillapítani, a változtatási szándékok komolyságáról meggyőzni csak a „reformszárny” közreműködésével lehet. Így került be az 1988 májusi pártérte-kezleten választott új politikai bizottságba Pozsgay Imre és Nyers Rezső (aminek következtében természetesen a „centrum” is eltolódott).

Megoldódott-e 1988 tavaszán a politikai válság?

Egy bizonyos síkon: igen. Az a válság, amelyet Kádár utódlá-sának elhúzódása idézett elő, kétségtelenül megoldást nyert, méghozzá látványosan. Ezzel kapcsolatban figyelembe kell venni azt a katartikus folyamatot, amely az MSZMP sorain *belül* ment végbe. Végülis a régi vezetői gárda bukása a pártértekezleten pecsételődött meg, az új Központi Bizottság megválasztása során. A régi pártvezér felfelé buktatása — amely nyilvánvalóan előre kialakult döntés volt — magábanvéve is izgalmas „esemény” volt, hiszen mégoly elaggottan is Kádár elmozdíthatatlannak tűnt. De a Kádár-féle régi gárda többi tagjának (Gáspár, Német, stb.) látványos kibuktatása a Központi Bizottságból — amely min-den jel szerint spontán, nem-kitervelt választási eredmény volt — a váltásnak pszichodramai feszültséget adott; erre a csattanóra még a két játékvezető (Grósz és Berecz) sem számított.

Az őrsváltás tehát megtörtént, méghozzá messzebbmenően, mint amire eleve számítani lehetett. Ez természetesen érezteti a hatását még a szélesebb közvéleményben is. Mint minden új ve-zetői gárdának, a Grósz Károly csapatának is van indulási tőkéje: ha előlegezett bizalomról túlzás volna is beszélni — ehhez nem elég mély a váltás — az új arcok és új hangsúlyok várakozást keltenek és türelmi időt írnak elő még a legelégedetlenebbeknek

is. Másképpen szólva, a Magyarországot kormányzó állampárt — *időt nyert*. Amire nagyonis szüksége volt: abban a robbanásig feszült hangulatban, amely az 1988 májusi pártértekezletig uralkodott, minden megnyugtató beszéd vagy fogadkozás hiába-
való volt. „Kibontakozásra” ugyan most sem számít senki, de a drámai katarzis után beállt nyugodtabb légkörben legalább neki lehet látni az átszervezési programok végrehajtásának.

Egy másik, mélyebb értelemben azonban a politikai válság megmaradt. A nyolcvanas évek végén ugyanis nemcsak a bizalom fogyatkozott meg. Olyan okokból, amelyek nemcsak gazdaságiak és nemcsak a napi-politikai teljesítményhez kapcsolódnak, megrendült a szovjetelvű leninista párt egyeduralkodó köré épülő rendszer legitimitása is. Bárkinek, aki magyar újságokat és folyóiratokat vesz a kezébe, egy idő óta fel kellett tűnnie, hogy az egypárt-rendszer jogosultságának kérdése egyre sűrűbben és nyíltabban tűnt fel a magyarországi politikai vitában. Hogy miért csak egyetlen párt létezhet a szovjet minta szerint működő államrendszerben, s hogy miért ez az egyetlen szervezet diktál mindenben, tulajdonképpen mindig is kérdésként meredezett, de erre a kérdésre a hatalom birtokosai kemény és megfellebbezhetetlen „ideológiai” választ adtak. Csakhogy az utóbbi évtizedekben az ideológia kemény magja fellazult, s bár a diktatúra feladásáról nem volt szó, annak igazolására az ideológia mellett valóságosabb elemek is belekerültek (gazdaságfejlesztés, érdekvédelem, a társadalmi konfliktusok elrendezése, nemzetvédelem...) Az 1968-ban megindított gazdasági reform révén közhellyé vált, hogy a társadalom érdekcsoportokra tagolódik, s hogy ezek között ütközések is lehetségesek. A szellemi alkotások világában pedig elismerést nyert a pluralizmus, vagyis hogy nemcsak egyetlen elvnek, egyetlen igazságnak van létjogosultsága.⁵ A hetvenes évek végén megalakultak az első „ellenzéki” csoportok, s bár intézményes helyük a politikai rendszerben máig sincsen, azt, hogy hasznos szerepük (is) van, s hogy figyelemreméltó gondolatokkal állnak elő, egyre több politikai és propaganda-felelős

5 Említést érdemel, hogy a Magyar Értelmező Kéziszótár 1977. évi kiadása még nem ismeri a „pluralizmus” szót. Egy-két év óta egyre sűrűbben szerepel ez a szó a hivatalos magyar sajtóban, most már a politikai vezetők is rendszeresen használják.

ismerte el, a legnyomatékosabb formában 1987 koraőszén Grósz Károly miniszterelnök.⁶

Meglepő volna, ha ezekután a magyar társadalom nem lépett volna még egyet előre, s nem tette volna fel nyíltan a kérdést: „de hát, ha így van, miért csak egyetlen pártnak van joga politikailag léteznie, miért nem léphetnek fel másvéleményű politikai csoportok is helyileg vagy országosan?” Sőt, ennél több is történt. Klubok és más politikai csoportosulások léptek a színre, ezek közül az egyik — a Fiatal Demokraták Szövetsége⁷ (FIDESZ) — már-már „pártnak” is tekinthető.

Erre a — nyíltan vagy hallgatólagosan — fölített kérdésre az MSZMP vezetőinek nincsen elfogadható válaszuk. Már évek óta van egy „történeti” beállításuk (nem magyarázat, hanem csak ténymegállapítás), amely valahogyan így hangzik: „minthogy minálunk a szocializmus az egypárt-rendszer formáját vette föl”, ezért most már így jó, ahogy van. Van egy „geo-politikai” beállítás is, amely a — ki nem mondott — függőségre appellál: „minthogy Európa egy olyan térségében élünk, ahol csak az egypárt-rendszernek van helye...” (stb.). Ezek az igazolások nemcsak suták, hanem lassan a politikai adottságokkal sem egyeztethetők össze. Lengyelországban már több ízben szó esett egy ellenzéki párt engedélyezéséről, s maguk a szovjet vezetők is elkezdtek politikai pluralizmusról beszélni. (Ennél meszebb még nem jutott a dolog.) Így aztán a nyers tényhelyzetre való hivatkozás egyre inkább a levegőben lóg. Az érvszerű igazolás hiánya évtizedeken át nem okozott zavart, de most — miért, miért nem — maga is hozzájárul az egypárturalom válságához. A törvények fölött álló, alkotmányos korlátozásnak alá nem vetett (azaz lenini típusú!) párthatalom legitimitása nemcsak a közvéleményben vált kérdésessé, hanem a hatalmi személyzet egy részében is. Az új egyesületi törvény vitája⁸ alighanem élesen felszínre fogja hozni az ezzel kapcsolatos bizonytalanságokat.

6 Lásd előző számunkban idézett nyilatkozatát (MF 18, 129–130. old.) Megjegyzendő azonban, hogy 1988 májusa óta Grósz megint vonalat változtatott és a demokratikus ellenzéket ismét — többnyire — „ellenségnek” titulálja.

7 Programnyilatkozatát a 203. oldalon találja meg az olvasó.

8 Erre a tervek szerint 1988 második felében fog sor kerülni.

A hatalmi személyzet rossz közérzete más „ideológiai” problémákkal is összefügg, és pedig azzal, hogy a szocializmusnak mint hivatkozásnak mind kevésbé van megfogható tartalma. Egy szovjet típusú rendszer még a legkeményebb erőszak alkalmazása mellett sem nélkülözhet egy bizonyos szocializmus-hitet. „A” szocializmus „építése” a rendszer öndefiníciója, erre való hivatkozással igazolhatók a legnagyobb áldozatok és balfogások is. Abban, hogy e hivatkozásnak *tartalma* van — természetesen olyan, amelyet a mindenkori pártvezetés szab meg — még a legcinikusabbak is hinni szoktak. E tartalom módosulása mindig okoz némi zavart, de ameddig a hivatkozás összekapcsolható *valamiféle* szocializmussal és a leninista pártnak ebben jutó exkluzív történelemformáló szerepével, a kommunista identitás fenntartható. Most azonban éppen innen jelentkezik a baj.

A magyar kommunisták ideológiai kohéziója először az ötvenes években rendült meg. A Kádár-rendszernek azonban — a belső kétkedők és lázadók kiiktatásával — sikerült az egyetértést helyreállítania, sőt még a fenti értelemben vett „hitet” is restaurálnia. A restauráció nem terjedt ki a sztálini dogmák teljességére, helyet adott az újításoknak, ill. az alapelvek rugalmasabb értelmezésének. Ennek a változásnak volt része a piacgazdálkodási szempontok részleges elfogadása (1966-os párthatározat) és a szellemi életre nehezedő tilalmak lazítása egy újfajta kulturális türelem, a többszínűség és az ideológiamentes szakszerűség jegyében. Mindezek a nyitások abban a reményben történtek, hogy velük „a szocializmus” és „a párt” tekintélye csak erősödhet.

Nem így történt. A szabad kritikai gondolkodás lassú terjedése az elmúlt évtizedben aláasta a rendszer ideológiai alapzatát, pontosabban: a magasabb értelmiség közvetítésével behatolt a rendszer felsőbb személyzetébe és kikezdte a politikai hivatástudat belső biztonságát. Ez a folyamat valószínűleg sokkal lassabb maradt volna, ha nem esik egybe a rendszer tényleges teljesítményeinek a válságával, valamint azzal a megrendüléssel, amelyet az új szovjet vezetés önkritikai megnyilatkozásai váltottak ki. Bekövetkezett az a lelkiállapot, amelyet a mai magyar hivatalos szóhasználat a „szocializmuskép elbizonytalanodásának” nevez. Az ideológia kételyektől szaggatott bajnokai úgy indulnak neki egy „új szocializmuskép” kimunkálásának, mint

Artúr király lovagjai a Szent Grál keresésének... Titokban ők is tisztában vannak azzal, hogy a király baja gyógyíthatatlan, de hajtja őket régi dicsőség emléke és az az irreális remény, hogy hátha mégis találnak valamit, ami „szocializmuskép” címen felmutatható.

Eközben a prózai realitások síkján mindenki tudja, most már a legmagasabbrangú felelősök is, hogy a hagyományos szocializmus mint gazdasági recept használhatatlannak bizonyult; hogy a magyar gazdasági életben alkalmazásra kerülő módszereknek édes-kevés közülük van bármiféle „szocializmushoz” (még a jóléti államok jövedelemkiegyenlítő szocializmusához sem igen); s hogy a tátongó rések betömését csak olyan szervezeti elvektől lehet várni, amelyek zárójelbe teszik a szocializmust, olyan erőktől, amelyekre évtizedeken át a rendszer gépfegyverrel lőtt (legalábbis képletesen). Ők az új szövetségeseik, ők az új csodafegyverek. Nem csoda, ha a párttagságon kételyek vesznek erőt, az ideológusok pedig égnék emelik a karjukat. Nincs többé jövőkép, vagy csak annyi, hogy „minden áron hatalmon kell maradni” addig is, amíg (talán) jobbra fordulnak a dolgok. Lelke mélyén azonban úgyszólván mindenki arra számít, hogy csak rosszabbra fordulhatnak.

Mennyire lehet a hatalmi személyzetnek ezt a — szinte természetesen — demoralizálódását feltartóztatni? Grósz Károly szemmel láthatóan erre törekszik, s egész pártkáderek múltja, tipikusan apparátus-ember egyénisége ezt a célt hathatósan segíti is. A válság azonban mélyebb annál, sem hogy taktikailag vagy pusztán személyi képességekkel áthidalható legyen.

Reformperspektívák?

A higgadt megfigyelőt némileg zavarba ejti, hogy Magyarországon mindenki úgy tesz, mintha ez a válság reformok útján volna megoldható. Ezt mondják a hatalom képviselői, de ezt mondják ellenfeleik és bírálóik is. A „reform” persze nem ugyanazt jelenti amazok és emezek szájában. Kérdés azonban, hogy az elmúlt 40 év tapasztalata — vagy az 1917 októbere óta eltelt hetven évé — bárkit is feljogosít arra, hogy reformoktól várjon átütő erejű változásokat.

Tudom, hogy a reformok hatékonyságának megkérdőjelezésére sokan felhördülnek és a kérdezőt azzal vádolják, hogy a katasztrófa híve. Holott csak arról van szó, hogy nem hajlandó szavakkal etetni magát.

A gazdasági reformok hatékonyságát illető kételyeinket már fentebb röviden megfogalmaztuk. A reformok teljes vagy részleges kudarca természetesen nem jelenti „a rendszer” bukását, ameddig a hatalmi struktúrák kisebb-nagyobb igazítások árán fennmaradnak. Erre van precedens a szomszédban (Jugoszlávia), s valójában a szovjet rendszer egész hetvenéves múltja azt példázza, hogy a gazdasági csőd igen-igen hosszú ideig konzerválható. A Grósz-kormányzat központi célkitűzése a nemzetgazdaság szanálása úgy, hogy — amennyire lehet — érintetlenül maradjon a rendszer két alapadottsága: a szovjet függőség és az egy párturalom. A hetvenéves tapasztalat azt sugallja, hogy csak mérsékelten várható gazdasági siker és az sem okvetlenül a demokrácia révén vagy annak javára. Ha a Grósz-féle kormányzati terv egyáltalában megvalósítható, akkor államkapitalista alapon, ahol is a mexikói vagy a taiwani módszerek a mérvadóak (s ez még a legjobb, amit várhatunk!), nem pedig a mai nyugat-európaiak.

A tény, amivel itt számolni kell: hogy nem minden gazdasági nyitás föltételez politikai szabadságokat és még a piac sem vezet automatikusan azokhoz (ezt Faragó Béla igen meggyőzően mutatta ki a magyar ellenzéki eszmevilágról írott munkájában⁹). Az ún. történelmi tapasztalat itt alkalmazhatatlan, tekintettel arra, hogy az a bizonyos kedvező korreláció piacgazdaság, civil társadalom és demokrácia között eddig csak totalitarizmus előtti történelmi képződményekben fordult elő.

A reformperspektíva politikai oldalára áttérve nem szabad szem elől téveszteni, hogy a leninista típusú párturalom — márpedig ez az alapfeltevés! — nem fér össze sem a párt szerepének alkotmányos korlátozásával, sem azzal a — népszuverénitásnak nevezett — jogállapottal, amelyben az ország lakossága sajátmaga szabadon döntheti el, hogyan akar élni, gazdálkodni, gyermeket nevelni, gondolkodni (stb.). A szabad népakarat kialakítása ter-

9 „Nyugati liberális szemmel”, Magyar Füzetek Könyvei, 10.

mészretesen bonyolult folyamat és az, hogy működik-e, kielégítően működik-e, sok esetben megkérdőjelezhető; azt azonban biztosan lehet tudni, hogy mikor nincsen: például akkor, ha a népakarat-képzés folyamatában valamely személynek, csoportnak, intézménynek vagy közjogi méltóságnak különleges előjoga van arra, hogy a többségnek ezt vagy azt előírja.

1987-ig a politikai intézményrendszer megváltoztatása a „reformpárt” megkülönböztető programpontja volt, miközben az MSZMP hangadó vezetői legfeljebb a párt „vezető szerepének” finomításáról voltak hajlandók „dialogizálni”. A politikai válság kiélesedésével ez a helyzet némileg megváltozott és az intézményrendszer reformja lassan hivatalos programmá lépett elő. Ebben kétségkívül szerepe volt a szovjet fejleményeknek, de belpolitikailag mégis úgy könyvelhető el, mint a „reformpárt” sikere. Pozsgay Imre bekerülését a Politikai Bizottságba úgy is lehet tekinteni, mint a politikai reform irányában tett ígéretet; Pozsgay mint államminiszter egyebek között a közigazgatási és jogi reformok előkészítésével van megbízva.

Ennek ellenére sok jel mutat arra, hogy hivatalos oldalról a politikai reform még mindig retorika (e szó legrosszabb értelmében)¹⁰ és hogy az ellenzéki erőkkel e tárgyban a hatalom sükettek párbeszédét folytatja. Miközben az ellenzéki erők úgyszólván minden csoportja demokráciát és népszuverénitást követel, az állampárt továbbra is a „vezető szerep” gyakorlásának korszerűsítésén töri a fejét, s minden lényeges intézményes vonatkozásban (választási rendszer, egyesületi törvény) láthatóan az egypártrendszer stabilizálása a cél, minden „nyitás” ezen belül marad.

Mármost semmi sem áll távolabb tőlünk, mint a nyitásokban rejlő *lehetőségek* tagadása. Így pl. az 1984-es választási törvény, még úgy is, ahogy 1985-ben alkalmazásra került, lehetővé tette, hogy az Országgyűlésbe bekerüljön néhány függetlenebb személy, s részben ezzel is összefügg, hogy az elmúlt egy-két évben még a hatalom által delegált képviselők egy része is komolyabban vette képviselői és törvényhozói funkcióját. (Ezt a változást persze alapvetően az ellenzéki kritika és a közvélemény felbolydulása idézte elő, amit egyébként az is mutat, hogy jó két évvel

10 Ugyanez a benyomása egy budapesti látogatás után Faragó Bélának. Lásd az „Irodalmi Ujság” 1988/3. számában írott cikkét.

a választások *után* következett be.) Egy új egyesületi törvény, bármily agyafúrtnan korlátozza is az állampolgárok politikai szervezkedését, csakis javíthat a jelenlegi helyzeten. Egyáltalában a jogrendszer minden pontosítása üdvözlendő, feltéve persze, ha a jogok nem maradnak meg holt betűnek, hanem olyan bírói gyakorlattal párosulnak, amely a jogsértések orvoslását legalábbis részlegesen lehetővé teszi.

De az ilyen módon körülbástyázott, a párt egyeduralmát korszerűsítve fenntartó reformok nem vezethetnek el pluralista demokráciához. Ugyanebből az okból előrelátható, hogy nem fogják megszüntetni a politikai válságot, hanem tovább fogják élesíteni, s ahogy más elégedetlenségek is belépnek a képletbe, ki fog éleződni az intézmények *gyökeres megváltoztatásáért* folyó harc.

E dolgozat első változatában, amely 1988 koratavaszán került papírra, ezt írtam: „Valamilyen távoli értelemben az 1988 tavaszára kialakult helyzet emlékeztet az 1956 koraőszén töréspontra jutott válság előzményeire. A válság akkor is azért vált kritikussá, mert a pártvezetés nem tudott, nem akart párbeszédbe lépni azokkal, akik reformot követeltek.” Ezt a diagnózist látzólag érvénytelenítette a májusi pártértekezlet. De csak látzólag. Közeli távon persze volt jelentősége ennek az eseménynek: könnyen lehet, hogy a végrehajtott vezetőség- és irányváltás nélkül már ebben az évben társadalmi robbanásra került volna a sor. (Az államvezetés 1987 tavasza óta nagyon komolyan számított zavargásokra, mindenekelőtt a gazdasági elégedetlenség kapcsán, s a rendfenntartó erőket ennek megfelelően kiegészítette.) A májusi pártértekezlet szelepén a robbanó gázok egy része eltávozott, s ennek csak örülni lehet. De az alapadottságok nem változtak. Ennélfogva a válságnak nincsen vége, legfeljebb időleges nyugvópontra került.

Egy új politikai kompromisszum esélyei

Tartós megoldást csak egy olyan politikai változás hozhatna, amely egyrészt megteremtené az Európához való gazdasági felzárkózás emberi, pszichológiai és intézményes feltételeit, másrészt összhangba hozná a politikai intézményrendszert a demokrácia európai normáival. Ezekhez csatlakozik egy harmadik fel-

tétel, amelyet azonban „elsőnek” is lehetne nyilvánítani: olyan kormányzatra való áttérés, amely a magyar nemzeti érdekek érvényesítését *kifelé* is szorgalmazni akarná és tudná.

Tisztában vagyunk azzal, hogy e követelmények túlhaladják a magyar pártállam cselekvési szabadságát (ezért is tettük őket feltételes módba). A szovjet függőség létrejötte óta minden ilyen követelmény oly mértékben utópisztikusnak tűnt, hogy kimondásukról, de még végiggondolásukról is lassan leszokott a magyar közgondolkodás, nemcsak az országon belül, de még nyugaton is.

Érdemes azonban felvetni a kérdést, hogy a szovjet modelltől – és függőségtől – való eltávolodásnak ugyanolyanok-e a feltételei 1988-ban, mint az elmúlt negyven évben? Nem javultak-e meg érdemlegesen: egyrészt külső okokból (szovjet politikai változások), másrészt a fentebb elemzett válsággal összefüggésben?

Sorozatunk egy hat évvel ezelőtti számában közzétett tanulmányomban¹¹ felhívtam a figyelmet arra, hogy az 1956 utáni negyedszázadban „a legtöbb kelet-európai ország valamilyen formában eltávolodott a szovjet modelltől”, ugyanakkor tartós adottságnak fogadtam el a szovjet fönnhatóságot, s vizsgálódásomat arra futtattam ki, hogy voltaképpen meddig tolható arrébb a meglévő politikai keret „tűrőhatára”. Ez a megközelítés változatlanul érvényes, azzal a fontos kiegészítéssel, hogy a „tűrőhatás” eltolódása a Szovjetunióban is megkezdődött.

Egyelőre ennek jelei főleg abban mutatkoznak, hogy a Gorbacsov-féle vezetés szabadabb kezet ad a kelet-európai csatlós-pártoknak. Ennek következtében a közép-kelet-európai kommunista államrendszerek közti különbségek – amelyek már a nyolcvanas évek elején is nagyok voltak – még kiugróbbakká váltak. Más nyelvezet, más működési elvek, más politikai türelem vagy türelmetlenség uralkodik Kelet-Berlinben, Prágában, Budapesten (stb.). Még magyar szemmel is hajmeresztő szókimondás jellemzi a lengyel hivatalos sajtót, ugyanakkor a Magyarországon érvényes gazdaságpolitikai elvek hangoztatásának egy tizedéért is börtönbe lehetne jutni Prágában. A moszkvai vezetés ebbe láthatóan nem szól bele, vagy azért, mert a dolgot így tartja rendjén, vagy azért, mert – belső- és világpolitikai ügyekkel el-

11 „A szovjet modelltől való távolodás kilátásai 1982-ben”, Magyar Füzetek, 11, 138–156. old.

foglalva — nincs érkezése a szűkebb táborral foglalkozni. Amióta Gorbacsov új politikai vonala élesebb kontúrokat öltött, tehát 1987 eleje óta, szembetűnő a különbség a közeli védencek iránti látszólagos szovjet érdektelenség és ama felfokozott aktivitás között, amelyet a szovjet politika — Afganisztántól Nicaraguáig — a távoli csatlósok ügyében fejt ki.

A Szovjetunió új (vagy legalábbis lényegesen módosított) európai politikája azonban talán még ennél is merészebben értelmezhető. Nem lehet teljesen kizárni, hogy a nyugati világgal való *igazi* békeállapot megteremtése érdekében a Gorbacsov-féle vezetés még olyan változásokat is hajlandó fontolóra venni a közép-európai térségben, amely szakítás volna a Sztálin-féle csatlós-állam koncepcióval, s hosszabb távon lehetővé tenné, hogy e térség országai — vagy azoknak egy része — politikai értelemben „köztes” területté váljanak. (Természetesen a Szovjetunió külpolitikai befolyásának fenntartása mellett.) Mindenképpen figyelmet érdemel, hogy Gorbacsov külpolitikai szöszlőinak egy része bagatellizálja a rendszerkülönbségeket. Ebben a tekintetben az új magyar vezetés is néha gorbacsovi hangokat penget.

A higgadt elemzésnek természetesen őrizkednie kell attól, hogy kifejlődőben lévő potenciális esélyeket kész adottságnak vegyen. Nagyonis lehetséges, hogy a fentebb vázolt „finlandizációs” elgondolás megakad a Szovjetunió vagy a csatlós-államok belső nehézségein. Az sem biztos, hogy a gorbacsovi vonalvezetésnek — úgy, ahogy az 1987/88-ban megmutatkozott — tartós jövője van. Az is lehet, hogy a Kelet-Európával kapcsolatos nagyobb szovjet engedékenységnak merőben konjunkturális okai vannak: kimerültek a Szovjetunió gazdasági tartalékai, nincs miből eltartani a csatlósait, ezért önállósodásukat bizonyos határok között nemcsak elfogadja, hanem szorgalmazza is. Annyit azonban mindenképpen megállapíthatunk, hogy *a szovjet túrészhatár eltolódott*, s ezzel elmozdult a kelet-európai változások legfontosabb korlátozó tényezője.

Mármost mi következik ebből a magyarországi helyzetet illetően? Az, hogy sokkal nagyobb lehetőség van érdemleges politikai és intézményes változásokra, mint negyven év óta bármikor. Nagyobb lehetőség van a sajátlagos magyar nemzeti érdekek érvényesítésére is (elsősorban gazdasági téren).

Mint már fentebb jeleztük, az adottságoknak ezt az elmozdu-

lását az új magyar pártvezetés is észrevette. Ezért merészel gazdasági vonatkozásban olyan meredeken új eszmékkel kacérkodni, egészen a tőkés magántulajdon visszaállításáig menően. Ezért volt mersze még politikai vonatkozásban is (intézményes pluralizmus, nagyobb jogszerűség, stb.) a közvélemény kívánalmainak elébe menni, – legalábbis biztató ígéretek formájában. S főképpen: ezért hajtott végre fordulatot a határon túli kisebbségek ügyében.¹² Az eddiginél komolyabb formában van szó a kommunista párt belső működésének demokratizálásáról, így pl. a vezetés vonalától eltérő „irányzatok” szabadabb kifejeződéséről. Ha eltekintünk az 1953 és 1956 közötti korszaktól, ilyen határozott szakításra a Sztálintól örökölt gondolkodási és cselekvési sémákkal soha nem került sor a háború utáni magyar kommunista mozgalom történetében. Új vonásokat mutat a közvéleménnyel való hivatalos kommunikáció is: rendszeressé váltak a kormánytájékoztatók és a sajtó képviselőivel folytatott beszélgetések; ezek keretében kényes kérdéseket is lehet feltenni a kormány- és pártvezetőknek, s a válasz nem letorkolás, hanem kísérlet a hivatalos álláspont igazolására. Nyilván ezzel is összefügg a párt- és kormánysszervek által ellenőrzött sajtó hihetetlen felbátorodása. 1988 nyarán már arra is volt példa, hogy országos napilap helyet adott ellenzékiként számontartott személyek nyilatkozatainak vagy cáfoló kommunikációinak. A társadalommal való „dialógus”, amiről annyi éven át oly sok üres szó esett, tehát igazából megindult.

Van azonban két pont, ahol az új magyar párt- és államvezetés ugyanolyan makacsul kitart a lenini–sztálini álláspont mellett, mint elődei. Ez pedig: az egypártú ún. vezető szerepe és a szervezett ellenzékiesség elutasítása. Minden intézményes újítás megáll azon a ponton, ahol a tulajdonképpeni állampolgári egyenlőség kezdetét vehetné. Ez ugyanis nem fér össze sem az ellenzéki politikai szervezkedés tilalmával, sem a kommunista párt által birtokolt előjogokkal. E kivételes jogok nagyobb része, mint ez köztudomású, kimondatlan. Pontosan ez a hallgatóságos jellegük akadályozza egy valóságos, republikánus alkotmányosságra való áttérést: ez ugyanis összeegyeztethetetlen volna „a párt”

12 Lásd még alább.

minden jogfogalom alól kisikló előjogaival.¹³ A kommunista párt kivételes helyzete teszi lehetetlenné az államhivatalnokok és a bírói kar függetlenségét is: az ő kiválasztásuk és okkult irányításuk ugyanis az állampárt előjoga és „vezető szerepének” egyik legfontosabb eleme. Tulajdonképpen az ellenpártok létezésének tilalma is annak következménye, hogy az állampárt minden joggon felül áll. Ennélfogva „a párt” jogainak alkotmányos körülhatárolása szinte automatikusan kell, hogy a többpártrendszerhez vezessen el. Ezért is kérdéses, hogy egy ilyenirányú reformra (amelyről a magyarországi jogászörökben egy idő óta sok szó esik) valaha is sor kerülhet-e, mármint az egypártrendszer keretein belül.

Talán itt jutottunk el a magyar közeljövő kulcskérdéséhez. Ugyanis bármilyen valószínűtlen a hatalom részéről egy olyan önkorlátozási intézkedés, amely szabad(abb) utat nyit a politikai ellenerőknek, teljesen kizárni mégsem lehet. E sorok írója még ennél is tovább menne: egy ilyen – hatásában forradalmi – változás *talán már útban is van*. Ez a változás a magyar politikai közgondolkodásban indult el, amely az elmúlt években fokozatosan kiszabadult a leninizmus fogalomrendszeréből, s visszatért a közönséges republikánus értékekhez, ill. érvelési módokhoz.¹⁴ E folyamat része az alkotmányos jogszerűség körül megindult vita, amelyben most már a párt szakemberei is résztvesznek. Ez

13 A mai magyar ellenzéki gondolkodók egy része, így pl. a „Társadalmi Szerződés” szerzői (lásd e szöveg ismertetését a Magyar Füzetek 18. számában), továbbá néhány reformista alkotmányjogász, mint pl. Bihari Mihály, Bruszt László, Schlett István, e dilemmából úgy próbálnak kitörni, hogy a kommunista párt vezetését, ill. az általa kijelölt államelnököt az alkotmányos monarcha szerepével ruházzák fel. Ez a máskülönben elmés megoldás egy dolgot hagy figyelmen kívül: azt, hogy a királyság intézménye hagyományra, azaz beidegződött értékstruktúrákra épül. Megmaradni csak ott tudott, ahol ilyen hagyomány van. Ahol kihalt, mesterségesen újrateheríteni nem lehet, mert a modern republikánus érzület nem fogad el más politikai legitimitást mint azt, amely demokratikus választáson alapul.

14 Olyan okokból, amelyeket itt nem szükséges kifejteni, a „republikánus” kategóriát találóbbnak tartom, mint a liberalizmust. De természetesen az itt elemzett folyamat úgy is jellemezhető, mint a liberális eszmerendszer újabb felvirágzása.

a vita máris olyan irányban halad, hogy előbb-utóbb védhetlenné teszi az állampárt jogi kivételezettségét. De természetesen még megállítható. A kérdés csak az, hogy mit ér a hatalmi vétó, ha a máskülönben elfogadott – sőt uralkodóvá vált – republikánus elvek logikája morálisan tarthatatlanná teszi az állampárt előjogait?

A politikai hatalmat az is a jogi (közéleti) reformok irányában hajtja, hogy gazdaságilag szorult helyzetben van. Olyan intézkedéseket kellene elfogadtatnia, amelyek széleskörű elégedetlenséget váltanak ki. Az alternatíva itt: a kemény diktatúra (ami viszont a nyugattal való együttműködést keresztezné). Egy új „közmegegyezés” keresése tehát szinte kényszerűség. Viszont milyen más módon volna lehetséges közmegegyezés, mint demokratikus alapon? Ezért is gondoljuk, hogy Magyarországon – a hatalom szándékaitól függetlenül, pontosabban: azokon túlmenően – *igazi* demokratikus változások érlelődnek. A játszma hosszú idő óta először úgy folyik, hogy nemcsak a hatalom, hanem a társadalom kezében is vannak „ütőkártyák”. Feltéve, ha vannak olyan szervezett erők, amelyek e kártyákat ki tudják játszani.

Az ellenzék szerepéről

Ilyen erők Magyarországon már hosszú évek óta vannak (demokratikus ellenzék), de szerepük éppen a legutóbbi egy-két évben domborodott ki. Az MSZMP által „elhatározott” politikai igazítások ugyanis úgy is tekinthetők, mint egy állandó védekezési és visszavonulási folyamat részei. A hatalom minduntalan újabb és újabb kérdéseket kénytelen fontolóra venni; nem kezdeményezője, hanem szenvedő alanya egy olyan „dialógusnak”, amelynek a témái, sőt még a vitaterminusai is a szellemi-politikai ellentáborból jönnek. A hatalom nem annyira újít, mint inkább *koncedál*; olyan kérdésekről kénytelen vitába bocsátkozni, amelyeknek évtizedeken át még az említése is tilos volt; terepeket ürít ki, de csak azért, hogy az új állásokban megint védekezésre kényszerüljön.¹⁵

1987-ig a demokratikus ellenzéknek voltaképpen egyetlen szervezett csoportja volt: az, amely „szamizdat”-kiadványok

formájában a második nyilvánosságot megteremtette. Eszmeileg volt egy másik ellenzéki kör is: az egykori Parasztpárthoz és népi irodalomhoz kapcsolódó szellemi tábor. 1987/88-ban ez a tábor is szervezettebb formát öltött a Demokrata Fórum képében, amelynek nyilvános vitái némileg az 1956-os Petőfi-kör emlékét idézik fel. Egy harmadik politikai csoport 1988-ban jelentkezett és – már neve szerint is – fiatal demokratákat toboroz; e szövetséggel, amely e sorok írásakor jogi elismertetéséért küzd,¹⁶ egy új nemzedék lépett a politikai színtérre. De még a színtéren van, sőt épp mostanában kapott új jelentőséget az „56-osok” csoportja, azaz a forradalomban szerepet játszott (többnyire börtönviselt) volt harcosok vagy politikai ellenzékiek köre. Jelképesen ők a kapcsolat a múlttal, a magyar társadalom korábbi szabadságküzdelseivel.

A fenti felsorolás nem törekszik teljességre, csak néhány fontosabb irányzatot jelöl meg. Ezenkívül hiányzik belőle az ellenzéki mozgalmak mögöttes szellemi tartományainak térképe (szociológiai kutatások, Bibó- és Jászi-kultusz, a XIX. századi magyar liberális tradíció élesztése, alkotmányjogi reformirodalom, stb.). Említést érdemelnének a szépirodalomban és a filmművészetben lezajlott csatározások, úgy is mint egy szélesebb szellemi szabadságküzdelem részei, valamint az a tény, hogy a hetvenes-nyolcvanas években ez a szabadságharc kilépett az irodalom – és az irodalmiasság – kereteiből, s visszatért egy szakszerűbb politikai nyelvezethez és fogalomrendszerhez.

A magyar állam- és pártvezetés kezdettől fogva aggódó fi-

15 Hogy csak néhány példát említsünk: a „szegényprobléma” hivatalos elismerését a SZETA kényszerítette ki; a határon túli magyarság iránti érdeklődést Illyés Gyula, Csoóri Sándor és a mögöttük álló népi mozgalom; a környezetvédelmi intézkedések felülvizsgálatát a Duna-kör és más független szakemberek megmozdulása; a szolgálatmegtagadók státuszának folyamatban lévő újrafogalmazását azok a küzdelmek, amelyeket az elmúlt években az ellenzék a börtönbe vetett lelkiismereti szolgálatmegtagadókért folytatott. Új egyesületi törvényről azért van szó, mert az elmúlt években gombamódra szaporodtak el a klubok és más független kezdeményezések. Tulajdonképpen azt, hogy „Kádárnak mennie kell” is elsőnek a demokratikus ellenzék szócsöve, a *Beszélő* mondta ki így (I. Magyar Füzetek 18., 155. old.).

16 Lásd alább a FIDESZ-szel kapcsolatos dokumentumokat (203. o.)

gyelemmel kísérte az ellenzékiiségnek és a szellemi emancipáció-
nak ezeket a — számára részben érthetetlen — tüneteit. Tudo-
másul vette, hogy együtt kell élnie egy olyan értelmiséggel,
amely mindinkább másként gondolkodik, mint az országnak dik-
táló párt, de jóideig tagadni próbálta, mármint önmaga előtt,
hogy a szellemi emancipáció folyamata a politikára is kihat.
Azzal nyugtatta magát, hogy e folyamatok mögött nincsenek
„dolgozó tömegek”. 1987-re azonban kiviláglott egyrészt az,
hogy az ellenzékiekre, illetve kérdésfelvetéseikre, igenis figyel
a szélesebb közvélemény, másrészt, hogy — mint annyiszor a
történelemben — a szellemi életben végbement eltolódások
előjelzései voltak egy *társadalmi* méretű hangulatváltozásnak.

Amit az állampárt még mindig nem akar elismerni: ez az el-
lenzékiiség politikai létjogosultsága és társadalmi funkciója.
Ezért hangzik olyan hamisan, amikor párt- és államvezetők „dia-
lógusról” beszélnek. Az ellenerők szervezett fellépésének tör-
vényen kívül helyezése ellentétes a dialógus fogalmával. S azon-
kívül, hogy semmilyen demokratikus principiummal nem indo-
kolható, még a józan ésszel, pontosabban a civil béke követel-
ményével is ellenkezik. Régi tapasztalat, hogy ahol nincsenek
elismert ellenzéki mozgalmak, sem a hatalmi ellenőrzés körén
felül álló, morális tekintéllyel bíró jogintézmények, ott — vész-
helyzetekben — nincsen fogódzópont, s a tömegindulatokkal
egyedül a nyers erő állítható szembe. Minden kibillent helyzet
kezelhetőbb, ha „a nép” úgy érzi, hogy vannak hitelt érdemlő
szószólói: akkor még a legellenségesebb indulatok is lefordít-
hatók a politika nyelvére, s indulhat (valódi) dialógus, mert a
hatalomnak van *kihez* beszélnie. Az ellenzéknek ezt a társadalmi
funkcióját a leninista politikai gondolkodás még mindig nem
akarja tudomásul venni, pedig már nem is egyszer drámaian
szembesült vele. 1956-ból is azért lett robbanás, mert a legel-
keseredettebbeknek — azoknak akik végülis fegyverhez nyúl-
tak — nem volt politikai képviselőjük.

A mai magyar helyzetnek az elmúlt évtizedekkel, s nevezete-
sen az 1956 előttel összehasonlítva az egyik legbiztosabb vo-
nása az, hogy — potenciálisan — vannak ellenzéki pártok, vagyis
olyan erők, amelyekkel a hatalom dialogizálhat. Ez a párbeszéd,
mint már fentebb rámutattunk, tulajdonképpen folyik is, csak
éppen a hatalom elkeseredetten tagadja, hogy ez így van, ille-

tőleg újabb és újabb terveket kovácsol arra, hogyan lehetne az ellenzékot megfojtani, törvényen kívül helyezni, kiküszöbölni. Ahelyett, hogy azon törné a fejét, hogyan lehet neki törvényes helyet adni, s ezzel a demokratikus kormányzás feltételét megteremteni.¹⁷

Van-e más alternatíva?

Van-e a radikális politikai előrelépésnek, azaz a demokráciához való fokozatos visszatérésnek, alternatívája?

Engedtetsek meg, hogy ne tekintsük alternatívának a személyi jogokat érintő kisebb-nagyobb igazításokat (mint pl. az utazási szabadság kiterjesztése, a szakszervezeti kényszer-tagság megszüntetése, a mindennapi életet érintő hatósági önkény korlátozása, a hitelesebb sajtótájékoztatás): nem azért, mert elhanyagolhatók, hanem mert e máskülönben üdvös javítások a válság alapproblémáját nem oldják meg. Sőt, bizonyos értelemben ezek az intézkedések még táplálják is a politikai válságot. Miért? Mert diktatúrában az állampolgári engedelmisséget a magánéletre nehezedő kényszerek is segítenek fenntartani; ha ezeket rendre megszüntetik, az állampolgárok szükségképpen elpimaszodnak, öntudatosabbá és követelődőbbé válnak. Ugyanez mondható el a *jus murandi*-ról. A nagyobb szólásszabadság, a sajtó nyíltabb szembenézése az ország valós problémáival csak akkor működik „szelep”-ként, ha a panaszoknak és bírálatoknak – a követelésekről nem is szólva – foganatjuk van. Ha ellenkezőleg, a közönség úgy látja, hogy mindaz, amit mond, kér és javasol, pusztába kiáltó szó marad, akkor a sirámok egy napon dühös indulattá fordulnak át, s a „szelep” egyszerűen szétpattannak.

17 Az ellenzéki szervezkedés törvényes elismerése nélkül a választási és képviseleti rendszer reformja is képtelenség. Ez egyébként jó példa arra, hogy a hivatalosan vállalt politikai reformok belső logikája miként ütközik bele a leninista rendszer falába. Amíg nincs szabad(abb) politikai szervezkedés, addig nyilvánvalóan minden választás manipulált marad és a képviselők függetlensége is merő színjáték, mert hiszen a hatalom megbízásából vagy engedélyéből vannak a helyükön. Ezen az sem változtat, hogy egy-egy önérzetesebb ember (pl. 1985 óta Király Zoltán) kihasználja a „színjátékban” rejlő lehetőséget.

Nem tekinthető alternatívának a kilátásba helyezett gazdasági átstrukturálás sem. Egyrészt azért, mert a rendszer politikai alapjait ez is csak gyengíti: mennél több piacgazdaság honosul meg, annál jobban megtépázódik a párturalom hivatkozási alapja, a szocializmus. Másrészt és főleg azért, mert az elkövetkező néhány évben semmilyen gazdasági intézkedéstől sem várható élet-színvonal-javulás, ezért aztán a lakosság tömegei nem láthatnak benne ajándékot. Ellenkezőleg, a várható gazdasági intézkedések — bármily igazoltak vagy elkerülhetetlenek — valamilyen *kárpótlás* után kiáltanak, amely a helyzet természete szerint nem lehet gazdasági.

Politikai síkon a demokrácia elfogadásának voltaképpen csak egy alternatívája van: egy hangsúlyosabban „nemzeti” politika. Ez azonban még a fentieknél is nagyobb nehézségekbe ütközik. Az első és legnagyobb nehézség neve: szovjet függőség — és ez bővebb kifejtést nem követel. Egy további nehézség annak a politikának a terhe, amelyet a trianoni Magyarország egészen az 1944. évi összeomlásig folytatott. Akármennyi idő telt is el azóta, s akármennyire megváltoztak is Horthy (stb.) óta a Magyarországot kormányzó politikai és társadalmi erők, a volt kis-antant-államok részéről a magyar külpolitikára változatlanul a határrevíziós szándék gyanújának árnyéka borul. Ennek az elmúlt években is többször tanúi lehettünk (s nemcsak román oldalról!). Ahhoz, hogy a gyanú feléledjen és Magyarország a status quo felborítójának bűnében találtassék, elég annyi, hogy egy kicsit is nevesebb magyar személyiség nyilvánosan védelmébe vegye a jogaikban megsértett magyar kisebbségeket. Hát még, ha a magyar kormány teszi ezt. Márpedig egy hangsúlyosabban nemzeti politika óhatatlanul maga után vonja a határon túli magyarok érdekeinek védelmét.

A kisantant-reflexek és a Szovjetunió álláspontja között egyébként 1945 óta összhang van. Éspedig azért, mert a háború alatt és után sikerrel véghezvitt területi annexiói után a szovjet állam érdeke az, hogy a határok kérdéséről ne essék szó. (A szovjet kormánynak ezt még a Helsink-i okmányokba is sikerült bevetetnie.) Az örmény–azerbajdzsáni zavargások egyébként napvilágra hozták, hogy ilyen problémák még a Szovjetunióon belül is vannak, s hogy a moszkvai hivatalos álláspont azokban is mereven status quo párti. A Varsói Szerződés államai között

minden jel szerint hallgatólagos megegyezés van a tekintetben, hogy ilyen természetű kérdéshez nem illik nyúlni. Aki ezt mégis megteszi, fekete bárány. A magyar nemzeti politikának ezt az adottságát figyelmen kívül hagyni botorság volna. A demokráciát „nemzeti politikával” behelyettesíteni *Magyarország esetében* tehát csak szűk korlátok között lehet.¹⁸

Abból a tényből, hogy 1988 eleje óta a magyar kormányzat magára vállalta a kisebbségek érdekeinek védelmét, egyelőre nem szabad túlságosan messzemenő következtetéseket levonni. Mint ismeretes, *ezt* a kérdést sem a pártvezetés dobta be a köztudatba, ellenkezően, évtizedeken át mindent megtett, hogy az ezzel kapcsolatos fájdalmakat és indulatokat elfojtsa.¹⁹ A romániai helyzet alakulása, nevezetesen a Magyarországon maradó erdélyi menekültek számának megszorodása, azonban tarthatatlanná tette az addigi hivatalos közömbösséget, s mindenekelőtt gyakorlati intézkedéseket követelt. Miért, miért nem, a párt- és államvezetés egyszerre csak fölfedezte, hogy a határon túli magyar etnikum irányában nemzeti hivatása van.²⁰ De hadd emlékeztessünk arra, hogy közvetlenül e látványos fordulat előtt még arról volt szó, hogy jó pár száz erdélyi magyart visszadobnak Romániába. Ezt csak a közvélemény fölhördülése akadályozta meg.

Nincs kizárva, hogy az 1988 januárjában bekövetkezett változásnak van külpolitikai háttere is: szovjet—román viszonylatban. De minthogy erről bizonyosat nem tudunk, ezt nem kívánjuk érinteni. Ami viszont jelen fejtegetésünk keretében figyelmet érdemel, az a fordulat *belpolitikai* háttere.

A magyarországi pártvezetés egy csoportja már néhány éve felfedezte, hogy a határon túli kisebbségek kérdése — elsősorban az erdélyié — új lehetőséget nyit számára a közvélemény „népi-nemzeti” táborának megnyeréséhez. Közeledési kísérletek

18 A magyar kommunisták helyzete — csakúgy mint a kelet-németeké — ebből a szempontból nyilvánvalóan kivételes. Minden más, hatalomra került kommunista párt kezdettől fogva meglovagolt valamiféle nacionalizmust.

19 L. erre vonatkozóan „A kisebbségek és a magyar sérelemérzet” c. dolgozatunkat, Magyar Füzetek, 13.

20 L. alább „Fordulat a magyar nemzetiségi külpolitikában?” c. cikkünket (40–44. old.) valamint Duray Miklós cikkét (111. és 113. l.)

is voltak, de messzire nem jutottak Kádár János ellenállása miatt, aki e nyitásban több veszélyt látott, mint előnyt. Kádár meggyengülésével és egy új korosztály megjelenésével a felső vezetésben azonban tért nyert a hangsúlyosabb „nemzeti vonal” (nevezzük az egyszerűség okáért így), s – most elsőízben – gyakorlatilag is kifejezésre jutott.

Minden jel szerint Moszkva egyelőre helybenhagyta az új magyar vonalat, legalábbis abban az óvatos hangszerelésben, amely a hivatalos nyilatkozatokat jellemzi (még a Szűrös Mátyásait is). Ennek belpolitikai hasznosítása azonban azért kétséges, mert *a szavakon túllépni ezen a terepen sem lehet*. A határok felülvizsgálatára nincs lehetőség, sőt még a kisebbségek helyzetében sem várható javulás. (A kommunista államok által folytatott nemzetiségi politika még kultúr-autonómiát sem képes adni a nyelvi vagy vallási kisebbségeknek.) S végül: a pártállamok közötti szolidaritás még mindig erősebb, mint a nemzeti érdekekkel való azonosulás: mint kiderült,²¹ a magyar kormány-nak nincs joga a Romániával szembeni panaszait nemzetközi fórumok elé vinni.

Tehát marad a kompromisszum a demokráciával mint egyedüli kiút a válságból. Ennek minden világpolitikai nehézségével és egyelőre nehezen átlátható – belföldi következményével. Így vagy úgy „hadállásokat” kell feladni, ami negyven évi úgyszólván megszakítatlan uralom után bizony nem kis elhatározást követel. Nem jósoljuk, hogy ez lesz, csak annyit mondunk, hogy e fordulat nélkül Magyarország nem fog tudni kilábolni abból a félig kormányozhatatlan állapotból, amelybe a kommunista államrendszer megzavarodása döntötte.

(1988. szeptember 1.)

²¹ Minden hivatalos nyilatkozatból, egyértelműen.

Politikai jegyzetek

„MODELLVÁLTÁS”

— avagy merre halad a magyar kommunista világnézet

Andics Jenővel, az MSZMP központi „agit-prop” osztályának újonnan kinevezett vezetőjével 1988 június végefelé interjút készített a budapesti kormánylap.¹ Andics, aki a fiatalabb ideológus-gárda egyik felfelé ívelő csillaga, a Szovjetuniótól átvett „szocializmus-modell” válságát olyan határozottsággal vázolta, amilyenre eddig hivatalos oldalról nem, legfeljebb egy-két radikális reformkommunista részéről volt példa. Feltételezhető ezek szerint, hogy a szovjet modell csődje most a felsőbb körökben is uralkodó állásponttá vált. Mindenesetre érdemes Andics megállapításaiából néhányat részletesebben idézni.

„Ami ma napirenden van, *fejtette ki bevezetőben Andics*, az egy átfogó és radikális gazdasági és politikai modellváltás. Ennek döntő oka a szocializmus eddigi fejlődésében rejlik. Elsősorban abban, hogy Magyarországon a negyvenes évek második felében, s az ötvenes évek elején, elsősorban a szovjet mintát követve, egy olyan gazdasági-politikai modell alakult ki, amely számos feltételezésre épült, amely nem állta ki az idők próbáját. Vagy azért, mert illúzió volt, vagy azért, mert a kitűzött cél ugyan megfelelő volt, de az eléréséhez megválasztott eszköz már nem, s ehhez több történelmileg tévesnek bizonyult alapfeltételezés is hozzájárult. Például az, hogy a szocializmus nem árutermelő gazdaság, a szocializmusban az érdekkonfliktusok kiküszöbölhetők, a szocializmusban nincs politikai tagoltság, vagy hogy a politika és a gazdaság egymással közvetlenül összekapcsolható. Viszonyulásunk múltunk e részéhez azonban nem jelenti azt, hogy a hajdani hit és a régi célok leértékelődtek, csupán a ta-

1 Magyar Hírlap, 1988. június 24.

pasztalatok a másként való építés mellé halmozódtak fel. A régi modellnek voltak az adott időszakban, *látszólagos vagy tényleges* előnyként megjelenő vonásai, melyek egy ideig elfedték a kezdetben már meglévő fogyatékoságokat. Mindezek az elemek jelentősen késleltették azt a felismerést, hogy átfogó modellváltásra van szükség.”

Arra a kérdésre, hogy „lehet-e múlt századi, századeleji elképzelésekkel megalapozni a szocialista társadalom mai modellváltását”, ahol is a „múlt századi” (stb.) nyilvánvalóan Marxra és Leninre utal, Andics válasza: „Nyilván nem lehet.” Óvatosságból azért hozzáteszi, hogy a saját válaszok keresése azért nem jelenti, „hogy most letérünk a szocializmusról”. Andics szerint akkor térnének le a marxizmusról, ha *nem* keresnék „egy hatékonyabb szocializmus” útjait.

De hogyan kell elképzelni az árutermelő szocialista piacgazdaságot? – kérdi az újságíró. Válasz: „Egyelőre nincs olyan hatékony szocialista piacgazdaság, amelyből tapasztalatokat meríthetnénk és amelyből egy elméleti modellt állíthatnánk fel.” S később még egyszer: „Nincs előttünk minta.” A hangütés, mint látható, gorbacsovi, de ebből az is következik, hogy a Szovjetunió még a mai állapotában sem modell többé.

A továbbiakban a politikai intézményrendszerről esik szó. Andics: „Túlságosan hozzászoktunk ahhoz, hogy egyetlen megközelítés az igazi. Márpedig egy társadalomban, ahol különböző érdekek vannak, ott a különböző megközelítések mögött egyaránt igazságtartalom húzódhat meg, hiszen fontos érdekeket fejeznek ki. Azonkívül ahhoz is nehezen edződünk hozzá, hogy a politikai párt vezető szerepe nem jelenti azt, hogy a párt nem tévedhet, hogy minden körülmények között igaza van. (...) A politikában mindig is ott van az emberi elem. Ezért tudomásul kell venni, hogy nem feltétlenül a párté az utolsó szó, s egy értelmes párbeszédben az igazság a tényleges politikai tapasztalat útján derül ki. Nem rendelkezünk tapasztalattal arról sem, hogy a párton belüli demokrácia hogyan építhető ki. Nehezen tudunk még gondolkodásunkban elszakadni a demokratikus centralizmus sztálini olvasatától, s ezért nehezen tudjuk elképzelni ennek reális fejlesztési lehetőségeit. (...) Ismeretlen terepre lépünk, ahol fennáll a veszélye a tévedésnek. Ennek ellenére nincs más politikai lehetőségünk, mint minél gyorsabban elválni a korábbi

megrögződéseinktől, mert ha ezt nem tesszük, saját magunkat fegyverezzük le. (...) Eleinte talán csodálkozni fogunk, ha a parlament leszavazná valamely kérdésben a kormányt, hogy az Országgyűlés néhány kérdésben esetleg másként dönt, mint ahogy azt a Központi Bizottság javasolta, vagy mint ahogy ezt egy-két fontosabb politikai személyiség jónak látná, de ehhez hozzá fogunk szokni. Amikor politikai konfliktusokról van szó – és nyilván ilyenek a jövőben is lesznek – ezek élessége jelentős mértékben azon múlik, hogy mennyire tudjuk megtanulni a nem az egymás elleni küzdelemre, hanem az együttműködésre irányuló társadalmi partneri szerepet, feltételezve persze, hogy rátermett vezetők kerülnek a megfelelő helyekre.”

Mint látható, a központi agit-prop osztály vezetője nagy világnézeti újításokat fontolgat, ugyanakkor azonban a politikai pluralizmust illetően még igen óvatosan fogalmaz. „Nem feltétlenül a párté az utolsó szó”, egy-egy kérdésben a népképviselő másképp is dönthet, mint amit a hatalom felsőbb szervei „javasoltak”, és így tovább. A politikai pluralizmus intézményes érvényesítéséről – vagyis arról, hogy sorozatos és országos bajokat okozó tévedéseikért a párt a maga egészében is eltávolítható – nincsen szó. Pedig a demokratikus államforma épp ezen a ponton válik el az örökletes jogokon alapuló kormányzástól.

De még ezzel együtt is az Andics rajzolta új világkép („a párt tévedhet”) nyugtalanító kérdéseket vet fel. A tévedhetetlenségről való lemondás és a társadalmi érdekmegosztottság elismerése után az egypárturalom fölöttébb bizonytalan ideológiai talapzaton áll. Elvégre is a hatalmi monopólium lenini és Lenin utáni igazolása egyrészt a „biztos ideológiai iránytű” volt, másrészt a kommunista pártnak az az állítólagos képessége, hogy a társadalom egységes érdekeit felismeri és érvényesíti. Ha azonban ilyen képesség nincs, sem a hozzátartozó ideológiai iránytű, akkor voltaképpen mire épül az egyeduralmi jogcím? Csak arra, hogy *van*, s ezért botorság volna lemondani róla?

A „modellváltás” több problémát teremt, mint amennyit megold.

K. P.

Kádár bukására

Kádár János uralma 1956 szabadságharcának eltiprásával kezdődött. Szovjet tankok hozták az ország lerombolt fővárosába, azzal a megbízással, hogy állítsa vissza a bukott rendszert. A visszaállítást bosszú követte. Sokszáz embert végeztek ki, sokezeret zártak börtönbe. Még folytak a gyilkosságok, de már újabb hadjárat indult. Ezúttal a parasztok ellen. 1959 és 1961 között elkobozták földjeiket. Egyesek szerint mindezt az oroszok akarták így, és Kádár csak engedelmeskedett. A tény azonban tény marad. Uralmát olyan szörnyűségek vezették be, amelyek Batu kánt és a tatárjárást idézték vissza.

A dúlás végeztével ajánlatot tett Kádár mindazoknak, akiket nem öltek meg, akik nem ültek börtönben és akik nem mentek el Nyugatra. Az ajánlat így szólt: ha soha többé nem szóltok bele az ország dolgaiba, és ha soha többé nem hozzátok szóba azt, ami történt, akkor a továbbiakban nem kívánjuk tőletek, hogy felvonuljatok, gyűlésekre járjatok, és ott tapsoljatok. És megengedjük nektek, hogy gondoskodjatok magatokról. A félelem légkörében az emberek nagy része elfogadta az ajánlatot, és meg is tartotta. Ezt a hallgatóságos megállapodást nevezték el később közmegegyezésnek.

A hatvanas évek közepén Kádár elfogadta, hogy gazdasági reformra van szükség. Arra azonban ügyelt, hogy valódi reform mégse legyen. Valami kis jót még ez a fél-reform is hozott, ezt a kis jót vették vissza néhány évvel később. Kádár visszavonta a fél-reformot is. Addigra már eltékozolták az ország erőforrásait. Most nyugati kölcsönöket vettek fel, és azokat pazarolták el.

A három évtizedes gazdálkodás örökségét néhány évvel ezelőtt magyar akadémikus vonta meg, így: „Menthetetlenül visszacsúszunk azon országok kategóriájába, amelyek a harmadik világban, általános elmaradottságuk miatt, legfeljebb gyarmati jellegű rab-szolgamunkával tudják magukat fenntartani.” Jólátát feltételes módba helyezte, akkor csúszik az ország a harmadik világba, ha a hanyatlást nem tudja megállítani. Kádár klikkje nem volt erre képes. Ez a feladat, a hanyatlás megállítása és visszafordítása Kádár örököseire marad.

A hetvenes években két forrásból éltek az ország lakói: külföldi kölcsönökből és a rejtett gazdaságban végzett önkiuzsorázó munkából. Mára csak egy forrás maradt: az önkiuzsorázás, és vele a testi és lelki egészség megromlása. Az emberek jó része azonban nem tud a rejtett gazdaságban résztvenni. A kimaradók szegény-sége egyre nyomasztóbbá válik. Sikerült kettéosztani az országot. Az önkizsákmányolókra és a nyomorgókra. Ez Kádár második hagyatéka.

Az a legfontosabb, hogy megmaradjunk, mondta hajdan a nemzet költője. Szerény program, de ez sem valósul meg. Csak egy dologban vezet Magyarország Európa nemzetei között: a halálozásban. Ez a pusztulás Kádár harmadik hagyatéka.

Az iparosítás az egész időszakban a civilizáció elemi szabályai-nak figyelmen kívül hagyásával folyt. A vizek és a földek romlása, a levegő beszennyezése a negyedik hagyatéka.

Harminc évvel ezelőtt, 1956-ban, nem a rossz gazdálkodás ellen lázadtak fel a magyarok, hanem a nemzeti önrendelkezésért és a politikai szabadságért. A vereség és a terror szörnyű megráz-kódtatásának hatására az emberek többsége nem látott más kiutat, mint a magánboldogulást. E kiút költsége nemcsak az ön-kizsákmányolás, az egészség megromlása és egy nagy rész szegény-sége. Hanem a polgárjogok hiánya is. Ez utóbbi Kádár uralmának ötödik és legsúlyosabb hagyatéka. (1988. május 22.)

K. I.

Grósz Károly első kormányának mérlege

Grósz Károlyt 1987. június végén választotta meg az ország-gyűlés kormányfőnek. Nyugati fogalmak szerint a parlamentnek felelős kormány élére került. A valóságban ő maga és kormánya a pártnak volt felelős, az ország tényleges kormánya a politikai bizottság volt, élén Kádár Jánossal. 1988. május 22-én Grósz-t a párt Központi Bizottsága főtítkárrá, vagyis tényleges kormány-fővé választotta. Miniszterelnöki pozícióját továbbra is megtar-totta, ezen a napon mégis lezárult az az időszak, amelyben Grósz a politikai bizottságnak alárendelten vezette a hivatalos magyar kormányt. Érdeemes egy pillantást vetni ennek az egy-éves időszaknak a mérlegére.

Kormányának 1987 nyarán kidolgozott programját szeptember 16-án terjesztette a parlament elé. E program egyik sarkalatos pontja a gazdasági szerkezet átalakítása volt. Tárnyilagosan meg kell állapítani, hogy a kormány működésének egy esztendeje alatt nemcsak, hogy semmi sem történt a szerkezet átalakításának érdekében, hanem éppen ellenkezőleg, a tényleges intézkedések a gyakorlatban a régi szerkezetet erősítették. Nem ment át a tőke a veszteséges helyekről a nyereséges helyekre, hanem fordítva történt: tovább folyt a tőke áramlása a negatív, az egész országnak kárt okozó tevékenységek irányába. Az elavult gazdasági szerkezet átalakítása jobbára csak jelszó maradt, illetőleg olyan programpont, amellyel kapcsolatban jelezték, hogy megvalósítása csak a következő években várható.

A valóságos, a komolyan vehető program legfőbb célja a fizetési mérleg hiányának csökkentése volt. Ezt a programpontot nem Grósz Károly tűzte ki, nem is pénzügyminisztere és későbbi miniszterelnökhelyettese, Medgyessy Péter, hanem a kényszer. 1987 nyarán a hivatalába lépő kormányfő megtudta, hogy az ország bruttó adósságállománya az év végére eléri a 18 milliárd dollárt, vagyis a nemzeti termék 90 százalékát. Azt is megtudta, hogy az úgynevezett adósságszolgálat, vagyis a kamat és az esedékes törlesztés évi összege két és fél és három milliárd dollár között van, és ez a konvertibilis export 80 százalékát köti le. Legfőképpen pedig arról értesült — a tényleges kormány, vagyis a politikai bizottság tagjaival együtt — hogy most már nem megy tovább. Az ország évek óta azáltal tartja fenn magát, hogy a Nemzetközi Valutaalap és a Világbank támogatja. Nemcsak pénzzel —, hanem főképpen azzal, hogy támogatása mintegy bizonyítja az ország hitelképességét. 1987-ben e két szervezet világosan kimondta, hogy az esztelen pazarlást meg kell szüntetni. A további támogatás feltételének szabta meg a fizetési mérleg 1988. évi hiányának 500 millió dollárra való leszorítását. A legfőbb cél ezzel adva volt. Ebből adódott a második cél: a költségvetési deficit csökkentése. A költségvetési hiányt ugyanis külföldi kölcsönből fedezték. A második programpont tehát úgy szólt, hogy az 1987. évi költségvetési deficitet 30 milliárd forintra csökkentik, az 1988. évit pedig 10 milliárd forintra. (Illetőleg egy második 10 milliárdból tartalékot terveztek, azzal, hogy ezt csak az év második felében szabad felhasználni, és csak

akkor, ha különlegesen kedvezőtlen események következnek be.)

Itt meg kell jegyezni, hogy a deficit tényleges összegét, illetőleg a teljes költségvetést sohasem terjesztik a parlament elé, hanem annak csak egy részét. Az állami nagyberuházások, így például a jamburgi gázvezeték vagy a nagymarosi erőmű nem szerepel a költségvetésben, ezeket a kiadásokat ugyanis „költségvetésen kívüli alapokból” fedezik. Adva volt a harmadik cél is: a személyi jövedelemadó és az általános forgalmi adónak nevezett hozzáadott értékadó bevezetése. Eredetileg, jó néhány évvel korábban, ezeket közgazdászok javasolták, attól az utópiától vezetettve, hogy ezúton is közelítik az országot a nyugati piacgazdaságokhoz. De 1987 nyarán a kormányzat a két új adót már csak eszköznek tekintette a költségvetési bevétel fokozására.

Ezek után lássuk az eredményeket. Az 1987. évi deficitet sikerült 35 milliárd forintra csökkenteni, nem számítva az említett költségvetésen kívüli alapokat. Ezt három eszközzel érték el. Elsőnek áremelésekkel, amelyek főképpen a lakosság szegényebb részét sújtották. Másodiknak a közszolgáltatások már eleve gyenge színvonalának további rontásával. Különösen káros és fájdalmas volt az egészségügyre és az oktatásra fordított kiadások csökkentése. Király Ferenc (körzeti orvos és képviselő) a parlament 1988. júniusi ülészakán joggal állapította meg, hogy az egészségügy „utolsó tartalékait éli fel”, hogy alkatrészhiány miatt alapvető életmentő gépek nem működhetnek, s az orvosok az elé a lehetetlen döntés elé kerülnek, hogy melyik koraszülöttet tegyék a lélegeztető gépekbe és melyiket hagyják sorsára. A hiány csökkentésének harmadik forrása a gyermekes családok helyzetének súlyosbítása, pontosabban a gyermekek felnevelésére fordított költségek jelentős részének elvonása volt, részben a személyi, részben pedig a forgalmi adó útján.

Előre látható volt, hogy az így elért eredmény csak ideiglenes lehet. 1988 első öt hónapjában a költségvetési hiány 30 milliárd forintra, vagyis a tervezettnél többszörösére emelkedett. A konvertibilis fizetési mérleg hiánya az év első négy hónapjában hivatalos közlés szerint 362 millió dollár volt, vagyis az év első harmadában teljesítették a tervezett hiány háromnegyed részét. Az 1987 szeptemberében meghirdetett restriktív program első éve tehát fiaskóval zárult.

A kudarc egyik oka — a kisebbik —, hogy bár a költségvetési bevételek erőteljesen emelkedtek, korántsem érték el a tervezett szintet. A személyi jövedelemadóból várt összegnek csak 30 százaléka folyt be az államkasszába. A magyarázatot keresve érdemes fellapozni a statisztikai hivatal elnökének májusvégi cikkét. Ebből megtudjuk, hogy az év első négy hónapjában a vállalati gazdasági munkaközösségeknek több mint egy harmaddal, az ipari és szolgáltató szakcsoportoknak pedig 20 százalékkal kevesebbet fizettek ki, mint az előző évben. Bekövetkezett tehát az, amire sokan figyelmeztették a kormányt és a képviselőket az adótörvény megszavazásának idején: csökkennek a teljesítmények, mégpedig súlyosan. Az említetteken kívül kisvállalkozók, kisiparosok, és minden rendű és rangú mellékkereset szerzői is nagy számban szüntették be, függesztették fel vagy korlátozták termelő tevékenységüket. Ennek következtében nemcsak összegében csökkent a hazai termelés, hanem növekedett az emberek életét nehezítő és a gazdaság működését akadályozó hiány is.

A nagyobbik baj azonban nem a bevételi, hanem a kiadási oldalon jelentkezett. Folytatódott, sőt fokozódott a költségvetési pazarlás a védelmi kiadásokban, és ezeknél is sokkal nagyobb mértékben az állami nagyberuházásokban és a veszteséges vállalatok támogatásában. Ez utóbbi pazarlás a legnagyobb: a költségvetés összes kiadásának harmadát közelíti meg, és évi összege felülmúlja a 220 milliárd forintot. Összehasonlításképpen: 1987-ben 34 milliárdot költöttek az egészségügyre, 45 milliárdot oktatásra, 23 milliárdot családi pótlékra, 2 milliárdot gyermekgondozási segélyre és 4 milliárdot gyermekgondozási díjra.

A restriktív terv a fennálló politikai erőviszonyokon bukott meg. A „királyi tanács” tagjai sikerrel védték meg országpusztító érdekeltségeiket. Az öregeknek, a gyerekeknek és a betegeknek a tanácsban nem akadt védelmezője.

K. I.

A liberalizálás programjáról

A politikai bizottság a gazdaság liberalizálásának tervét terjesztette a Központi Bizottság 1988. július 13–14-i ülése elé. E liberalizálási program végrehajtása teljes szakítást jelentene az

1987 szeptembere óta alkalmazott restriktív gazdaságpolitikával. Lényeges pontjait a következőkben fogalmazták meg:

- az importgazdálkodás kötöttségeinek oldása;
- a valutaárfolyamok jelentős módosítása;
- az importverseny erősítése;
- az árrendszer kötöttségének feloldása;
- nagyobb mozgástér a vállalatoknak a bérekkel való szabadabb gazdálkodás révén.

E megfogalmazások pontatlanok és homályosak. Nem derül ki belőlük, hogy milyen mérvűre tervezik az importgazdálkodás kötöttségeinek oldását és ebből következőleg az importversenyt. A valutaárfolyamok jelentős módosítása nyilvánvalóan erőteljes valutaleértékelést jelent, de ennek mértékéről sem adtak felvilágosítást. Arról sem, hogy a bérekkel való szabadabb gazdálkodás valójában mennyire szabadítaná fel a béreket.

A program hátrányai közül az előterjesztés elsőnek a reálbérek csökkenését említi, anélkül azonban, hogy megjelölné ennek tervezett mértékét. A második hátrány az évi 80–100 ezer főre becsült munkanélküliség. Mivel többéves tervről van szó, ez körülbelül annyit jelent, hogy a program végrehajtása esetén öt év múlva a munkanélküliek száma 4–500 ezer lesz. A harmadik hátrány az ideinél nagyobb infláció. Az előterjesztés erről sem közöl adatot, de tudjuk, hogy 25 százalékosra tervezik. A nemzetközi tapasztalatok alapján azonban azt is tudjuk, hogy 25 százalékosra tervezett infláció sohasem áll meg ennél a mértékénél, hanem szabályozhatatlanná válik. Ezek a súlyos hátrányok a szociálpolitika radikális reformját tennék szükségessé. Az előterjesztésben azonban erről nincs szó. Egyetlen semmitmondó utalást olvashatunk a munkanélkülieknek „a jelenleginél biztosabb alapokat nyújtó segélyezéséről”. Németh Miklós július 13-án tartott előadói beszédében a következőket mondta erről: „Olyan szociálpolitikát kell folytatni, olyan szociális védőhálót kell létrehozni, amely gondoskodni képes a hátrányos helyzetűekről, a rászorulókról”. Ez a mondat az átfogó szociálpolitikai koncepció teljes hiányát árulja el. Még nyugtalanítóbb a kiegészítő mondat, amely szerint „a szociális munkában az állami erő mellett a társadalmi szolidaritás erősítésével építeni kell a társadalmi szervezetek, a kisebb közösségek, az egyházak, az egyesületek, a vállalati kollektívák és persze a családok és az

egyének erejére és kezdeményezésére.” Beszédének egy későbbi részében kijelentette Németh, hogy „rendszerbe kell illeszteni a munkanélküli segélyt”. Ebből bizony nem tudhattuk meg, hogy milyen kritériumok alapján, milyen időtartamon át és milyen összegű munkanélküli segélyt akarnak folyósítani. Megtudtuk viszont, hogy az 1989-re megígért új nyugdíjrendszer bevezetését 1990-re halasztották.

Az előterjesztés két feltételhez kötötte a liberalizálási program bevezetését. Az első feltétel a nemzetközi pénzügyi szervezetek és a kereskedelmi bankok hitelnyújtási készsége. A második az idej népgazdasági terv céljainak teljesülése. A két feltétel között nyilvánvaló az összefüggés: ha sikerülne elérni, hogy a konvertibilis fizetési mérleg hiánya csak 500 millió dollár legyen, akkor Magyarországnak 1988-ban két és fél milliárd dollár kölcsönt kell felvennie, hogy esedékes tartozásait kifizethesse. Ennek eddig a felét sikerült felvenni, másik fele még hátra van. Amennyiben a fizetési mérleg hiánya nagyobb lesz 500 millió dollárnál, többet kell felvenni. Még nagyobb nehézség az, hogy már az említett hiányzó kölcsön megadásának is a maximálisan 500 milliós hiány a feltétele. Nem valószínű, hogy ezt a feltételt teljesíteni tudják. A legközelebbi hónapokban az lesz a fő gond, hogy a két és fél milliárd dollár hiányzó részét biztosítsák; aligha lesz arra módjuk, hogy liberalizálási terveikhez további kölcsönöket szerezzenek.

A terv radikális reformszándéka rokonszenvet válthat ki, kidolgozatlansága és tagadhatatlan amatőrizmusa viszont gyanút kelthet. Miért hinnék el külföldi szakemberek, hogy ha felszabadítják az importot, akkor az állami vállalatok egyszeriben megtanulnak gazdálkodni? Miért kockáztatnák pénzüket olyan szerkezetátalakítási terv finanszírozására, amelynek eddig egyetlen elemét sem sikerült megvalósítani? Hogyan bízhatnának olyan ország politikai stabilitásában, amelyben a halottaknak járó végtsztséget gumibotokkal és könnygázzal akarják megzavarni? Amelynek miniszterelnöke és pártfőtitkára fasisztának minősíti a gyászolókat?

Grósz és Németh Miklós jobban tenné, ha a 220 milliárdos veszteségtámogatásból 40 milliárdot lefaragna. És a gazdaság helyreállítása érdekében az egyetlen bevált forrásra támaszkodnék: a magántevékenységekre. Ha ez utóbbiak útjából elhári-

tanák az akadályokat, néhány év alatt kibontakozhatnék egy olyan szektor, amely egyrészt kompenzálhatná az állami szektor veszteségeit, másrészt indító lökést adhatna az egész benuit gazdaságnak.

K. I.

Fordulat Magyarország nemzetiségi külpolitikájában?

Január 25-én, hétfő este, a budapesti Kossuth adón Szűrös Mátyás, az MSZMP központi bizottságának titkára a hallgatók nemzetközi témájú kérdéseire válaszolt és egyebek között ezt a kijelentést tette¹:

„Egyértelműen le kell szögeznünk, hogy a határainkon kívül élő magyar nemzetiség, főleg a Kárpát-medencében élő magyarság a magyar nemzet részét képezi. Joggal elvárhatják, hogy Magyarország minden körülmények között felelősséget érezzen érettük és kellő határozottsággal szóvá tegye hátrányos megkülönböztetésüket. Nemzetközi kapcsolatai alakításában is tekintettel legyen rájuk, érvényesítse az ő érdekeiket is.”

Ez a nyilatkozat, amely a műsor folyamán még jónéhány hasonlóan erőteljes kijelentéssel egészült ki (lásd alább), joggal keltett feltűnést. Szűrös nem magánember, hanem az országot igazgató párt egyik csúcs-vezetője, beosztása szerint afféle szuperkülügyminiszter, aki e szavakkal nyilvánvalóan nem saját véleményének adott hangot, hanem hivatalos párt- és (ennélfogva) kormány-álláspontnak. Ez az álláspont föltehetően nem is kerülhetett volna kifejezésre, ha előzőleg a legilletékesebb szinten nem kerül vitára és elfogadásra. Szűrös szavaiból nem derül ki, hogy illetékes szinten *mikor* határoztak így, de a szélesebb magyar nyilvánosság ilyen tartalmú állásfoglalással negyven év óta most először találkozott.

1 Az alábbiakban szereplő Szűrös-idézeteket a Magyar Nemzet 1988. január 26-i tudósításából vettük át.

Az idézett három tömör mondatban van egy elvi kijelentés, egy ténymegállapítás és két politikai fogadalom. Az elvi kijelentés az, hogy a „magyar nemzet” a határokon túl élő magyar kisebbségeket is magába foglalja. Ezt ugyan régóta sokan gondolják így, de — 1947 óta — a magyar kommunista államiság ezt nemcsak hogy nem mondotta, de még gondolatban is elutasította. A magyar kommunista vezetőrétegben uralkodó felfogás szerint a Magyar Népköztársaság csak a területileg hozzá utalt lakosságért volt felelős; a határokon túli népesség dolgaiban — magyarok és nem-magyarok felett — a szomszédos állami hatóságokat tekintette kizárólagosan illetékesnek. Szűrös Mátyás szavaiból ítélve ez a — nemzetileg közömbös — álláspont a múlté. Mostantól kezdve Magyarország, azaz a Magyar Népköztársaság, „felelősséget érez” a Kárpát-medencében élő „magyarság” minden csoportjáért, vagyis olyanokért is, akik szorosabban vett állami-területi illetékességén kívül esnek. (Ebben az értelemben a „magyarság” szó használata is új fejlemény.)

A nyilatkozat *ténymegállapítása* az, hogy Magyarország mint állam ezentúl foglalkozni kíván a magyar kisebbségek helyzetével és „hátrányos megkülönböztetésüket” ténynek tekinti. (A nyilatkozat egy másik helyén még „jogsértésekről” is szó esett!) Csak mellesleg jegyezzük meg, hogy Szűrös diplomáciai óvatossága itt — akaratlanul — a visszájára fordult. Azáltal ugyanis, hogy nem akart túl sokat Romániáról beszélni, a magyar sérelmekre vonatkozó utalásai olyan általánossá váltak, hogy értelemszerűen egyaránt vonatkoztathatók a szlovákiai vagy a kárpát-ukrajnai magyarokra is, hogy csak ennél a két példánál maradjunk. Vagy ez is cél volt?

Szűrös idézett nyilatkozata két *fogadalmat* is tartalmaz. Ezek közül az egyik világos, a másik talányos. Világos az, hogy a magyar kormány ezentúl „kellő határozottsággal” — tehát föltehetőleg nyilvánosan is — szóvá akarja tenni a magyar kisebbségi sérelmeket. A magyar nemzeti közvélemény, a hazai csakúgy mint a külföldi, már évek óta ezt várja, sőt követeli, de illetékes oldalról ez ügyben csak rendreutasítást hallott, esetleg magyarázkodást arról, hogy az ilyen dolgokról való beszéd — még a halk is, hát még a nyomatékos — csak árthat. Annál örvedetesebb, hogy a Magyar Népköztársaság ezentúl síkra fog szállni a magyar kisebbségekért, szívéen fogja viselni panaszuk orvoslását.

De mit jelent az, hogy Magyarország e kisebbségek helyzetére „nemzetközi kapcsolatai alakításában is tekintettel” lesz, hogy az ő érdekeik érvényesítését is kötelességének fogja tekinteni? Teljes szélességében értelmezve e vállalást, ez a magyar külpolitika drámai fordulatahoz is vezethetne. A nemzetközi kapcsolatok „alakítása” végső soron a barátok és szövetségesek megválasztásának folyamata, továbbá annak elhatározása is, hogy a szövetségi rendszernek kire — és mi célból — kell nyomást gyakorolnia. Nem hisszük, hogy a dolgok mai állapotában itt változásra lehet számítani, és az 1988 januárja óta bekövetkezett fejlemények is erről tanúskodnak.

Az egész nyilatkozat háttere és célpontja természetesen a romániai nemzetiségi politika volt, mint ahogy ezt a rádióbeszélgetés során Szűrös maga is megmondotta. Már a hallgatók kérdései is e körül forogtak, válaszaiban pedig Szűrös Mátyás éreztette, hogy szerinte is Romániával van a baj. Felpanaszolta a román oldalról jövő „alaptalan vádaskodásokat”, s azt is, hogy a nemzetiségi egyenjogúság megvalósításában „a román politika még nem kíván igazán partner lenni”. (A „még” szócska komikus betoldása pártnyelvi berögződés, csakúgy mint az alany elhomályosítása: aki nem haladási üdvtörténetben gondolkodik, az bizony bajosan látja, hogy a román „politikától”, azaz Ceaușescutól, hogy várható el még egy „még”?) Magyarország továbbra is jóviszonyra törekszik Romániával, ehhez azonban, mint Szűrös kihangsúlyozta, nem igényli „a kétoldalú kapcsolatokon kívülálló tényezők közbenjárását”. Ez bizony sajnálatos, mert hiszen a dolgok mai állása mellett Magyarországnak nincsenek ütőkártyái, ezért nagyonis szüksége van kívülálló tényezők — nagyhatalmak, nemzetközi sajtó vagy más erkölcsi fórumok — közbenjárására.

Szűrös Mátyás rádió-tájékoztatásának legfontosabb része, s egyszersmind legszenzációsabb bejelentése azonban csak ezután következett. A magasrangú pártvezetőnek egyebek között azt a kérdést is fölítették, mi a helyzete az Erdélyből átmenekülőknek, s igaz-e, hogy magyarokat dobnak vissza Romániába? Válaszában²

2 Az alább következő szövegrészben a függő beszédet is, az idézőjeleket is a *Magyar Nemzet*-ből vettük át. Csak a kiemeléseket adtuk hozzá.

Szűrös Mátyás megemlítette, hogy e bonyolult kérdéskörrel összefüggésben *jogszabályaink még nincsenek, de a politika teljes mértékben lehetővé teszi*, hogy (az érintettek) intézményes jelleggel és törvényesen Magyarországon maradhassanak. Eljárásuk — mondotta — teljesen természetes, hiszen a magyarságukban sértett emberek vagy egyáltalán a sértettek kihez is fordulhatnak máshoz, mint a Magyar Népköztársasághoz, hiszen csak egy Magyarország van a világon. Ez nem vonatkozik azokra, akik megélhetési okokból vagy illegálisan szándékoznak elhagyni országukat: kormányunk tartja magát a kétoldalú megállapodásokhoz és a nemzetközi normákhoz. Sajnálatos azonban — tette hozzá —, hogy *e fontos állásfoglalás kimunkálásáig* rosszul értelmezhető és a kedélyeket is borzoló intézkedésekre is sor kerülhetett. „A leghatározottabban hangsúlyozom azonban, hogy senki ellen nem kívánunk hatóságilag fellépni (...), senkit sem kényszerítünk az ország elhagyására.”

Másszóval Szűrös valami újdonságot jelentett be, egy éppen „kimunkált” fontos állásfoglalást, amely *jogszabályok nélkül is* lehetővé teszi, hogy az átmenekültek Magyarországon maradhassanak, még hozzá *törvényesen*. „A politika lehetővé teszi.” Nem világos, hogy az „illegális elhagyás” kit zár ki, hiszen elvben egy szocialista alattvaló, aki nem tér vissza lakhelyére a fölöttesek által megszabott időben, mindig „illegalitásban” van. Romániával kapcsolatban a „megélhetési okok” kizárása is egy csöppet furcsa: van-e olyan, akinél ez az ok *egyáltalában* nem játszik szerepet? E kérdőjelekkel azonban nem akarjuk a Szűrös nyilatkozat jelentőségét kisebbíteni, annál is kevésbé, mert az erdélyi menekültekkel szemben csakugyan megváltozott a hivatalos magatartás. (A „menekült” szót azonban még mindig nem ismeri a hivatalos szóhasználat!)

Ha jól értjük a pártszóvivő szavait, s ha a politikai intenciót törvényes intézkedések is követik — amelyek a letelepedést toleranciából tételes joggá változtatják —, akkor Magyarország rövidebben ugyanolyan befogadó országgá válik a nemzetiségi magyarok számára, mint amilyen a Német Szövetségi Köztársaság a németajkúak számára immár negyven éve. (De ott ezt alaptörvény mondja ki.) Ha ez így lesz, akkor az Erdélyből átmenekülő ma-

gyaroknak a jövőben nem kell majd tartaniok a kiutasítástól. A máshonnan jövőknek sem?

„A politika lehetővé teszi...” Talán illendő lett volna hozzátenni, hogy eddig *nem* tette lehetővé. S bár a Szűrös-nyilatkozat alaphangja személyes elkötelezettségre is utal, mégsem hallgathatjuk el azt a gyanúkat, hogy „a politika” változását a magyar közvélemény nyomása kényszerítette ki. Ezt elismerni nem szégyen: elvégre minden politika annyit ér, amennyit a felelősségére bízott közösség kívánalmaiból meg tud érteni, fogalmazni, valósítani.

Két nagy kérdés természetesen megoldásra vár. Az egyik: hogy a mai nehéz gazdasági helyzetben hogyan fog tudni az ország munkaalkalmat teremteni a bevándorlóknak? A másik, hogy az anyaországi kapuk kitárulása nem fogja-e a romániai magyarság létszámának vészes csökkenését maga után vonni? Az erdélyi magyarság legképzettebb, legdinamikusabb rétegeinek szétszóródása már egy ideje folyamatban van, s ehhez nem is kellett magyar letelepülési törvény: elég volt a tolerancia, s a nyugati országok befogadókészsége. A ma már teljesen elviselhetetlen romániai viszonyok mellett azonban fel kell készülni egy az eddiginél is nagyobb kimenekülési hullámra. A beígért új letelepülési jogszabály csak erősítheti ezt a folyamatot. Ez az a pont, ahol az emberiesség és a nemzeti érdek (pontosabban az etnikai folytonosság szempontja) tragikus konfliktusba kerül. Jó megoldás, akárhogy forgatjuk a dolgot, nincs.

K. P.

„Veszélyérzetbe oltott beavatottság”

...A számos ok miatt elmaradt reformok reformszerű előrelépéseknek adtak helyet, (amelyek) egy országot hoztak zavarba, s lettünk állampolgári méretekben Fabius Cunctatorokká.

Az óvatoskodás, késlekedés, habozás, azaz a kunktátor-ság az eddigiekben sikeres válság-menedzseléssel és számos jobbulással párosult, s ennek két évtizedes menetében vel-leitássá szelidült mind a reform akarása, mind az ellenre-

formerek ingerültsége. A szélsőséges kizárólagosságok helyébe (...) az akaródzások sokszor csak tanácstalan pislogása került mint a közérzület fő meghatározója.

(...) Politikusaink a szokásjog erejével ható mimikri mögül alig-alig látszanak. A politizáló országlakosságnak pedig csak a peremlein jelentkezik, mint a kelet-európai hivatalos politikák egyetemes kísérőjelensége, az artikulált ellenzék, amely bár nem hatástalan, önmagában nem változtatott a velleizáló politizálási stílus uralgó jellegén. Úgy véljük, ilyen még nem volt Magyarországon. Itt és ma ugyanis már nem az alattvalók zavart pislogásáról van szó, hanem a késlekedő állampolgárrá válás állapotában lévő egyének tömegének óvatos habozásáról, hogy tényleg lehet-e és jó-e az, ha politikai akaratum támad, hiszen az egyébként rosszul működő politikai nyilvánosságunk valamiféle veszélyérzetbe oltott beavatottságot sugároz. (...)

Egy közmegegyezést és türelmet biztosító (...) politikai szerkezet (...) fundamentuma a demokrácia elveiben való egyetértés. Ilyesfélékben mi egyáltalán nem értünk egyet. Nekünk inkább csak negatív konszenzusaink vannak. Olyanok mint, hogy „nézzünk csak a térképre és fogjuk be a szájunkat”, avagy a pártelvű pluralizmus közbölcse ségként megélt gyakorlati elutasítása, vagy a jogi formákba öltött s politikai intézményekkel biztosított szerződéses társadalmi kapcsolatok jogi nihilizmusból eredő lemosoly gása. (...)

Régtől fogva tudjuk, hogy mindez részben tabuterhes politikai állapotunkból folyik. Többször megjelent már árnyaltan fogalmazva nyomtatásban is, hogy tessék tudomásul venni: a párt vezető szerepe és a szovjet–magyar viszony az ilyen kérdés. A tabu pedig azt jelenti, hogy erről nyíltan és tagoltan nem beszélünk. (...) A tabufenntartó deklarációkon kívül nem mondunk se jót, se rosszat, mert úgy véljük, hogy ez veszélyes, ebből csak baj származhat mind arra aki szól, mind pedig szélesebb közösségére s magára az ország egészére...

Gombár Csaba: Velleitásaink
(*Századvég*, 4–5, Budapest 1988, 6–7. old.)

Három tüntetés

1972 márciusa óta hagyományossá vált Magyarországon — vagy legalábbis: Budapesten — hogy a diákifjúság egy része a hivatalos megemlékezésektől függetlenül is megünnepelje Petőfiék forradalmának emlékét. Azóta, egy-két év kivételével, de különösen a nyolcvanas évek eleje óta újból és újból volt ezen a napon valamilyen ribillió, — amelyet pártállami oldalról természetesen *rebelliónak* vettek és úgy is kezeltek. Számos fiatal zártak ki a középiskolából vagy az egyetemekről azért, mert egy márciusi napon engedély nélkül csoportosulni mert vagy nemkívánatos jelszavakat ejtett ki a száján. 1987. március 15-én is volt ifjúsági szabad tüntetés, de — ezúttal először — a hatóságok zokszó (és gumibot) nélkül túrték; még jó arcot is próbált vágni hozzá a hivatalos sajtó. Ifjúság, bolondság...

Az azonban bizonyos, hogy 1988. március 15-én volt az utolsó három évtized legnagyobb független ifjúsági tüntetése Budapesten. 1956 óta ennyi spontán mozgást most először látott a fővárosi utca. Egyik jelképes helyről a másikra vonult a hivatalos ünnepekről leváló, spontán összeverődött tömeg: Petőfi-szobor, Kossuth-szobor, Batthyány-örökmécses, Bem-szobor, Batthyány tér... Már csak az útvonal miatt is volt valami 56-os hangulat a levegőben, de ezt a jelszavak is aláhúzták. A hasonlat természetesen itt véget is ér, már csak a létszám miatt is. A nyugati hírügynökségek több mint tízezer emberről beszéltek, de szemtanúk szerint talán tizenötezer is összejött. Ennyi embert már nem lehetett agyonhallgatni, s ezért a hivatalos magyar hírközlés végülis a kisajátítás mellett döntött. Azt a látszatot próbálta kelteni, mintha ez a négyórás ide-oda vonulás a hatóságok beleegyezésével, sőt részvételével és támogatásával történt volna. Széles az út, a tüntetőknak is van helye rajta.

Csak az az egy apróság maradt ki a (hivatalos) sajtóból, hogy kik beszéltek a 48-as emlékhelyeken. Ugyanis, akiket a fővárosi

ifjúság olyan lelkesen megtapsolt, nem „pártunk és kormányunk”, hanem a *másik* Magyarország gondolatát tolmácsolták. A „demokratikus ellenzék” legismertebb harcosai szólaltak meg e rögtönzött gyűléseken: Kis János, Tamás Gáspár Miklós, és — az előzetesen őrizetbe vett Demszky Gábor helyett, annak beszédét fölolvastva — Demszkyné Hodosán Róza. A legnagyobb sikert ez utóbbi aratta.

A március 15-i tüntetés mintha új lökést adott volna a magyar politikai közvélemény megélénkülésének. Évtizedek dermedt csöndje után ismét szerepet kezd játszani a köztér és az utca. Az utcán szólaltak meg, ugyancsak 1988 tavaszán, a nagymarosi dunai gát ellenzői, s a köztérre ment ki az a tömegfelháborodás is, amelyet a romániai falurombolások váltottak ki.

Az 1988. június 27-i budapesti tömegfelvonulásról már oly sok szó esett a magyar nyelvű sajtóban — nemcsak a hivatalos és félhivatalos Magyarország, hanem az emigráció lapjaiban is —, hogy ahhoz hozzátenni úgyszólván semmit sem lehet. Álmélkodjunk hát mi is, először is azon a csaknem hihetetlen tényen, hogy ilyen megmozdulásra sor kerülhetett, ha nem is a kormányservek akaratából, de azoknak hallgatólagos jóváhagyásával, másodszor pedig azon, hogy egy független társadalmi kezdeményezés ötvenezres tömeget bírt összehozni (e körül mozognak a becslések) egy koranyári fővárosi hétköznapi délutánján és estéjén.

A június 27-i tüntetés a Thököly úti román nagykövetségi épület előtt kulminált: ott próbált egy küldöttség — amelynek egyebek között egy volt 56-os munkástanácsi elnök is tagja volt — petíciót átnyújtani a román pártállam képviselőjének, természetesen siker nélkül. E tüntetést, mint ismeretes, több félhivatalos és részben ellenzéki csoportosulás kezdeményezte (Magyar Demokrata Fórum, Szabad Kezdeményezések Hálózata, stb.), de csatlakozott a tervhez jónéhány törvényesen is elismert társulat és klub. A hivatalos Magyarország távolmaradt a tüntetéstől, de azért éreztette, hogy a szíve ott van, s csak magasabb diplomáciai érdekek akadályozták meg abban, hogy ennél tovább menjen. Ki vigyázott a közrendre? Mint a felvonulás egyik kezdeményezőjének beszámolójából értesülhettünk,¹ a tüntetés előkészítői „számos tanácskozás és vita után” egy budai borozó különtermében írták alá a rendőrséghez intézett bejelentést a 27-i felvonulásról. „Ezekután nem sokkal az MSZMP pártköz-

pont kapcsolatot vett fel (...) a memorandum egyik aláírójával, Csurka Istvánnal, kérve őt a tüntetés békés jellegének és belpolitikai semlegességének megőrzésére, figyelmeztetve a közrend megóvásának követelményére és provokációk valószínűségére.” Másszóval, a rendőrség munkájába belesegített a pártközpont is. Provokációkra csakugyan számítani lehetett, de minthogy az ehhez legjobban értő hatóság ettől tartózkodott, ilyesmire végülis nem került sor. A közönség hosszan időzhetett a Hősök terén, Csurka tartalmas beszédét háromnegyed órán át olvashatta föl a Nemzeti Színház egy fiatal művésze, a Memorandum átnyújtására kijelölt bizottság hosszan csengethetett a román követség kapuján – a nélkül, hogy közben motoros rendőrök támadjanak rá az összegyűltekre, gumibottal verjék őket vagy más módon támogassák meg a közrendet.

Erről a lehetőségről azért teszünk említést, mert volt ám Budapesten ugyanebben a hónapban egy másik tüntetés is, amely bizony hatósági provokációval végződött.

Június 16-án volt Nagy Imre kivégzésének harmincadik évfordulója, s ez alkalomból a politikai ellenzék különböző csoportjai négy megnyilvánulást terveztek: egyet délelőtt, a párizsi emlékmű-avatással² azonos időben, a rákoskeresztúri új köztemetőnek azon a parcelláján, ahová a közhit szerint az 1958. évi kivégzettek kerültek; egyet koradélután a Batthyány-emlékmécsesnél – amelyet már tavaly „Batthyány–Nagy Imre-mécses”-nek kereszteltek át egy forradalmi emléktüntetés résztvevői –; ugyancsak délután megegyet a Hősök terén és végül egy gyászmisét az egyik belvárosi templomban.

Mint előre várni lehetett, a hatóságok nem bíztak e tüntetések „belpolitikai semlegességében”, ezért mindent megtettek, hogy békések se maradjanak, vagy hogy egyáltalán ne legyenek.

A rákoskeresztúri megemlékezést *elvben* tolerálták, ezt néhány előre beidézett ellenzéki személyiséggel tudatták is, de azt azért nem engedték, hogy az elporladt csontok jeltelen, hepe-hupás, gaz-felverte földjén a gyászolók kopjafát állítsanak föl. (A kopjafát még előző este elkobozták.)

1 Dr. Zétényi Zsolt cikke a „Bécsi Napló” 1988/4. számában. Dr. Zétényi a Bajcsy-Zsilinszki Baráti Társaság ügyvezető titkára.

2 Lásd alább, 82. old.

A gyászmise gondolata ellen sem volt hatósági óvás, csak éppen úgy megfélemlítették a templom öreg plébánosát, hogy az jobbnak látta még csak véletlenül se belekeverni a misébe az 1958-as áldozatok nevét. Hiába, Magyarország nem Lengyelország.

A Hősök terén megakadályozták, hogy Für Lajos és Rácz Sándor a Magyar Demokrata Fórum nevében megkoszorúzza az ismeretlen katona sírját, s egyben meg is szólaljon. Rácz Sándort helyben őrizetbe vették, s a térre eljutott mintegy háromszáz embert távozásra kényszerítették.

A legdrámaibb erőpróbára a Belvárosban, a Batthyány-mécses körül került sor. A rendőrség utólag azt állította, hogy rászédtek, mert hiszen a feltételezett szervezőknek világosan megmondattott, hogy se erre, se a Hősök teri tüntetésre nem kerülhet sor, s ezt azok tudomásul vették. A szervezők azonban másképp emlékeznek. A rendőrségi figyelmeztetésekből ők azt hallották ki, hogy *felvonulásról* nem lehet szó, de lehet csendes megemlékezés a Batthyány-émlékmécses közvetlen környékén.³ Akárhogyan volt is, a közrend védői derekas és alapos munkát végeztek a belvárosi közrend felborítására.

A Batthyány-Nagy Imre-émlékmécses környékére (nevezzük most már így, előbb-utóbb úgy is ez lesz a neve!) mintegy négy-öt száz, többnyire fiatal magyar próbált eljutni a mondott időben. A szép számmal jelenlévő rendőrség azonban nem engedte, hogy közülük bárki is kinyissa a száját, sem azt, hogy az odaérkezők együtt maradjanak. (Video-felvételekről jól lehet látni és hallani, ahogy a közrend képviselői az oszlást szorgalmazzák.)⁴ Az eredmény az volt, hogy a tüntetők átvonultak a Belváros egy másik pontjára, a Magyar Televízió épülete előtti térségre, s e vonulás közben egyre hangosabbakká váltak. Nagy Imre nevétől visszhangoztak a belvárosi utcák, de más politikai követelések is hangot kaptak („igazi reformot”, stb.).

A Magyar Televízió lépcsőjéről két erőteljes, bátor és tömör szónoklat hangzott el: a filozófus Kis János és az 56-osok nem-

3 Ez olvasható ki a Magyar Hírlap 1988. július 2-i számából („Egy rendőrségi közlemény háttere”).

4 „Magyar június” címen forgalmazzák azt a maszek videofilmét, amelyen a fenti és az alább következő jelenetek láthatók. A film párhuzamosan a párizsi emlékmű-avatást is bemutatja.

zedékét képviselő Mécs Imre szájából. Ha szerényebb méretekben is, a három hónappal azelőtti (március 15-i) tüntetések szelleme éledt fel e júniusi emlékgyűlésen.

A közrend oldalán viszont valami zavar lehetett. Mert ugyanazok, akik a Batthyány-mécsesnél oszlást kényszerítettek ki, a Televízió előtt tétlenek maradtak. Talán a meglepetéstől. Talán, mert nem volt utasításuk az új helyzetre. Tény, hogy Kis János végig, s Mécs Imre is majdnem elmondta a beszédét, amikor a színtérre berobbant a motoros-rendőrség s gumibottal kezdte szétverni a békés tömeget. Páratlan brutalitását erőteljes filmkockák őrzik.⁵ Még fiatal nőket is vertek, mint ez a képeken látható s a „Magyar június”-ban megszólaltatott Hodosán Róza szavaiból kiderül. Mindez pedig a hűledező világ szemeláttára, hiszen a Belváros ilyen évszakban teli van külföldi turistákkal.

A Televízió előtt őriöngés éles kontrasztot képez nemcsak azzal a rokonszenvvel, amely hivatalos részről a június 27-i tüntetést kísérte, hanem azzal a majdnem filozófikus nyugalommal is, amellyel a hatóságok az idei március 15-ét fogadták. Holott a márciusi utca felindult volt, a júniusi nyugodt, a márciusi tüntetés akármire kifuthatott volna, a júniusi csendes emlékezés volt.

A magyar államrend őrei tehát többféle mércével mérnek: mikor melyikkel. Félreértés ne essék: őszintén örülünk annak, hogy van olyan tolerancia is, mint aminő a június 27-i felvonulást lehetővé tette, de éppen, mert ez is lehetséges, a belvárosi tüntetők tizenegy nappal korábban történt szétverését nemcsak szégyenletesnek tartjuk, hanem esztelennek is. Közrendi veszélyről nem volt szó, természetesen. A közrend védelmezőit *szavak* ijesztették meg. S a szavaktól való félelmükben csináltak erőpróbát (vagy inkább verőpróbát) békés gyászolók körében.

A három tüntetés egybevetése több szempontból tanulságos.

Először is a számok. A Romániával kapcsolatos fájdalmak és sérelmek lényegében az ország egész lakosságát megmozgatják: így jöhetett össze szinte szervezés nélkül ötvenezet ember vagy még annál is több egy hétköznapi délután. A „történelmi igazságtételt” egy sokkal szűkebb politikai elit tekinti ügyének

5 A BBC egy véletlenül jelenlévő csapata is készített felvételeket, ezeket már vetítette is az angol televízió.

— és aktuális ügynek — még egy olyan esemény másnapján is, mint Kádár bukása. A kettő között áll az 1988. március 15-i tüntetés, ahol fiatal magyarok ezrével mutatták ki, hogy igenis érdekli őket a szabadság, ma is aktuálisnak tartják a valahai tizenkét pontot, s egyetértéssel figyelik azokat az „ellenzékiet”, akik e pontoknak időszerű tartalmat adnak.

Másodszor: a szabadság szélesedő határai. Önáltatás volna azt gondolni, hogy ezeket most már az ellenzék szabja meg. Az új szabadságok egy részét a pártállam önként koncedálta, talán nem is egészen a saját belátásából, hanem a szovjet vonalváltás hatása alatt. A budapesti rendőrség 1987 márciusi engedékenysége alig néhány héttel követte az első el nem fojtott moszkvai tüntetések hírért. Az engedékenység természetesen szelektív, s az is fog maradni, amíg a gyülekezési jogot nem kodifikálja valódi törvény.

S talán nem is elsősorban törvényről van szó — elismert jogszokás is elég volna —, hanem olyan kormányzatról, amely pártatlan mércével mér és aláveti magát a mindenkire kötelező jogszabályoknak. Az új magyar pártvezetés azt állítja, hogy e felé igyekszik, de — sajnos — a politikai ellenfelekkel szembeni magatartása még nem ezt mutatja.

Harmadszor: az ellenzéken belül kikristályosodó táborok. A június 27-i felvonulás gondolatával minden csoport egyetértett, sőt maga a kormányzat is, ez tehát nem ilyen vagy olyan rész, hanem egy meglehetősen egységes *nemzetakar*at kifejeződése volt. De ha az 1987 ősze óta eltelt év többi megmozdulását nézzük — s ebbe Lakitelektől a Jurta-színházig a nyilvános viták is beletartoznak —, akkor az a benyomás alakul ki, hogy megkezdődött a magyar ellenzék politikai differenciálódása. Van radikális ellenzék (elsősorban a „Beszélő” politikai magja körül), van „népi-nemzeti” tábor (ebből nőtt ki a Demokrata Fórum), s van még más csoportosulás is, melyek közül a FIDESZ a legérdekesebb és a legdinamikusabb.

Magában véve jó, hogy van differenciálódás. Az azonban nem volna jó, ha az ellenzék „pártjai” egymás ellen harcolnának, vagy alkalmat szolgáltatnának a kormányzatnak arra, hogy egyiket a másik ellen kijátssza. Sapiienti sat.

—kende

„A válság sorsforduló”

(...) A válság sorsforduló: vagy csőd, vagy kibontakozás követi. A kimozdulást a holtpontról tehetetlenségből vagy a kedvezőbb időpont kivárásának reményében ideig-óráig el lehet odázni, de a válságot hosszú ideig tartósítani nem lehet.

A válság azt is jelenti, hogy az ország, a politika kényszerpályán mozog; nincs pontosan kidolgozott terv a kibontakozásra, nincs megfelelő erő, eszköz, amely ezt biztosítaná, nem kedvező a légkör. Ha a válság tovább tart, mélyülni fog, a megoldatlan kérdések sebbé gennyednek, az apátia cselekvésképtelenséget szül, a cselekvésképtelenség hisztériát, pánikot, világvég-hangulatot. Táplálja ezt a folyamatot, hogy mindenki másban keresi a hibát, a dolgozó a gazdasági vezetésben, a gazdasági vezetés az államban, az állam a pártban, a párt a világhelyzetben. Ezzel mindenki felmenti önmagát az önvizsgálat, önmaga megváltoztatásának kényszere alól, s a válság sorsszerűen, befolyásolhatatlanul gördül a csőd felé. Az elszabaduló indulatok légüres terében mindig a szélsőségek válnak uralkodóvá, az akarat, a szándék elveszti szerepét, a folyamatok irányíthatatlanok lesznek, bekövetkezik a káosz, a rend teljes felbomlása. Hogy ez mit okozna, az kiszámíthatatlan.

A feszültség növekedésének az is következménye lehet, hogy a válságot egy csapásra, a gordiuszi csomó átvágásával kívánják felszámolni. Válsághelyzetben ez a megoldás általában kézzelfoghatónak tűnik, s olykor valóban elkerülhetetlen. De ezt csak kíméletlenül lehet végrehajtani, olyan kemény kézzel, hogy szellemi-testi csontok ropognak belé. Ebben az esetben veszélybe vagy zárójelbe kerül a magyar szocializmusnak az elmúlt évtizedekben létrehozott minden eredménye. S nem tudható, hogy ezzel a módszerrel a válság megoldható-e avagy más formában újratermelődik.

Félő, hogy a két szélsőségen kívül nincs más út az ország számára...

Gyurkó László: A magyar szocializmus válsága
(*Valóság*, 3, Budapest 1988, 22. old.)

„A válság sorsforduló”

(...) A válság sorsforduló: vagy csőd, vagy kibontakozás követi. A kimozdulást a holtpontról tehetetlenségből vagy a kedvezőbb időpont kivárásának reményében ideig-óráig el lehet odázni, de a válságot hosszú ideig tartósítani nem lehet.

A válság azt is jelenti, hogy az ország, a politika kényszerpályán mozog; nincs pontosan kidolgozott terv a kibontakozásra, nincs megfelelő erő, eszköz, amely ezt biztosítaná, nem kedvező a légkör. Ha a válság tovább tart, mélyülni fog, a megoldatlan kérdések sebbé gennyednek, az apátia cselekvésképtelenséget szül, a cselekvésképtelenség hisztériát, pánikot, világvég-hangulatot. Táplálja ezt a folyamatot, hogy mindenki másban keresi a hibát, a dolgozó a gazdasági vezetésben, a gazdasági vezetés az államban, az állam a pártban, a párt a világhelyzetben. Ezzel mindenki felmenti önmagát az önvizsgálat, önmaga megváltoztatásának kényszere alól, s a válság sorsszerűen, befolyásolhatatlanul gördül a csőd felé. Az elszabaduló indulatok légüres terében mindig a szélsőségek válnak uralkodóvá, az akarat, a szándék elveszti szerepét, a folyamatok irányíthatatlanok lesznek, bekövetkezik a káosz, a rend teljes felbomlása. Hogy ez mit okozna, az kiszámíthatatlan.

A feszültség növekedésének az is következménye lehet, hogy a válságot egy csapásra, a gordiuszi csomó átvágásával kívánják felszámolni. Válsághelyzetben ez a megoldás általában kézzelfoghatónak tűnik, s olykor valóban elkerülhetetlen. De ezt csak kíméletlenül lehet végrehajtani, olyan kemény kézzel, hogy szellemi-testi csontok ropognak belé. Ebben az esetben veszélybe vagy zárójelbe kerül a magyar szocializmusnak az elmúlt évtizedekben létrehozott minden eredménye. S nem tudható, hogy ezzel a módszerrel a válság megoldható-e avagy más formában újratermelődik.

Félő, hogy a két szélsőségen kívül nincs más út az ország számára...

Gyurkó László: A magyar szocializmus válsága
(*Valóság*, 3, Budapest 1988, 22. old.)

Programok és ellentmondások

Magyarország negyedszázadon át a gazdasági reformtervek és reformviták országa volt. A tervekben és vitákban a közgazdászokat illette a fő szerep. Befolyásuk nagyobb volt, mint bármelyik másik közép- vagy kelet-európai országban. A szovjet típusú gazdasági rendszerek minden korábbinál mélyebb elemzését és radikálisabb bírálatát adták, idejekorán figyelmeztettek azokra a bajokra, amelyek azóta bekövetkeztek, és gyökeres terápiákat javasoltak. Úgy vélték azonban, hogy inkább tudnak hatni, ha nem beszélnek alapelvekről és végkövetkeztetésekről, és e fel fogásukban osztoztak az értelmiség más csoportjai is.

A gazdasági reform politikai feltételei

A reformviták e hosszú ideig tartó szakasza másfél évvel ezelőtt, 1986 őszén ért véget, amikor a *Fordulat és Reform* megjelent.¹ E műben a közgazdászok már radikális politikai reformot sürgettek, a párt hatalmának alkotmányos korlátozását, parlamentáris rezsimit, a parlamentnek felelős és a parlament által megbuktatható kormányt. A legradikálisabb és legátfogóbb gazdasági reform sem lehet sikeres politikai és társadalmi reform nélkül — szögezték le a szerzők a legelső változatban. A „Közgazdasági Szemle” 1987. júniusi számában közölt legutolsó változatban pedig azt deklarálták, hogy „megérett az idő egy átfogó,

¹ Lásd a Magyar Füzetek 18. számában közölt ismertetésünket is. Emlékeztessünk arra, hogy ez a reformterv a Pozsgay vezette Hazafias Népfront keretében készült.

radikális, demokratizáló és decentralizáló piaci reformra”, amelynek 1. átfogónak kell lennie, vagyis a gazdaság piaci átalakításának politikai és társadalmi reformmal kell párosulnia; 2. radikálisnak kell lennie, ami nyílt kormányzati önkritikát követel meg; 3. demokratizálónak kell lennie, az állampolgárnak és közösségeinek nagyobb szabadságot és önállóságot kell biztosítania; a politikai előjogokat és egyenlőtlenségeket fel kell számolnia; a népképviselőket és az érdekképviselőket át kell alakítania; 4. decentralizálónak kell lennie, vagyis a központi döntések nagy részét a gazdálkodókra, a helyi önkormányzatokra és az érdekképviselőkre kell bízni; 5. piaci jellegűnek kell lennie, vagyis meg kell szüntetnie a politikai intézményeknek a gazdaságba való beavatkozásait. Az alkalmazott kritériumoknak szinte mindegyike elsődlegesen politikai, kétségtelen tehát, hogy az elaborátum gazdasági és politikai reformjavaslat.

A politikai koncepciónak két elemét emelem ki. Az egyik: „A párton belül növekednie kellene a választott és képviselői szervek súlyának, az apparátusok rovására; lehetővé kellene tenni az áramlatok és platformok szabadságát és a kisebbség védelmét, hogy eltérő politikai (gazdaságpolitikai) álláspontok fogalmazódhassanak meg.” A másik: „Lehetővé kellene tenni, hogy a választásokon önálló programmal fellépő képviselők szabadon alakíthassanak csoportokat az országgyűlésen belül.”

Ez utóbbi mondatot első olvasásra úgy is lehet értelmezni, hogy többpártrendszert javasol, de annak kimondása nélkül. Valójában azonban a két idézett mondat szigorúan összetartozik, és egymástól elválaszthatatlan. A félreértés lehetőségét végképp eloszlatja Antal Lászlónak és Lengyel Lászlónak a „Századvég” 4–5. számában közzétett írása: „...a párton belül meglévő pluralizálódást felszínre engedjük, formába öntjük (ahogy a „Fordulat és reform” javasolta a platform- és frakciószabadság elismerését, a párt belső demokratizálódásának végigvitelét stb.).”

Ez a koncepció visszatér Nagy Imre 1953-as, 1954-es és 1955-ös programjához. A forradalom kitörése előtti években Nagy Imre elsősorban a pártot akarta demokratizálni. Úgy vélte, hogy egy demokratikussá vált kommunista párt elnyerheti az ország bizalmát, és a lakosság többségének támogatásával végrehajthatja a rendszer reformját. Abban az időben volt ennek a programnak

realitása. Azért, mert az emberek bíztak Nagy Imrében, tisztességes embernek tartották. E tényező jelentőségét a forradalom bizonyította be. Az 1956-os forradalom vitathatatlanul egypártrendszer-ellenes forradalom volt, mégis: tüntetők, felkelők és sztrájkoló munkások a kommunista Nagy Imrében bíztak leginkább. Bizonyosra vehető, hogy ha Rákosiék nem buktatják ki Nagy Imrét a hatalomból, akkor sok évig elfogadott vezető marad annak ellenére, hogy kommunista volt. Elfogadták volna: nem a párt vezető szerepét, hanem őt magát.

A körülmények azóta megváltoztak. Az egyik legfontosabb változás az, hogy ma nincs senki, akinek olyan személyi hitele lenne, mint annak idején Nagy Imrének volt. E tény megállapítása nem változtat azon, hogy jogosultnak és rokonszenvesnek tartom a párt demokratizálására irányuló törekvéseket. A *Fordulat és reform* kezdeményezőin és szövegének megfogalmazóin kívül említeni kell a hasonló politikai koncepciójú Bihari Mihály és Gombár Csaba nevét is. Antal és Lengyel, Bihari és Gombár nem akar többpártrendszert, hanem — hogy Kis Jánosnak ugyancsak a „Századvég” 4—5. számában közölt megfogalmazását idézzem, „a párt demokratikus megújulását szeretnék a reform centrumában látni, és elsősorban az ügy mellett mozgósítható kommunistákhoz kívánnak szólni.”

Való igaz, hogy az ország demokratizálásának egyik (szükséges, de nem elégséges) feltétele a párt demokratizálása. Nyilvánvalóan nem lehetséges demokrácia mindaddig, amíg többszáz-ezer, nem is akármilyen pozíciót betöltő embernek nincs politikai akarata, hanem annak végrehajtására van kényszerítve, amit néhány kontraszelektív úton élre kerülő személy elhatározott, párttagok és párton kívüliek tudta és megkérdezése nélkül. Senki számára sem lehet azonban meglepő, ha hozzáteszem, hogy az említett programot hiányosnak és elégtelennek tartom. A felnőtt lakosság döntő többsége nem tagja a pártnak. A párton kívülieknek is van véleményük a politikai, a gazdasági, a kulturális és a morális megújulás lehetséges és kívánatos útjairól. Demokrácia nem képzelhető el e vélemények figyelmen kívül hagyásával vagy kifejeződésük, terjesztésük és önálló politikai erővé szerveződésük korlátozásával. Azért sem, mert ezek a vélemények a többség véleményei. De még inkább azért nem, mert a vélemények általában értékeken alapulnak. Az elmúlt

évtizedek története bizonyította jó néhány olyan érték marandóságát és magasabbrendűségét, amelyet a kommunista mozgalom kezdettől fogva elvetett, hamisnak vagy érdektelennek nyilvánított. Az ötvenes és a nyolcvanas évek reformkommunistáinak belső fejlődése nem is állott másból, mint abból, hogy újra fölfedezték a korábban megtagadott értékeket.

A kommunista párt sem válik demokratikus párttá attól, hogy a párton belül biztosítják az áramlatok szabadságát. Demokratikusnak akkor nevezhető egy párt, ha a vélemények és álláspontok szabadságát egyetemes elvnek fogadja el. Máig is érvényesek Bibó István 1945-ben leírt szavai: „A kommunizmus és a parlamentáris demokrácia összeegyeztetésének ugyan elég keskeny az ösvénye, de az ösvény járható. Hogy a kommunisták rá tudnak-e lépni, az persze a jövő titka. A kommunista mozgalomnak ehhez meg *kell* tennie mindazokat az engedményeket, melyek a parlamentáris demokráciának, mint platformnak az elfogadásából következnek.” Ezek az „engedmények” magukkal hozták a „vezető szerepről” való lemondást, valamint annak a kísértésnek elutasítását, hogy az élcsapat mítoszának korábbi, tarthatatlanná vált, a törvények által nem korlátozott, nyíltan immorális változatát valamilyen javított kiadással, így például nemes erkölcsi elveket hangoztató élcsapattal helyettesítsék.

Az MSZMP jelenlegi vezetői azonban elvetik a párt demokratizálására irányuló törekvéseket. A Népszabadság április 9-iki száma adott hírt arról, hogy a Központi Ellenőrző Bizottság Bíró Zoltánt, Bihari Mihályt, Király Zoltánt és Lengyel Lászlót kizárta a pártból. A közlemény indokolása szerint a nevezett párttagok a párt politikájától eltérő nézeteket képviselnek, és ezeket párton kívüli fórumokon hangoztatják és terjesztik. Ez a fogalmazás lényege szerint egyezik annak az állásfoglalásnak néhány sorával, amelyet a központi bizottság március 23-iki ülésén fogadott el, és amelyet március 31-én tettek közzé. Ime az említett sorok: „A párt tagjai az illetékes pártfórumokon kívül nem nyilatkozhatnak az elfogadott határozatoktól eltérő szellemben; különvéleményük támogatására csoportokat, frakciókat nem szervezhetnek.” Úgy látszik, hogy ezeket a sorokat éppen a célszerű alkalmazás végett illesztették a szövegbe. Úgy látszik továbbá, hogy a politikai válságot és ezen belül a

párt válságát pártbüntetésekkel, kizárásokkal és megtorlásokkal akarják megoldani.²

Elhamarkodott adóreform

Politikai fejezete ellenére a *Fordulat és reform*-ot Magyarországon elsősorban gazdasági reformtervnek értékelik.³ A közvélemény ítéletén túlmenően is igaz az, hogy a gazdasági reformterv jóval terjedelmesebb és részletezőbb a politikainál. Maga ez a gazdasági program is két részre oszlik: egy rövidtávú, konszolidációs, minimum-programra és egy hosszú távra szóló gazdasági reformtervre. Ezt a beosztást Grósz Károly kormányprogramja is magáévá tette, és egyebekben is, különösen a konszolidációs programot illetően, sok meglepő átfedés tapasztalható, ámbar jelentős színvonalkülönbséggel.

A rövidtávú konszolidációs programnak három sarkalatos pontját kell említeni: a monetáris restrikiót, az adóreformot és a valutaleértékelést. Közülük is elsőnek az adóreformot, mert ennek bevezetésére valóban sor került. A Közgazdasági Szemlében közölt végső változatban a szerzők kijelentették: „Átfogó adóreform nélkül nem lehet sem ésszerű struktúrapolitikát folytatni (ehhez világosan kell látni a vállalatok valóságos helyzetét, reális perspektíváit), sem a tőkepiacot kibontakoztatni, sem a jövedelmezőség belső kényszerén alapuló érdekeltséget kifejleszteni.” Ezek az állítások túlzók, egyoldalúak, és éppen ezért tévesek.⁴ Több joggal fordíthatták volna meg deklarációik értelmét, és írhatták volna azt, hogy ésszerű struktúrapolitika kidolgozása és végrehajtása nélkül az adóreform értelmetlen; hogy nem szabad adóreformot végrehajtani ár- és bérreform, valamint a tőkepiac intézményeinek létrehozása nélkül; hogy ilyen át-

2 E sorok az 1988 májusi pártkonferencia előtt íródtak. Tudni kell azonban, hogy a fent felsorolt reformistákat e pártkonferencia után sem vették vissza a pártba.

3 Így például Szabó Miklós, a Századvég említett számában: „A reformterveket illetően külön kell választanunk a gazdasági és a politikai reformterveket. A gazdaságiak közé kell sorolnom természetesen a „Fordulat és reform”-ot...”

fogó változások elmaradása esetén az új adók nem a reformot, hanem csupán a restriktívot szolgálják.⁵

A meggondolatlanul és érthetetlenül túlzó kijelentéseknél azonban súlyosabb a várható bonyoldalmakkal és a nem tervezett mellékhatásokkal való számotvetés hiánya. A dolgozat első változatának fogalmazása idején már évek óta folytak viták az adóreformról. Ezekben minden számításba vehető érv és ellenérv fölmerült, azokat a szerzőknek ismerniök kellett. Tudniok kellett, hogy a hozzáadott érték-adót az EGK országainak mindegyikében többéves előkészítés után vezették be, és a hozzáértők körében általános volt a vélemény, hogy erre Magyarországon az előzmények hiánya miatt még inkább szükség van. A dolgozatban erre utalás sincs, sőt a tárgyalásmód egyenesen azt sugallja, hogy mivel az adóreform a legfontosabb, a konszolidációt is, a reformot is egyenesen azzal kell kezdeni. Nincs utalás arra a nyilvánvaló tényre sem, hogy mindkét új adó – a hozzáadott értékadó és a progresszív jövedelemadó – a fogyasztói árak emelkedésének irányában hat, hogy ezért a két adó egyidejű bevezetése olyan inflációt indíthat el, amelyet azután nagyon nehéz megállítani, és hogy ezért igen sokan a progresszív jövedelemadó bevezetésének elhalasztását javasolták.⁶ A fogyasztói árak jelentős emelkedése szociálpolitikai intézkedések sorát kívánta volna meg,⁷ ezzel azonban nem foglalkozik a dolgozat.

4 Joggal írta Tarafás Imre: „Nem tagadom, sőt egyetértek az átfogó adóreform fontosságával, de ha a jelentőségéről idézett mondatot komolyan vesszük, akkor ne csodálkozzunk azon, hogy gazdaságunkban eddig nem ment végbe viharos strukturális megújulás. Ez esetben a „Fordulat és reform” első 23 oldala egyetlen hatalmas félreértés, mert azt kellett volna megírni, hogy sajnós a múltban nem hajtottunk végre átfogó adóreformot, ezért a gazdaságpolitika egész széles frontján tehetetlenségre és kudarcra vagyunk kárhóztatva.” (Közgazdasági Szemle, 1987. június, 705. l.) Igazat kell adni Hoch Róbertnek is: „A dokumentumban – meghökkentően konformista módon, a kormányzat tényleges politikáját szó szerint ismételve – túldimenzionáltan szerepel az adóreform.” (Uo. 693 o.)

5 Vö. Koltay Jenő: „Az általános forgalmi adóztatás helye adórendszerünkben és bevezetésének problémái”, *Közgazdasági Szemle*, 1987. július–augusztus, 809–827. o. A tanulmány felöleli a kérdéskör egészét, és a felmerülő kérdésekre körültekintő és érvényes válaszokat ad.

Nincs említés arról a javaslatról sem, hogy a személyi jövedelemadó bevezetését kapcsolják össze a társadalombiztosítás reformjával, oly módon, hogy a jövedelemadó társadalombiztosítási hozzájárulásként működjen.

Nem foglalkozik a tanulmány a személyi jövedelemadó bevezetésének hatásaival sem. Mint ismeretes, ez az adó a fő munkahelyről származó és a mellékjövedelmeket összevontan adóztatja meg. A fő munkahelyről származó jövedelem esetében a nominális bérszint az 1988-as évben az adó összegével azonos mértékben emelkedik.⁸ Ez a bruttósításnak nevezett eljárás nem vonatkozik a mellékjövedelmekre. Ez utóbbiak egy része nyilvánított, más része láthatatlan jövedelem. Az adóreform készítői a láthatatlan jövedelmeket is célba vették, és ennek érdekében ezekről az érintetteknek minden évben rendszeresen adóbevallást kell készíteniük. Törekvésük azonban nem járhat sikerrel, ellenkezőleg, a láthatatlant végképp láthatatlanná teszi, hiszen elemi létérdekké vált a jövedelem rejtettsége megőrzése.⁹ A rendelet

-
- 6 Az adóreform televíziós és újság-propagandájában a pénzügyminisztérium képviselői állandóan hangoztatták, hogy a vállalati adók csökkenésének következtében csökkenni fognak a termelői árak. A „Fordulat és reform” szerzői azonban a magyar gazdasági élet hivatásos szakértői, tudniok – és említeniük – kellett volna, hogy a termelői árak csökkentése a vállalatok számára csupán lehetőség, érdekük viszont azt kívánja, hogy ne éljenek ezzel a lehetőséggel.
 - 7 Amikor néhány évvel ezelőtt elhatározták az adóreformot, a pénzügyminisztériumban és más hivatalos körökben még nagyfokú – és teljesen megalapozatlan – optimizmus uralkodott: úgy képzelték, hogy az adózás előtti nominális bérek emelésével *túlkompenzálják* az adó várható hatásait. A tényleges bevezetés idején erről már szó sem lehetett.
 - 8 Az 1987. évi 14. sz. törvényerejű rendelet szerint: „A munkáltató köteles valamennyi, vele munkaviszonyban álló dolgozó részére – 1988. január 15. napjáig – olyan új munkabért (munkadíjat) és munkaviszonyból származó keresethez tartozó egyéb juttatást megállapítani, hogy az általa a dolgozó részére 1988-ban kifizetett nettó keresetek összege – változatlan munkateljesítmény mellett – ne csökkenjen.” Beck Tamás, a Magyar Gazdasági Kamara elnöke már tavaly júliusban megvalósíthatatlannak minősítette ezt a célkitűzést egy „teljesítményhez kötött és bérpótlékokkal megtűzdelt bérrendszerben”.
 - 9 Visszataszító „mellékhatásként” mindenesetre előállt a feljelentések tömege.

ezen túlmenően növeli a láthatatlan jövedelmek körét, mert akinek erre módja van, az regisztrált mellékjövedelmét igyekszik láthatatlan jövedelemre cserélni. Valószínűnek látszik továbbá, hogy a rendelet a rizikó-faktor következtében növeli az árakat a rejtett gazdaságban (az érdekeltek „kockázati díjat” számítanak fel).

Az eltitkolható mellékjövedelmek progresszív adóztatása növeli a költségvetési bevételt, természetesen az adózók rovására. Ez utóbbiak nagy része mellékjövedelmét gyerekek eltartására és nevelésére fordítja. Ide kell sorolni azokat a fiatalokat is, akiknek még nincs gyerekük, és lakásra gyűjtenek, hogy majd lehessen, valamint azokat az „öregeket” is, akik azért keresnek mellékesen, hogy felnőtt gyerekeiket lakáshoz juttassák.

Joggal használja Fekete Gyula a „gyermekadó” kifejezést, és nincs túlzás indulatos szavaiban sem: „A személyi jövedelemadó tervezete oly mértékben család- és gyermekellenes, hogy ennyire nyíltan antiszociális adóztatásra nincs példa a világon.”¹⁰

Az adózók természetesen védekezésre kényszerülnek. Az egyik védekezési mód — például gmk-k, vgmk-k esetében — az általuk nyújtott teljesítmények árának emelése. Ennek inflációs hatása nyilvánvaló. Más módon kell azoknak védekezniük, akik nem tudnak árat emelni. Sokan közülük máris abbahagyták nem kifizetődővé vált tevékenységüket, és a megindult folyamat előreláthatólag folytatódni fog. Az eredmény a nemzeti jövedelem csökkenése és a hiány növekedése. A progresszív jövedelemadó kedvezőtlenül befolyásolja a fő munkaidőben nyújtott teljesítményeket is. Mások viszont még többet fognak dolgozni, mint eddig. Az eredmény az infarktus, a mai morbus hungaricus további terjedése.

Igazat kell továbbá adni Muraközy Lászlónak, aki a tőkés gazdasági rendszer és a magyar gazdasági rendszer között fennálló alapvető különbségre hívja fel a figyelmet és arra, hogy egy

10 „Feljegyzés adóügyben”, *Kritika*, 1987. július. Itt említem meg, hogy az országgyűlés 1987. szeptemberi ülészaka annyiban módosította az adóreform eredeti tervezetét, hogy a három- és többgyerekes családok évi 12 ezer forint adókedvezményben részesülnek. Ez azonban az egyetlen kivétel azon általános szabály alól, hogy az eltartott családtagok költségeit figyelmen kívül hagyja az adótörvény.

elemnek az egyik rendszerből való kiemelése és a másikba való behelyezése nem jelent érdemi változást: „A személyi jövedelemadó áttemelése önmagában csak egy olyan fogaskerék kicserélését jelenti, amely képtelen a régi mechanizmus átalakítására, így maga fog igazodni a korábbi adózási rendszerhez.”¹¹

Pénzszabályozás, leértékelés, tulajdonosi érdekelttség

A konszolidációs program egy másik sarkalatos pontja a monetáris restriktió. Ezen a kibocsátott pénz mennyiségének szigorú szabályozását értik, a költségvetési deficit bankhitelekből való finanszírozásának megszüntetését, a költségvetési pazarlás felszámolását, és az egyedi pénzügyi szabályozással való szakítást. Ezek kétségtelenül helyes elvek,¹² de túlzott az az állítás, hogy „ha a pénzügyi rendszer hatékonyan szabályozza az összkeresletet”, akkor ezzel azt is lehetővé teszi, hogy „az erőforrások a hatékony, versenyképes vállalkozásokhoz áramoljanak”. Ehhez ugyanis más feltételek is szükségesek, amelyeknek létrejötte nem képzelhető el a gazdasági és a politikai rendszer teljes átépítése nélkül, sőt, ezen átépítés nélkül magának a monetáris politikának megvalósítása is jámbor óhaj marad.

Elfogadhatatlan az az elgondolás is, amely a gazdaságpolitika egészét „makroszintű pénzügyi program kialakításává és folyamatos karbantartásává” szűkíti le. Nincs olyan ország a világon, amely ezt a gyakorlatot követné. Még kevésbé képzelhető el ez Magyarországon, ahol a gazdaság elavult struktúrájának átépítése

11 „A lakosság és a költségvetés”. *Közgazdasági Szemle*, 1987. július–augusztus, 838. o. Ez a megállapítás különben érvényes a hozzáadott érték-adóra is, mint ezt Koltay Jenő kimutatja. „Ha... átfogó változások nem bontakoznak ki... elkerülhetetlenül megindul az adók szabályozásának differenciálódása: beszivárognának a pozitív és negatív megkülönböztetések, ismét csökkenne az adóztatás egységessége és semlegessége, s az új adórendszer a szándékok ellenére egyre inkább a régi módon működne.” (Id. cikk, 827. o.)

12 Tisztázásuk már korábban megtörtént. Vö. pl.: Tarafás Imre: „Az antiinflációs gazdaságpolitika lehetősége és feltételei”. *Gazdaság*, 1985. 2. sz. Tardos Márton: „Az infláció sajátosságai és a pénzgazdálkodás fejlesztése Magyarországon”. *Gazdaság*, 1985. 3. sz.

vált szülőkéssé. Nagyon igaza van Inotai Andrásnak: „A magyar gazdaság előtt álló sokrétű és nagy horderejű változási követelményeknek csak új gazdasági stratégiával lehet érvényt szerezni. Ennek élére pedig csak a világos célokat megfogalmazni képes és azokat következetesen alkalmazó központi (állami) gazdaságirányítás állhat.”¹³

A konszolidációs program harmadik sarkalatos eleme a valuta erőteljes leértékelése, azzal az indokolással, hogy „érzékenyebben javíthatja az exportérdekeltséget, és feleslegessé teheti egyedi eszközök alkalmazását”, továbbá azzal, hogy „nem konzerválja az exportszerkezetet, hiszen új termékek hatékony exportját is automatikusan kedvezményezi”. E javaslattal kapcsolatban Tarafás Imre mindenekelőtt arra a tapasztalatra hívja fel a figyelmet, hogy „a gyakorlatban a leértékelések eddig nem járultak hozzá számottevő mértékben az exportstruktúra javulásához, és importmérséklő hatást sem észleltünk.”¹⁴ E tapasztalat mélyebb magyarázata kétségen kívül a magyar gazdasági struktúrának a politikai rendszerből származó merevsége, amelyen nem lehet egy csupán eszközként működő elem kicserélésével változtatni. Fontosabb ennél a kiszámítható mellékhatás figyelmen kívül hagyása. Ezen a ponton is Tarafás érvelését tartom meggyőzőnek: „ha a fogyasztói ártámogatások „nagyértékű leépítéséhez” még hozzáadódik egy „erőteljes valutaleértékelés” árszintemelő hatása... akkor olyan erős, inflációs lökést adunk a gazdaságnak, ami csak a tankönyvekben valósul meg egyszeri árszintemelkedésként. A gazdaságtörténetből csak olyan példákat ismerek, hogy az egyszerinek gondolt áremelkedés folyamatossá válik, és egyre gyorsul, míg végül az infláció megfékezése elsőszámú, minden mást maga alá rendelő gazdaságpolitikai prioritássá válik. Szó sincs róla, hogy a rohanó infláció gerjesztésének szándékával vádolnám a „Fordulat és reform” szerzőit, csak azt gondolom, hogy „erőteljes valutaleértékelési” javaslatuk nem kellően átgondolt, és így nem vehető komolyan.”¹⁴

A „Fordulat és reform” hosszú távra szóló gazdasági reformjavaslatának központjában a tulajdonviszonyok átalakítása áll. A terjedelmes fejezetnek rövid foglalatát nyújtotta Antal László

13 „Reform és gazdasági stratégia”. *Mozgó Világ*, 1987. május, 14. o.

14 *Közgazdasági Szemle*, 1987. június, 705. o.

és Lengyel László a *Századvég* 4–5. számában: „A fordulat és reform egy plurális és egyenjogú tulajdoni rendszer alapján áll, nincs ‚főforma‘, hanem egyenrangúság áll fenn az öngazgatói, a különböző szövetkezeti, az önkormányzati, az állami és a magántulajdon, mint elsődleges, a részvénytársaság, a kft. stb. mint másodlagos tulajdonformák között.” Ennek az elképzelésnek legjobb kritikáját maga Antal László adta meg a *Közgazdasági Szemle* 1988. márciusi számában: „Végre kell hajtani egy tulajdonosi reformot. Őszintén megmondom, ennek tartalmát sajnos nem ismerjük pontosan... Meg kell teremteni a tulajdonosi érdekeltiséget, noha ennek módját – mint már jeleztem – nem ismerjük pontosan.”

Érdekképviseleti demokrácia?

A „Fordulat és reform” első változatával csaknem egyidőben látott napvilágot Pokol Béla politikai reformterve.¹⁵ Központjában a különböző társadalmi rétegek érdekeinek érvényesítése áll. Ennek „hagyományos” módja, írja, „a választások átalakítása és az országgyűlés életre keltése”, ezt azonban a mai Magyarországon nem tartja járható útnak. Álláspontját azzal indokolja, hogy olyan választások, ahol politikai alternatívák ütköznek meg, nem képzelhetők el politikai pártok nélkül, márpedig többpártrendszer nem lehet bevezetni Magyarországon. Pokol tehát kompromisszumot javasol, amelynek lényege a különböző érdekek olyan érvényesítése, amely megkerüli a választásokat és a parlamentet. Ennek előfeltétele egy valóban működő érdekképviseleti rendszer kiépítése. Vagyis: 1. Az érdekképviseletek számának szaporítása. (Ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy míg a nyugati országokban több ezer országos szintű érdekképviselet működik, Magyarországon csak 20–25 olyan érdekképviselet és egyesület van, amely politikai döntések befolyásolására képes.) 2. Az érdekképviseleti monopóliumok megszüntetése, olyan állapot kialakítása, amelyben egyazon társadalmi réteg tagjai spontán módon szóroznak szét különböző érdekképviseletekbe és egyesületekbe. 3. Az

¹⁵ „Alternatív utak a politikai rendszer reformjára”. *Valóság*, 1986. december.

érdekképviseletek elkülönítése a főhatóságoktól.¹⁶ 4. Annak biztosítása, hogy az érdekképviseletek választott testületeit valóban válasszák, és ezek a testületek valóban rendelkezzenek a hivatali apparátus fölött. 5. A demokratikusan működő érdekképviseletek Pokol tervezete szerint képviselőket választának egy érdekképviseleti kamarába, amely a parlament második kamarája lenne. Képviselői főhivatásban, tehát nem évi néhány napban látnák el feladatukat. Megfelelő garanciák kiépítése esetén az érdekharcolás ezen a fórumon folynának le.

Pokolnak igaza van abban, hogy általános választások nem képzelhetők el politikai pártok nélkül. Csupán arról feledkeznek meg, hogy demokrácia sincs politikai pártok nélkül. „Politikai szabadság nem lehetséges ellentétes vélemények kifejeződése nélkül, ezek viszont nem érvényesülhetnek valamiféle szervezet vagyis pártok nélkül” — írta Bibó. Azt sem veszi figyelembe Pokol idézett cikke, hogy a demokrácia nem ellentétes érdekek érvényesítéséből és kompromisszumából áll. Szabad társadalomban elsősorban nem érdekek, hanem vélemények, álláspontok, politikai akaratok ütköznek meg egymással. Jól mutatja ezt a nagymarosi erőmű körüli politikai harcok példája. Az erőmű építésének leállítása nem rétegérdek, hanem országos politikai érdek. Ugyanezt mondhatjuk el a kiválasztandó gazdasági stratégia kérdéséről vagy a jelenlegi magyar kormány egész gazdaságpolitikájáról. Nyers Rezső vetette föl, hogy lehetőségek, kidolgozandók és megvitatatandók lettek volna más alternatívák is. Ilyen alternatívák közül nem szakmai vagy foglalkozási csoportok választják ki a legmeggyőzőbbnek látszót, hanem a polgárok, legjobb belátásuk szerint. Értelmetlen dolog „közmegegyezésről” álmodozni. Alternatívákra van szükség az országos ügyekben, és ezeket az alternatívákat csak politikai pártok vagy legalábbis „pártszerű képződmények” képviselhetik. Nyilvános vita után az egyik alternatíva elnyerheti a többség támoga-

16 Ennek megvilágítására több elemző példával él, közülük a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsát említem. A TOT-ot 1967-ben hozták létre, kizárólag érdekképviseleti feladatok megoldására. A gyakorlatban a TOT érdekképviseleti célok érdekében is csak úgy tudta a politikai döntéseket befolyásolni, hogy állami feladatokat vállalt magára, és végül termelőszövetkezeti minisztériummá alakult át.

tását, és néhány év tapasztalata döntheti el, hogy ezt meg tudja-e őrizni.

Magyar viszonylatban nemcsak hibásnak, hanem veszélyesnek is tartom Pokol koncepcióját. Milyen szervezetek dominálnák az általa elképzelt érdekképviselői kamarát? A TOT a gabona-hús program, a termelési rendszerek és a mammuttermelőszövetkezetek érdekében. A Gazdasági Kamara a nagyvállalatok érdekében. A szakszervezetek az elavult szerkezet megőrzésének érdekében. Az annyira szükséges „szerkezetátalakításnak” aligha lenne érdekképviselője. Ez utóbbit csak politikai akarat valósíthatja meg, a nyugati demokráciák példájából ismert bevált úton.

Pokol egyik érve az, hogy az általa javasolt út a *járhatóbb*. Kétkedem ebben. Reformtervének ugyanis sarkalatos pontja az érdekképviselői szervek függetlensége és belső demokráciája. Még nem láttunk olyan uralmon levő kommunista pártot, amely ezt megengedte volna. Elegendő a lengyel példára hivatkoznom. A Szolidaritás valóban kiharcolta saját függetlenségét. A párt látszólag beleegyezett ebbe, ám csupán átmenetileg, és az első perctől kezdve arra törekedett, hogy előbb kifárasztással, majd a kellő pillanatban erőszakkal felszámolja ezt a függetlenséget.

„Az itt javasolt reformalternatívában — írja Pokol —, a társadalom érdekei és véleményei az érdekképviselői szervek (és delegáltjaik) szűrőjén keresztül érnék el az államhatalmi csúcsot, és ez jobban lehetővé tenné a politikai vezetésnek a folyamatok közben tartását.” Érdemi politikai reform azonban nem egyeztethető össze a „folyamatok közben tartásával”. A kecske nem lakhatik jól, ha az egész káposzta megmarad.

Megjegyzések a „Társadalmi Szerződés”-ről

Az 1987-es évet az alkotmánykészítés láza jellemezte Magyarországon, csaknem úgy, mint a Függetlenségi Nyilatkozat utáni időket az Egyesült Államokban. Júniusban jelent meg a „Beszélő” különszámaként a *Társadalmi szerződés* című politikai program, amelynek az volt az első újdonsága, hogy nem a kormányhoz, nem is az értelmiséghez, hanem az egész lakossághoz fordult.

„A történelem nem tette túlhaladottá október alapvető követeléseit: titok a szerzők az alaphangot megütő első részben — többpártrendszert, képviseleti demokráciát az államvezetésben; önkormányzatot a munkahelyeken és a településeken; nemzeti önrendelkezést, semlegességet a külpolitikában.” Az adott nemzetközi helyzetben reális kivezető útként mégis kompromisszumot javasolnak.

A javasolt kompromisszum alapelve az 1867-es kiegyezésre emlékeztet. Annak idején Magyarország a Habsburg birodalom része volt, ma viszont a szovjet blokkhoz tartozik. A Társadalmi szerződés ezt a kényszerű adottságot akarja a parlamenti kormányzás rendszerével összeegyeztetni. Alapjában úgy, ahogy a kiegyezésben történt (de lényeges eltérésekkel): szovjet uralom a külügyekben és a hadügyekben (a párt közvetítésével), függetlenség és parlamenti kormányzás a belügyekben. Az egyik lényeges különbség abban áll, hogy nyíltan kimondásra kerülne a nemzeti függetlenség korlátozása, így a javasolt kiegyezés nem épülne hazugságra. A hazugság kiküszöbölésére irányul annak nyílt kimondása is, hogy a párt szerepe nem lehet más, mint a szovjet érdekek képviselője. Kis Jánosék tehát a hatalmak megosztását akarják, de nem a klasszikus értelemben. Náluk a törvényhozó hatalom a parlamenté, az erősen korlátozott végrehajtó hatalom a parlament ellenőrzése alatt álló és a parlament által megbuktatható kormányé, a fegyveres hatalom pedig a párté, illetőleg a szovjeteké. A sajtószabadság és az egyesülési jog követelése magától értetődően következik a koncepcióból, viszont feltűnő, hogy a többpártrendszer nem szerepel a követelések között.

„Kérdés, hogy érdemes-e ezt a célt kitűzni, — írta Tamás Gárpár Miklós a „Hírmondó”-ban. — A párt aligha éri be ennyivel — ha pedig lesz olyan tömegmozgalom, amely ezt kikényszeríthetné, aligha lesz képes itt megállni. Ezért én azt gondolom, hogy egy elvi jellegű ellenzéki program politikai nevelő szerepét szükségtelenül korlátozzuk, ha lemondunk annak erőteljesebb kinyilvánításáról, hogy elképzeléseinknek jobban megfelelné az *igazi többpártrendszer, a valódi parlamenti demokrácia*. Ideológiailag, politikailag, sőt gyakorlati politikai értelemben is hatékonyabbnak tartom az 1956-i és az 1848-i programot. Ha a jövő homályos, nincs okunk alább adni.”

Igazság szerint a „Beszélő” szerkesztői elég erőteljesen ki-

nyilvánították, hogy mit szeretnének jobban. Vannak azonban más lehetséges ellenvetések is. Így például, ha már szó esett a kiegyezésről, annak némely tanulsága. 1867 után parlament működött Ausztriában is, Magyarországon is, a parlamenten belül ellenzék is, de ennek az ellenzéknek csak a kiegyezés által megszabott határok között volt módja a kormányt bírálni, „anélkül azonban, hogy valaha is komolyan zavarta volna az Udvar politikáját”.¹⁷ Magyarország lakóinak többsége ugyanis nem fogadta el a kiegyezést, sem a nemzetiségek, sem a magyarok. A választási rendszert ezért úgy építették föl, hogy az ellenzéki érzelmű többség a parlamentben ne juthasson többségre, és ne juthasson kormányra. Félő, hogy a Beszélő programjának megvalósulása sem vezethetne más eredményhez, mint kvázi-legitimitáshoz, kvázi-parlamentarizmushoz, kvázi-szabadsághoz.

Ez a kvázi-demokrácia a gondolatok megfogalmazását és kifejezését is korlátozná, sőt megrontaná. Mindenről szabad lenne írni, kivéve arról, amit mindenki joggal a legfontosabbnak tart. Annak, aki gondolatával nyilvánosan akar fellépni, továbbra is öncenzúrát kellene alkalmaznia, de most már, a javasolt „szerződés” megkötése esetén, „közmegegyezéssel” hitelesített, bensővé tett öncenzúrát, és végső beteljesedéshez jutna a ma uralkodó homályos, utalásokkal, metaforákkal és arabeszkekkel teli kerülgető nyelvezet.

„A közvélemény — írják a Társadalmi Szerződésben Kis Jánosék és a közvéleményhez sorolják a párttagság nagyobb részét is — a párt korlátozatlan politikai hatalmában látja a rendszer alapvető baját.” Én viszont azt gondolom, hogy a közvélemény az országra nehezedő szovjet uralomban látja a legfőbb bajt. Ha 1956 programját ma is érvényesnek érezzük, akkor nem feledkezhetünk meg legfőbb jelszaváról: Rusz kik haza! A párturalom „alkotmányos korlátozása” nem érinti ezt az alapkövetelést.

A hatalmak megosztásának javasolt módján is érdemes elgondolkodni. Miért is van szükség a hatalmak megosztására? Azért, hogy minden hatalomnak legyen *ellensúlya*, hogy ne jöhessen létre hatalmi *túlsúly*, amellyel vissza lehet élni, és amellyel bir-

¹⁷ Guglielmo Ferrero: *Pouvoir*. Librairie Plon, é. n. 120. o.

tekona helyzetben vissza is fog élni. A megosztás csupán eszköz az egyenlő létezésére. Vajon létrejöh-e hatalmi egyensúly a Társadalmi szerződés által javasolt megosztásból? Bizonyára egyoldalú és leegyszerűsítő az az állítás, hogy a politikai hatalom nem más, mint a fegyverek fölötti hatalom. Az azonban aligha tagadható, hogy a fegyverek fölötti hatalom *tiltsúlyt* jelent, és a másik felet kiszolgáltatott helyzetbe hozza.

Kla Jánosék nyilvánvalóan végiggondolták mindezt, de úgy döntöttek, hogy realizálható program közrebocsátásával készte-
tle konfliktusokat politikai fogalmakban és alternatívákban való gondolkodásra és még inkább politikai cselekvésre. Művik nem törvénykönyv, hanem ösztönzés a tett útjainak keresésére. Az én megjegyzéseim (a fentiek és a továbbiak) is a végiggondolást kívánják szolgálni.

A *Társadalmi szerződés* politikai program. Bevezetőben azonban érinti a gazdasági reformok és egyebek között szükségesnek nyilvánítja a magánszektor egyenjogúsítását, homogén piaci gazdaság és egységes tőkepiac megteremtését, a magánvállalkozás útjában álló akadályok eltávolítását, szabad részvényforgalmat és a pazarló állami nagyberuházások leépítését. Később viszont (III-2. szakasz) olyan nézeteket fejt ki, amelyek ellentétben állnak a bevezetővel. A „Munkahelyi öngazgatás” címszava alatt minden további érvelést mellőzve kijelentik, hogy a különböző tőketulajdonosok versenye szociális hátránnyal jár: „Növeli a vagyoni különbségeket, létrehoz egy kiugró anyagi előnyökkel rendelkező osztályt, amely kiváltságos helyzetét és ebből fakadó különleges befolyását nemzedékről nemzedékre képes fenntartani.” Hozzáteszik, hogy „a hatalom koncentrációja a gazdaságban nem elfogadhatóbb, mint a politikában”, és hogy a magántulajdonon alapuló hatalom koncentrációja nem elfogadhatóbb, mint az állami bürokrácia hatalmi monopoli-uma.” E tételekből kiindulva gyakorlati alapelvekhez, konkrét programpontokhoz jutnak. Az első szerint: „A pénztőke tulajdonosa rendelkezik befektetéseivel: szabadon beteheti-kivonhatja tőkéjét, vásárolhat és eladhat értékpapírokat.” A második: „A vállalati szervezet fölött a dolgozók rendelkeznek az öngazgatási testületek útján; ez utóbbiak választják meg és mentik föl az igazgatót, valamint döntenek a vállalat hosszú távú stratégiájáról.” Vagyis: „Legyen az öngazgatás a gazdálkodó szervezet tulaj-

donosa.” Olyan részvénytársaság tervét adják tehát elő, amelyben a részvényes semmilyen befolyást sem gyakorolhat a vállalat üzleti politikájára, és amelyben a részvény megvásárlásának vonzerejét egyedül az képezné, hogy a nagy valószínűséggel bekövetkező ésszerűtlen döntések esetén a részvény veszteséggel eladható. Ezt az elképzelést a magánvállalkozásokra is ki akarják terjeszteni. Azt javasolják, hogy törvény jelölje ki az alsó határt, „ahol az öngazgatási rendszernek kezdődnie kell” és „a küszöb átlépésekor a tulajdonos megőrizné rendelkezését pénztőkéje fölött, a szervezet irányítása azonban az öngazgatás kezébe menne át.”

A kisvállalkozások ma átlagosan hat fővel dolgoznak, és jó okuk van arra, hogy ne akarjanak túl messzire menni. Jelen formájukban a nem regisztrált második gazdasággal együtt a legutóbbi időkhöz arra voltak képesek, hogy a gazdaság állami részének romlását kompenzálják, a résztvevők számára pedig arra, hogy életszínvonalukat megőrizzék. Minden valamennyire komolyan vehető reformjavaslatnak lényeges része olyan körülmények megteremtése, amelyek hatására a kisvállalkozásoknak legalább egy része naggyá válik, hogy ezzel javítsa a hanyatló magyar gazdaságot. Alig képzelhető el azonban olyan kisvállalkozó, aki az ötven vagy száz főnél (vagy akár kétszáz főnél) kijelölhető bővös alsó határt át akarná lépni, hogy ezáltal korábbi munkájának eredményét elveszítse. A „Beszélő” programja szerint megőrizhetné pénztőkéjét, de elvesztené vállalatát. Nem tudjuk, hogy Magyarországon milyen számban vannak vállalkozó kedvű és sikeres vállalkozásra képes emberek. Számuk ritkítása semmi esetre sem ésszerű célkitűzés.

A magyar kisvállalkozások tőkeszegények. Jobban mondva, úgyszólván nincs tőkéjük. Van valamelyes remény arra, hogy a jogszabályok és a gazdasági környezet változása esetén nyugati tőkéhez jutnának. A „Beszélő” által javasolt program pont megvalósítása kizárná ezt a lehetőséget.

A *Társadalmi szerződés* szerzői szerint az állami vállalatokat részvénytársaságokká kell átalakítani. Ez a program pont azonban összeegyeztethetetlen öngazgatási elképzeléseikkel. A részvénytársaságokat a világon mindenütt igazgatótanácsok irányítják, ezeket mindenütt a részvényesek közgyűlése választja, amelyen a főbb részvényeseknek van döntő szavuk. E részvénytársaságok

némelyikében az is előfordul, hogy a dolgozóknak képviselőjük van a vállalat vezető szerveiben, pontosabban felügyelő bizottságokban. A képviselőt azonban nem arra szolgál, hogy igazgatót válasszon, arra sem, hogy a vállalat üzleti politikájára befolyást gyakoroljon, hanem arra, hogy munkügyi és szociális kérdésekben állást foglaljon. Egyre jobban terjed az a már korábban ismert gyakorlat is, hogy a vállalatok dolgozói kedvező áron részvényeket vásárolhatnak. Az angol állami vállalatok magánkézbe adása során megadták ezt a lehetőséget a dolgozóknak, igen nagy sikerrel. A magyar reformerek körében is fölmerült jó néhány éve – a dolgozók részvényessé, illetőleg társtulajdonossá tételének gondolata.¹⁸ Mindez azonban egészen más alapon nyugszik, mint a *Társadalmi szerződés* javaslatai.

A reformtervekben szerepel az a javaslat is, hogy a részvénytársasággá alakuló vállalatokba szabadon befektethesse tőkéjét bármelyik külföldi tőketulajdonos. Ilyen tőkeimportra elemi szükség van. Nyugati tőkés azonban nem vásárolja meg olyan vállalat részvényeit, amelyben részvényes jogait nem érvényesítheti.

A „Beszélő” gazdasági és öngazgatási programjának ellentmondásossága különösen szembetűnővé válik a tanulmány 25. lapján, ahol azt írják, hogy a munkavállalók tulajdonosi érdekeltiségének legáttekinthetőbb formája a részvényesi érdekeltség volna, és ezért azt javasolják, hogy a vállalati részvények kibocsátásakor adjanak előnyt a vállalat dolgozóinak, két sorral alább viszont kijelentik, hogy az öngazgatás a vállalati közösség tagjait tulajdonosi minőségükben képviseli.

A *Társadalmi szerződés* egyik érdeme az, hogy minden fontos kérdésben a törvény uralmát akarja létrehozni. De milyen jogrendszerbe illeszthető és milyen jogi gondolkodással egyeztethető össze olyan törvény, amely azt mondja ki, hogy ha valakinek vagyona elér egy bizonyos határt, akkor egyszerűen elkoazzák tőle?

Úgy érzem, hogy az egész fejezetet a kapitalizmustól való félelem hatja át. E félelemből kettős törekvés fakad: már most gátat vetni a még meg sem levő kapitalizmusnak, és egy nem

18 Vö. Kotz László: „A társtulajdonos kollektíva”. *Társadalomkutatás*, 1985. 1. sz.

kapitalista utat találni az öngazgató gazdasági rendszer képében. A félelmet alaptalannak találom. Először azért, mert kapitalizmus még nincs, és nincs is sok esély arra, hogy lesz. Másodszor azért, mert éppen az a baj, hogy nincs. Ha Magyarország 1945 után egy európai (például skandináv) mintájú kapitalizmust tudott volna kiépíteni, nem ott tartana, ahol most. És ma is, mi jobbat kívánhatnánk?

Öngazgató szocializmus?

1987 őszén jelent meg sokszorosított formában és néhány száz példányban Bihari Mihály *Reform és demokrácia* című műve. Bihari a jogi egyetem tanára, és szoros kapcsolatban van a párt reformszárnyával, elsősorban Pozsgay Imrével. Művének legérdekesebb része a diagnózis, amely a fennálló politikai rendszer kíméletlen bírálata. A magyar politikai vezetés a diagnózis szerint görcsös félelmek rabja: fél a valódi reformoktól, fél a radikális változásoktól és a társadalmi megújulástól, fél a „másként gondolkodó” párttagoktól és párton kívüliektől, fél saját apparátusától, fél a történelmi múlt és a jelen reális diagnózisától, fél a célok és alternatívák sokféleségétől és az azok közötti választástól. Félelme miatt hisztérikus, gyanakvó, erőszakos, és képtelen a valóságos helyzet józan és tárgyilagos értékelésére. Kiszolgáltatottja annak a rendszernek, amelyet mozgat, és amelynek már nem ura. Saját elhatározásait sem tudja végrehajtani. Mindezek (és más okok) következtében a párttagság jelentős része elvesztette bizalmát a vezetésben, sőt szakadék támadt vezetők és párttagok között. Bihari meg van győződve arról, hogy reformmozgalom mindenképpen lesz Magyarországon. Ha a párt nem alakul át, akkor a párt ellenére. Párton kívüliekből és a párttól elforduló párttagokból új politikai centrum fog kialakulni. Éles társadalmi konfliktus lesz a párthatalom és a társadalom között. Ez a konfliktus végződhet az apparátus diktatúrájával, de végződhet a reformmozgalom győzelmével is.¹⁹

A diagnózisra gazdasági és politikai program épül. A gazdasági program központjában az öngazgatás áll. „A vállalati és a szövetkezeti öngazgatás teremti meg a tulajdonosi jogosítványokkal élés lehetőségét. A társadalmi tulajdonossá válást a tulajdonosi

jogszabványok komplex rendszere biztosítja. E komplex jogosítványrendszer főbb elemei a tulajdonosi hatalomgyakorlás, az érdekérvényesítés és a döntésbefolyásolás főbb dimenzióiban: — *állampolgári jogon* részvétel a központi és a helyi gazdasági hatalom befolyásolásában és ellenőrzésében, — *munkavállalói jogon* részvétel a munkavállalói érdekszervezetekben és ezeken keresztül az ágazati, területi és országos gazdasági döntések meghozatalában, — *önigazgatói jogon* részvétel a vállalat irányításában, a vállalati szintű tulajdonosi jogok gyakorlásában.”

Az öngazgatás programját tette magáévá Pozsgay Imre is a Heti Világgazdaságnak 1987. október 24-én adott nyilatkozatában: „Az öngazgatású közösségi tulajdonformát kellene megtenni az összes többi tulajdonforma szerveződési-működési centrumává. A két szélen húzódna meg az állami és a magántulajdon. Az állami tulajdon a társadalom alapfeladatait ellátó nagy szervezetekre korlátozódna, az energiaellátásra, a nyersanyag- és alapanyagiparra, a közlekedésre. A másik szárnyon a magántulajdon világában működnének a kisvállalkozások.”

E koncepció megítéléséhez érdemes figyelembe venni a vállalati tanácsok és a vállalati vezetőségek néhány évvel ezelőtt bevezetett rendszerének tapasztalatait. Ma az iparvállalatok 70 százalékában működik vállalati tanács. Bossányi Katalin kutatásaiból tudjuk, hogy a vállalati tanácsok tagjainak 49 százaléka felső vezető, 14 százaléka középvezető, 16 százaléka alsó szintű vezető, és a vállalati tanácsokban résztvevő „fizikai dolgozók” 72 százaléka fizikai besorolású művezető és csoportvezető. A vállalati tanácsok létrehozása az öngazgatás szempontjából tehát annyiban jelentett változást, hogy a vezetők szélesebb

19 Ismertetésem nem adhat számot Bihari diagnózisának rendszerességéről és radikalizmusáról. Ime néhány eleme: „A magyarországi kommunista párt vezetői kíméletlen és állandósult harcot folytattak a társadalom ellen.” Erről a társadalomról azt állították, hogy „egységesen sorakozik föl a párt mögött”, ugyanakkor azonban mérhetetlenül bizalmatlanok voltak vele szemben. „Az elfogadhatatlan politikai gyakorlattal szembeni legkisebb ellenállás is igazolta számukra azt, hogy csak kíméletlen történelmi harc révén győzhet a szocializmus Magyarországon.” — „A diktatórikus, demokrácia nélküli szocializmus történelmileg nem életképes társadalmi berendezkedés... Ez a fajta szocializmus nem volt történelmi szükségszerűség.”

körére terjesztette ki a döntésekben való részvételt. Nem a munkásokat vagy általában az alacsonyabb beosztású dolgozókat vonták be a vállalat vezetésébe, hanem olyan vezetőket, akik ebből korábban kimaradtak.

Héthy Lajos – és több más szerző – hívta fel a figyelmet arra, hogy „a vállalati tanácsok... nemcsak tagságukat, de tisztségviselőiket tekintve is egyértelműen *összefonódnak a vállalati vezetéssel*. Így a VT elnökök közel 60 százaléka volt 1985 végén vállalati felső vezető, az esetek jelentős részében az igazgató egyik helyettese vagy valamely gyáregység vezetője.”²⁰ Erről az összefonódásról számol be Falusné Szikra Katalin is: „Az igazgató és a vállalati tanács tagjai kölcsönösen függenek egymástól, kölcsönösen egymás főnökei.”²¹

A vállalati tanácsok létrehozását a párt központi bizottsága 1984 áprilisában határozta el. Ugyanez a határozat azt is kimondta, hogy az 500 főnél kevesebb dolgozót foglalkoztató vállalatok irányítását választott vezetőségnek kell átvennie. A későbbiekben ezt az ötszázas határt megváltoztatták, és az érdekelt hatóságok közti alkura bízták annak eldöntését, hogy melyik vállalat működhet választott vezetőséggel. Ennek eredményeképpen igen sok kisvállalat nem választott vezetőséggel, hanem vállalati tanáccsal működik. Elvileg azonban még mindig megvolt annak a lehetősége, hogy ez a néhány kisvállalat önigazgató vállalattá alakul át. Ugyanakkor felmerült az a kérdés is, hogy akarják-e ezt maguk a dolgozók? Azóta bebizonyosodott, hogy nem akarják: a választott vezetőségekbe vezető beosztású dolgozókat választottak.

A munkás és a beosztott dolgozó ugyanis nem a vállalat hatékonyságában, nyereségében és vagyonának növelésében van érdekelve, hanem túlórában, VGMK-ban, maszek munkában, kisvállalkozásban, mezőgazdasági kistermelésben, házépítésben és más hasonlóknál. A dolgozó elsősorban munkavállaló, és az a legfontosabb számára, hogy munkáját mennyiért tudja eladni.

Talán senki sem fejezte ki olyan hitelességgel a munkások magatartását, mint Jan Rulewski, a bydgoszczi Szolidaritás veze-

20 „Az új vállalatirányítási formák – lehetőségek és korlátok.” *Valóság*. 1987. március.

21 „Tulajdon és érdek”. *Közgazdaság Szemle*, 1988. április.

tőjei „Nekünk is voltak munkástanácsaink 56-ban. Valódi munkástanácsok. 12-18 hónapig. Azután eltűntek. Nem azért, mert Moszkva betiltotta őket, vagy mert Gomulka a rendőrséget küldte volna ellenük. Senkit sem vertek meg azért, mert az öngazgatás híve volt. Mégis eltűntek. A munkások magatartása miatt. A munkás az az ember, aki munkára van ítélve, és a piacon derül ki, hogy tisztességesen dolgozott-e, akkor, amikor eladják az általa termelt árut.”²²

Közgazdasági szempontból pedig nyilvánvaló abszurdum a vállalati vagyonnak a véletlenül éppen ott dolgozók által való birtoklása. „Az állami vállalat önálló jogi személy – írja Augusztinovics Mária –, de valójában mégsem más, mint az éppen ott dolgozó emberek együttese. Miért lenne ez a pillanatnyi, véletlen összetételű, folyton cserélődő kollektíva a hosszú évek társadalmi megtakarításaiból felhalmozott tőke tulajdonosa? Ha nem az, miért viselkedjen úgy, mintha az lenne? Miért lenne érdekesebb a tőke gyarapításában, mint munkajövedelme növelésében? Hogyan viselkedhet a dolgozó egyszerre vagyongyarapító tulajdonosként és mobil munkaerőként, aki dalolva veszi tudomásul, ha feleslegessé válik abban a vállalatban, ahol éppen dolgozik?”²³

A közösségi tulajdon eszménye nem realizálható. Formálisan létrehozható, de nem előnyökkel, hanem hátrányokkal jár. Parlamenti törvény formálisan a dolgozók tulajdonába adhatja a vállalatok vagyonát és bevezetheti a formálisan teljes öngazgatást, de ez nem csökkentené a vállalati veszteségeket. A vállalatok továbbra is adókedvezményből és támogatásból élnének, csak most már nem azon a jogcímen, hogy az állami, hanem azon a címen, hogy az öngazgatói szektorhoz tartoznak. A párttitkárokhoz, szakszervezeti és KISZ titkárokhoz újabb hátráltatóként öngazgató testületek társulnának. Természetesen továbbra is maradna néhány mérnök, technikus és munkás, aki csinálna valamit, de az átszervezés ezek munkaidejéből és munkakedvéből is elvenne valamennyit. A magánszektort pedig még az eddiginél is jobban háttérbe lehetne szorítani, hiszen a program értelmében a „szélen” kell meghúzódnia.

22 Pologne. *Les Temps Modernes*. 1983. augusztus–szeptember, 419. o.

23 „Ki mit fizet?” *Közgazdasági Szemle*, 1987. május, 521. l.

A *Reform és demokrácia* politikai programjának egyik alapelve a törvényhozói, a végrehajtó és a bírói hatalom szétválasztása.²⁴ Ezen a ponton is találkozunk Pozsgay Imre koncepciójával. Már említett nyilatkozatában Pozsgay többek között az alábbiakat mondta: „Úgy tűnik, a hatalommegosztás klasszikus útját mi sem kerülhetjük ki: meg kell találnunk a törvényhozói, a végrehajtói és a bírói hatalom hármásának egymást is kontrolláló egyensúlyát.”

Itt újra hangsúlyoznom kell, hogy a hatalmak megosztása nem önmagáért való. Ma is aktuális a fiatal Bibó figyelmeztetése: „A hatalmak elválasztásának kérdésében nem az a lényeges, hogy először ilyen vagy olyan szempontok szerint elkategorizáljuk az államhatalmakat két, három vagy többféle hatalomra, azután elvi követelményként kimondjuk, hogy ezeket egymástól feltétlenül és mereven el kell választani; hanem az, hogy a társadalomban található legerősebb hatalomkoncentrációt meg kell gyöngíteni.”

A hatalmak egymással való kiegyensúlyozásának elve Montesquieu-től származik. Montesquieu számára a politika alapkérdése a hatalom és a szabadság ellentéte volt. Örök tapasztalat, írta, hogy minden ember, akinek hatalma van, arra törekszik, hogy visszaéljen vele. Úgy kell tehát elrendezni a dolgokat, hogy a veszély kiküszöbölődjék, vagyis hogy hatalom állítsa meg a hatalmat.

Való igaz, hogy ő különböztette meg egymástól a három sokat emlegetett hatalmat. A bírói hatalomnak azonban csak azokban a rendszerekben tulajdonított reális politikai fontosságot, amelyekben van bírói függetlenség, de a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egy kézben van, tehát például az abszolút monarchia Franciaországában. Az általa mintának tekintett angol rendszerben csak két hatalmat tekintett politikai szempontból fontosnak: a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat. E két hatalom vi-

24 A program néhány figyelemre méltó pontja: a párt politikai szerepének párttörvényben vagy alkotmánytörvényben való jogi körülhatárolása, az Elnöki Tanács megszüntetése, köztársasági elnök közvetlen választása, parlamenti fitkos szavazás a kormány összetételéről és politikájáról, a választási rendszer reformja, független bíróság.

személyének értelmezésében Locke politikai értekezéseiből indult ki. Tőle vette át a népképviselőt elvöt. Locke-tól eltérően azonban nem hitt abban, hogy a képviselők minden körülmények között valóban a nép akaratát fogják képviselni. Ellenkezőleg, úgy találta, hogy ha semmi sem korlátozza a parlament hatalmát, akkor ez a hatalom is despotikussá válik. Ebből a megfontolásból állította szembe a végrehajtó hatalmat a törvényhozó hatalommal, oly módon, hogy a két hatalom egyforma erejű legyen, és egymást ellensúlyozni tudja.

A hatalmak megosztásának e statikus rajza *A törvények szelleméről* szóló munka XI. fejezetében olvasható, és a politika elméletével foglalkozó írásokban ezt szokták idézni. Az egész dolog működését azonban csak ugyanannak a műnek XIX. könyve²⁵ világítja meg. E könyv szerint két látható hatalom van az államban, más szóval *két párt* (Montesquieu kiemelése), és mindkét pártnak megvannak a maga párthívei. Az egyik párt hívei előnyöket remélnek és várnak attól a hatalomtól, amelyhez csatlakoztak, és a másik pártot támogatják mindazok, akik az előbbi hatalomtól semmit sem remélnek. Mivel e pártok szabad emberekből állnak, a szabadság effektusa azt hozza magával, hogy amikor az egyik párt túlságosan erőssé válik, akkor a polgárok nagy része elfordul tőle, és a másik párthoz csatlakozik. Így tehát mindkét hatalom reprezentatív, de mindkettő csak korlátozott mértékben, hiszen mindegyikük csak a polgárok egyik felét képviseli.

Miért hat a szabadság effektusa? Miért hagyja el a polgárok egyik része a túlerőben levő pártot, és miért csatlakozik a másikhoz, amelyik eddig kisebbségben volt? Azért, mert a polgároknak kettős érdekeltségük van. Az is érdekük, hogy a hatalom őket szolgálja, de az is, hogy ne legyen túlságosan erős, mert ez veszélyes számukra. A kettős érdekeltségnek kettős érzelem felel meg: sajátjuknak érzik az általuk választott hatalmat, ugyanakkor azonban maguktól különbözőnek, idegennek és alaposan gyanúsíthatónak is.

Az így megosztott hatalom nem nagyon tud ártani a polgároknak, de adni sem tud túlságosan sokat nekik, hiszen azt, amit

25 Vö. Pierre Manent: *Histoire intellectuelle du libéralisme*. Calmann-Lévy, Paris, 1987.

az egyiknek ad, a másiktól kell elvennie, és mivel két hatalom van az államban, ezt csak mértékkel lehet megtenni. Ezért a polgárok túlnyomó többsége nem arra fordítja erőfeszítéseit, hogy a korlátozott nagyságú hatalomból részt kérjen magának, hanem sokkal inkább gazdasági és kulturális tevékenységekre. A dolgok ilyen elrendezése tehát a gazdaság és a kultúra virágzását eredményezi.

A hatalmak egyensúlyának Montesquieu által megfogalmazott elméletében nem az egyes hatalmak statikus körülhatárolásán van a hangsúly, hanem a képviseleti hatalmak és a civil társadalom közötti viszony dinamikáján. E viszonyt az egymással szemben álló és mindig kompromisszumra kényszerülő pártok közvetítik. A mai nyugat-európai társadalmakban a politikai élet Montesquieu elképzelése szerint folyik, de nyomát sem leljük a törvényhozó és a végrehajtó hatalom merev elválasztásának. Az angol vagy a német kormányfő a végrehajtó hatalom feje, ugyanakkor a parlamenti többség vezetője is. A két hatalom ma már nem a törvényhozó és a végrehajtó hatalom, hanem a kormány és az ellenzék. A választásokon többséget nyert párt jól tudja, hogy uralma ideiglenes, és a következő választáson csak akkor van esélye, ha azt mértékletesen használja.

A tanulság nyilvánvaló. A hatalmak megosztása az uralom korlátozására való. Bevezetésének egyetlen lehetséges módja a valódi népképviseleten alapuló törvényhozás és kormányzás, valamint kormány és ellenzék jogszerűen biztosított működése.

A Történelmi Igazságtétel Bizottságának felhívása a magyar társadalomhoz

Budapestről kaptuk az alábbi szöveget:

30 éve, 1958. június 16-án végezték ki Nagy Imrét, az 1956. október 23-án kirobbant magyar forradalom miniszterelnökét, két társával Maléter Pál honvédelmi miniszterrel és Gimes Miklós újságíróval együtt. A per egy másik vádlottját Szilágyi Józsefet titokban már korábban felakasztották. Losonczy Géza államminisztert pedig – a másodrendűnek szánt vádlottat – még a bírósági komédia megkezdése előtt a börtönben pusztították el 1957. decemberében.

Három évtizede rejtegeti a rákoskeresztúri köztemető eldugott 301-es parcellájának bozótrengetege az 1956. november 4-én kezdődött restauráció sokszáz áldozatát. Hozzá tartozóik előtt még azt is eltitkolják, hogy övéik a rabtemető melyik zugában fekszenek.

A forradalom leverését követő megtorlás példa nélkül áll a magyar történelemben. A korábbi forradalmak után a Habsburgok, Haynau és Horthy rendszere együttesen sem hurcolt meg, ítélte el, végzett ki és kényszerített száműzetésbe annyi embert, mint az 1956. november 4-én létrejött hatalom. A rendszer első embere uralomrajutása után egy héttel ország-világ előtt még azt ígérte, az eseményekben való részvételért senki sem vonható felelősségre. Ideje, hogy szembesítsük ezt az ígéretet a 301-es parcella valóságával.

A politikai vezetés mindaddig semmit nem akart megtérni, ami a forradalomra emlékeztet, holott erre épültek az elmúlt időszak eredményei, a konszolidáció életszínvonal-politikája és viszonylagos liberalizmusa, valamint a 68-as reform vívmányai.

A forradalommal történelmünk e legnagyobb nemzetközi ki-sugárzású, egész generációk sorsát meghatározó eseményével kapcsolatban a hivatalos politika fő módszere mindeddig a hallgatás és a feledtetés volt, melyet időről-időre a tudatos rá-galmak és hazugságok tarkítottak.

Eljött az ideje annak, hogy a magyar társadalom követelje a megtorlás áldozatainak, halottaknak és élőknek teljes erkölcsi, politikai és jogi rehabilitációját. Ez előfeltétele minden meg-újulásnak, szellemi és politikai megtisztulásnak. És a mártírok emlékével együtt a forradalom emlékét is meg kell tisztítani a rászórt mocsoktól.

De a tisztázás és a jóvátétel hiánya és szüksége jóval hosszabb időszakot érint. Viták és találgatások folynak a Rajk-per hátte-réről, miközben a nemzetközileg is fogalomná vált konstrukciós per iratait és jegyzőkönyveit, ha ugyan meg nem semmisítették őket, ma is hét lakat alatt őrzik. És mindmáig sűrű homály fedi a Rajk-per előtti és utáni konstrukciós pereket is. Így csak a leg-fontosabbakat említve: Demény Pál és Weishaus Aladár bebörtön-zését, a Magyar Közösség és az úgynevezett kisgazdapárti össze-esküvők pereit, az FM-pert, melyben a mezőgazdaság szakembe-reit ítélték el, a Mindszenty-pert és a Grósz-pert, a MAORT-pert és a Standard-pert, a szociáldemokrata jobb- és balszárny pereit.

Mindezekben javarészt ártatlan embereket ítélték el, országos rágalomhadjárat közepette. Ha később zárt ajtók mögött egyes esetekben történt is jogi rehabilitáció, az 1945 utáni magyar demokráciát megalapozó, ártatlanul bebörtönzött kisgazdapárti, parasztpárti, polgári, szociáldemokrata, keresztény politikusok százai, a hazug szabotálási vádak alapján elítélt szakemberek ezrei máig sem részesültek politikai és erkölcsi jóvátételben. És még a minimális jogi rehabilitációja is elmaradt azoknak a tízez-reknek, akiket mint osztályellenséget, mint klerikális reakció-sokat, mint titóistákat, mint mondvacsinált gazdasági bűnözőket ítélet nélkül internáltak, kitelepítettek, vagy kényszermunkára hurcoltak a recski bányába, a Hortobágyra és más táborokba.

Ezeket a népellenes bűnöket hivatalos formában még mindig nem ismerték el és nem ítélték el. Aminthogy a kitervezők és végrehajtók komoly felelősségrevonása sem történt meg sem 56 előtt, sem azóta. A bűnösök túlnyomó többsége tovább élvezte a hatalom bizalmát, sokan közülük fontos szerephez jutottak az

56 utáni időszakban különösen a tömegkommunikációban és a kulturális vezetésben.

A múlttal való becsületes szembenézés, a történelmi igazságtétel az egész nemzettel szembeni erkölcsi tartozása a megújulást hirdető párt- és államvezetésnek. A párttagság ama részét pedig, mely lelke mélyén soha nem értett egyet a jogtipró erőszakkal és a véres megtorlással, súlyos lelkiismereti tehertől szabadítaná meg az igazságtalanságok lehető jóvátétele.

Mint ahogy azonban e tekintetben három évtized alatt nem történt előrehaladás, alulírottak – az 1956 után kivégzettek hozzátartozói és egykori politikai elítéltek – szükségesnek látják, hogy kezdeményezőleg lépjenek fel. Ezért elhatároztuk a „Történelmi Igazságtétel Bizottsága” megalakítását. A bizottság szükségesnek tartja a volt politikai elítéltek és üldözöttek teljes jogi rehabilitálását, vagyis a büntetett előélethez fűződő valamennyi joghátrány törvényes eltörlését. Meg kell szüntetni:

- a nyugdíjmegállapításnál fennálló hátrányos helyzetüket,
- az állások betöltésénél alkalmazott diszkriminációs titkos és nem titkos intézkedéseket, például a feddhetetlenséget,
- az útlevétörvénynek a büntetett előéletből következő kizáró jogszabályait.

Szükségesnek tartjuk a politikai elítéltek és egykori internáltak teljes politikai és erkölcsi rehabilitációját is. Fel kell hagyni a rendőri zaklatásokkal, köznapi életvitelüket, társadalmi elhelyezkedésüket ellenőrző és akadályozó gyakorlattal.

Alapvetően fontosnak tartjuk az 1945-tel kezdődő egész történelmi korszak, a forradalom és az azt követő megtorlás tárgyilagossá, sokoldalúvá, a ma még zárolt dokumentumokon és visszaemlékezéseken is alapuló történelmi feldolgozását is. Bizalommal fordulunk a történettudomány művelőihez, a pedagógusokhoz, a helytörténészekhez és a rokon szaktudományok művelőihez. Követeljük velünk együtt a bürokratikus tilalmak megszüntetését, különösképpen az 56-os forradalom és a megtorlás dokumentumainak közzétételét és az ezekkel foglalkozó külföldi kiadványok itthoni szabad forgalmazását. A bizottság maga is feladatának tekinti a tények feltárását és közzétételét. Ezért felkéri mindazokat, akiknek közérdekű személyes emlékei vagy dokumentumai vannak e korról, hogy bocsássa azokat rendelkezésére.

Tudatában vagyunk annak, hogy a történelmi igazságtétel ma még súlyos akadályokba ütközik és szívós küzdelmet kíván. Ezért csatlakozásra szólítjuk mindazokat, akik egyetértenek felhívásunkkal és készek jogi, kegyeleti, történelmi vagy más területen előmozdítani vállalt feladatunk elvégzését.

A magyar társadalomhoz fordulunk: követelje velünk együtt a kivégzettek méltó eltemetését és egy nemzeti emlékmű felállítását, amely megörökíti a sztálinista önkény, a vele szemben vívott szabadságharc és a megtorlás áldozatainak emlékét.

Tisztelettel üdvözljük a magyar emigráció kezdeményezését, hogy a párizsi Père Lachaise temetőben jelképes emléket állítsanak Nagy Imre és társai mártírhalálának 30. évfordulóján.

Felhívunk mindenkit, hogy ezen az évfordulón, 1988. június 16-án emlékezzen harcokban elesett, halálba hajszolt és kivégzett honfitársainkra. Aki teheti, ezen a napon helyezzen el virágot a rákoskeresztúri temető 301-es parcellájában nyugvó mártírjaink jeltelen sírján.

Budapest, 1988. június 5.

A Történelmi Igazságtétel Bizottsága,

melynek tagjai a következők: Nagy Erzsébet, Gyenes Judit (Maléter Pál özvegye), Halda Alíz, Szilágyi Józsefné, Újhelyiné Haraszi Mária (Losonczy Géza özvegye), Darvas Iván, Dénes János, Eörsi István, Erdélyi Tibor, Fekete Gyula, Fónay Jenő, Forintos György, Földes Péter, Gáliné Káldor Vera, Göncz Árpád, Hankiss Elemér, Hegedűs B. András, Hegedűs László, Hősz Dezső, Kertész Dezső, Litván György, Lócsei Pál, Marián István, Mécs Imre, Mensáros László, Molnár Ferenc, Nagy Elek, Obersovszki Gyula, Pártay Tivadar, Pomogáts Béla, Rácz Sándor, Széll Jenő, Tóbiás Áron, Újhelyi Szilárd, Ungvári Rudolf, Vásárhelyi Miklós, Zimányi Tibor.

A bizottsággal kapcsolat létesíthető az alábbi címeken: Ghyczyné Gyenes Judit, H-1075 Budapest, Wesselényi u. 2. Tel.: 423 459, Halda Alíz, H-1121 Budapest, Mártonhegyi út 22/d. Tel.: 660 528.

A párizsi emlékmű

Méray Tibor kezdeményezésére az Emberi Jogok Magyar Ligája 1986. október végén úgy határozott, hogy Nagy Imrécék kivégzésének harmincadik évfordulóján, azaz 1988 júniusában emlékművet fog felállítani a párizsi Père Lachaise temetőben a magyar forradalom mártírjainak tiszteletére, különös tekintettel arra, hogy e hősök és áldozatok még három évtized múltán is jeltelen sírokban nyugszanak.¹ A kezdeményezéshez csatlakozott a Magyar Szabadságharcosok Szövetségének franciaországi tagozata.

Az emlékmű elhelyezésére a Magyar Liga Párizs város polgármesterétől ingyen parcellát kapott, a költségek előteremtésére pedig gyűjtés indult. Az emlékmű tervének elkészítésére a Liga 1987 decemberében a Budapesten élő ifj. Rajk Lászlót kérte fel, aki a megbízást nagy örömmel vállalta, s 1988 februárjában kiutazott Párizsba. Az igen hamar elkészült tervet az 1988. júniusi ünnepség rendezőbizottsága nagy meglepéssel jóváhagyta; a kivitelezésre egy kelet-franciaországi magyar iparos, Nagy Ernő, fémöntődjében került sor, ez utóbbi személyes közreműködésével és nagyszabású anyagi támogatásával.

Az ünnepélyes felavatásra június 16-án került sor, vagyis napra Nagy Imrécék kivégzésének harmincadik évfordulóján. A felavatási ünnepségre nemzetközi védnökség létesült, amelynek sokszáz tagja között több mint huszonöt Nobel-díjas, a Francia

¹ Az Emberi Jogok Magyar Ligája 1923 óta működik Párizsban bejegyzett francia egyesületként. Tagszervezete az Emberi Jogok Nemzetközi Ligájának is. 1986 óta Fejtő Ferenc elnöksége, ill. díszelnöksége alatt végzi tevékenységét.

Akadémia több tagja, valamint olyan közéleti személyiségek voltak találhatóak, mint Soares, Portugália köztársasági elnöke, két volt francia miniszterelnök (Raymond Barre és Laurent Fabius), a francia szenátus elnöke, stb.² Magyar részről a védnökség tagjai között szerepelt Nagy Imre lánya, a Budapesten élő Nagy Erzsébet, Maléter Pál és Szilágyi József özvegye (ugyancsak budapestiek), Losonczy Géza Belgiumban élő lánya, Anna-Mária, Gimes Miklós Svájcban élő özvegye, az Amerikában élő Király Béla tábornok, a Kanadában élő Kopácsi Sándor, Varga Béla, az 1945-ben megválasztott Országgyűlés volt elnöke (New York) és mások. Magyarországról résztvettek még a védnökségben (a már említett családtagokon kívül): Csoóri Sándor, Haraszti Miklós, Karinthy Ferenc és Mészöly Miklós írók, Kis János politikai filozófus, Lőcsei Pál szociológus, Mécs Imre mérnök, Rácz Sándor, az 56-os Központi Munkástanács volt társelnöke, Vásárhelyi Miklós újságíró és történész (Kopácsi Sándorral együtt a Nagy Imre-per utolsó túlélője).

A felavatás délelőttjén, a Père Lachaise temetőben mintegy ötszázfőnyi tömeg jött össze a 44-es parcella körül, jelentős részben magyarok, akik a világ minden tájáról érkeztek (Magyarországról is szép számmal!), de lengyelek, románok, csehek, oroszok, bolgárok is (egy részük külföldi politikai szervezetek képviselőjében), s természetesen érdeklődő franciák. Küldöttséggel képviseltette magát két olasz politikai párt: a Szocialista és a Kommunista; ez utóbbi meg is koszorúzta az emlékművet.

Az emlékmű, mint ahogyan az „Irodalmi Ujság” találóan írja, „viharban hánykolódó, megrongált hajóhoz hasonlatos, amelynek megtört kopjafa-árbocán lyukas magyar zászló lobog”. A hajó testét alkotó piros-fehér-zöld gránittömbön kétnyelvű (francia és magyar) felírás hirdeti az emlékmű célját:

**„Legyen ez a francia föld jelképes sírhelye
Nagy Imrének,
Losonczy Gézának, Maléter Pálnak,
Szilágyi Józsefnek, Gimes Miklósnak,
és az 1956-os magyar forradalom minden kivégzettjének,
akiknek saját hazájukban nincsen sírjuk”**

2 A teljes lista megtalálható a párizsi „Irodalmi Ujság” 1988/3. számában.

A felavatási ünnepségen Nagy Erzsébet leplezte le az emlékművet, amelyet ezekután sorban megkoszorúztak a megjelent baráti közösségek és szervezetek jelenlévő képviselői, úgy, hogy végül virágtenger borította el a „hajót”.

Előzőleg felolvasták Reagan amerikai elnök és Simone Veil volt Európa Parlament-elnök üdvözlését, s két szavalat és egy ökuménikus ima közbeiktatása mellett beszédet mondott Méray Tibor, Fejtő Ferenc, Gilles Martinet (a francia Szocialista Párt részéről), Claudio Martelli, az Olasz Szocialista Párt főtitkára, Piero Fassino, az Olasz Kommunista Párt politikai bizottságának és titkárságának tagja, Sujánszky Jenő (a Magyar Szabadságharcos Szövetség nevében) és Vásárhelyi Miklós.

Néhány mondat Fejtő Ferenc rövid beszédéből:

Hölgyeim és Uraim, Önök mindnyájan ismerik Sophokles emlékezetes művét. A tragédia hősnője, Antigoné a zsarnok Kreon tilalma ellenére megadja a végtisztességet meggyilkolt testvérének.

– És mégis törvényemet meg merted szegni te? – kérdi tőle feldühödve Kreon.

Antigoné nyugodtan válaszol:

– Parancsaidban nem hiszem, hogy oly erő lehet, mely engem Istennek nem változó törvényét áthágni kényszerít.

A magyarországi Kreon elrejtette az áldozatok hamvait a Magyar Antigonék, az áldozatok édesanyjai, hitvesei és gyermekei előtt, és megakadályozta, hogy családjuk és a magyar nép megadja a végtisztességet a mártíroknak.

Helyettük tesszük ezt meg most, emlékezve arra, hogy az istenek iratlan törvényeit sérti meg az, aki a holtak eltemetését megakadályozza.

A megmaradt 56-osok nevében beszélő Vásárhelyi Miklóstól pedig hadd idézzük beszédének zárófogadalmát:

– E megható és büszke emlékmű ünnepi felavatásának pillanatában kifejezem azt a meggyőződésemet, hogy 1956 mártírjainak teljes politikai és erkölcsi rehabilitálása nem késhet sokáig. A túlélők nevében, itt, Párizsban, az egész világ előtt megesküszöm, hogy a végsőkig harcolni fogunk ezért az ügyért. Barátaink, társaink, jóakarató emberek: segítsetek minket!

A június 16-i párizsi megemlékezés az esti órákban egy magyar nyelvű összejövetellel folytatódott, ahol a Budapestről jöttek közül Nagy Erzsébet és Lócsei Pál mondott ünnepi beszédet. Ugyancsak felszólalt Kárász Arthur, a Magyar Nemzeti Bank volt vezérigazgatója, az Emberi Jogok Magyar Ligájának volt elnöke (Párizs) és Nagy Alajos, a Magyar Szabadságharcos Szövetség európai tagozatának elnöke (München). Felolvasásra került továbbá a Történelmi Igazságtétel Bizottságának budapesti felhívása,³ valamint Rácz Sándor (Budapest), Fónay Jenő (Budapest) és Kopácsi Sándor (Toronto) üzenetei.⁴

A magyarországi hivatalos sajtóban egyetlen szó említés nem történt a párizsi emlékmű-avatásról, holott az ünnepségen e sajtó több képviselője is jelen volt és olyan is volt közöttük, aki tudósítani próbált. A fenti megállapítás azonban pontosításra szorul. A június 16-án Budapesten lezajlott tüntetésekkel kapcsolatban ugyanis a „Magyar Hírlap” 1988. június 18-i száma interjút folytatott le egy rendőrségi vezetővel, amelynek végére az alábbi kérdés is bekerült: „Sokak előtt nem titok, hogy Párizsban Nagy Imre-emlékművet terveztek, amelyet ifjabb Rajk László készített volna...” Amire a rendőrtisztviselő az alábbi választ adta:

– Így igaz, ifjabb Rajk László, amikor megtudta, hogy a párizsi emigráció tagjai módosították az általa készített tervet, elhárította magát ezektől a kezdeményezésektől.”

Három héttel a pártkonferencia után így érvényesült tehát az őszinte tájékoztatás szelleme a budapesti sajtóban. Talán ide kívánczok az „Élet és Irodalom” egy kis, keserű-humoros glosszája is, a filozófus Ludassy Mária tollából (1988. július 8.); a figyelmesebb olvasó itt arról a már-már bohózati tényről értesülhetett, hogy „*tekintettel a Père Lachaise temetőben történetekre, a magyar televízió nem kíván megemlékezni a francia forradalomról*” (annak közelgő kétszázadik évfordulója alkalmából). A kitűnő filozófusnő, mellesleg a felvilágosodás francia eszméinek egyik legjobb magyar szakértője, miután eltűnődött a Magyar Televízió elnökének eme furcsa döntésén, glosszáját az alábbi ál-

3 Lásd fentebb, 78–81. old.

4 Valamennyi, itt csak megemléített vagy röviden idézett beszéd és üzenet teljes szövege megtalálható az „Irodalmi Ujság” 1988/3. számában.

naív kérdéssel fejezte be: „*És különben is, mi történt a Père Lachaise temetőben?*” Bravo, Ludassy, ez telitalálat volt!

Mármost a „Magyar Hírlap” rendőri tájékoztatójára visszatérve, annak folytatása is volt. Ifj. Rajk László előbb a Szabad Európa Rádió hullámhosszán cáfolta keményen az inszinuációt, aláhúзва, hogy az emlékmű kivitelezése során fellépett súrlódások ellenére teljes mértékben szolidáris maradt a június 16-i párizsi emlékűnnepség céljaival.⁵ Ezt különben július 2-án a „Magyar Hírlap” hasábjain is megerősítette, — s ez a tény azért érdemel külön említést, mert talán először fordul elő, hogy rendőrségi rágalmat egy magánember (magyar állampolgár) egy magyarországi hivatalos kormánylapban cáfolhat. A rövid helyreigazítás két passzusból áll, az egyikben az újság megírja, hogy ifj. Rajk „annak közlésére kérte föl (a lapot), hogy szemben a Magyar Hírlap június 18-i számában állítottakkal, noha a párizsi magyar emigráció tagjai módosították az általa készített terveket, azoktól nem határolta el magát”. A másik passzusból megtudjuk, hogy Rajk „a szerkesztőségben folytatott személyes megbeszélés során közölte, hogy a Szabad Európa Rádiónak adott, a cikkel kapcsolatos nyilatkozata időpontjában azt még csak hallomásból ismerte, ezért az újságírónak tulajdonította az interjú állításait, és az újságíróra, valamint a lapra vonatkozó indulatos jelzői ebből származtak”. Másszóval a „Magyar Hírlap” fontosnak tartotta, hogy Rajk indulatos jelzőit magáról lemossa és a tiltakozás élet az igazi tettesre, azaz a rendőrtisztviselőre hárítsa át. Említsük meg, hogy ugyanebben a helyreigazításban a budapesti lap a rendőrségi rágalmak egy másik áldozatának, a történész Litván Györgynek is szót ad és — legalábbis részben — igazságot szolgáltat.⁶

Mármost az a körülmény, hogy a magyar pártállam megint egyszer megkímélte a kiskorú magyar népet attól, hogy egy nem-

5 A kivitelezéssel szembeni elégedetlensége indította Rajkot arra, hogy visszavonja az emlékműről aláírását. Ennek részletekbe menő ismertetése, úgy érezzük, nem közéleti ügy.

6 A Litván-ügy részletes ismertetésére itt nincs módunk; egyik vonatkozása a június 16-i budapesti tüntetéseket érinti, pontosabban a rendőrségnek azt az állítását, hogy e tüntetés szervezői előzőleg ígéreteket tettek a rendőrségnek és azokat megszegték.

kívánatos eseményről tudomást szerezzen, pontosabban a hivatalos sajtóból szerezzen tudomást – mert a Rajk László művészi szerepével kapcsolatos fenti sajtóvitát azért mégsem lehet a dolog érdeméről való tájékoztatásnak tekinteni! –, nem jelenti azt, hogy a pártállam vezetői nem fogták fel a Père Lachaise-ban történtek jelentőségét. Azt nagyonis megértették, hogy a párizsi szimbolikus dísztemetéssel az Emberi Jogok Magyar Ligájának – vagy ha így jobban tetszik, a magyar emigrációnak – sikerült a civilizált világ köztudatába berobbantani azt a hírt, hogy az 1956 utáni megtorlás áldozatai bizony máig sincsenek a magasabb isteni és emberi törvényeknek megfelelően elhantolva. Bármily humánusnak látszott is a Kádár-rendszer némely más kommunista állammal összehasonlítva, humanizmusából mégsem futott arra, hogy a forradalom halottait emberszámba vegye.

A kedvezőtlen benyomást még csak erősítette, hogy Budapest belvárosában ugyanezen a napon a rendőrség példátlan brutálitással verte szét a Nagy Imre rehabilitálását követelő tüntetőket. Történtek pedig ezek a dolgok Kádár bukása után, egy új kormány- és pártfőnök uralkodásának kezdetén, egy „belső megújulás” meghirdetésének (májusi pártkonferencia) másnapján.

Nem csoda tehát, ha Grósz Károly ezekután gondolt egy merész és nagyot, s amikor a temetetlenségre vonatkozó kényes kérdést Amerikában is feltették neki (1988 júliusában), szemrebbenés nélkül azt a választ adta, hogy nincs akadálya a holttestek kiadásának, ha azt a családok kérik. Hogy csakugyan nem lesz-e akadálya a családi temetésnek, az természetesen még a jövő kérdése. A tárgyi igazság azonban ez ügyben az, hogy Gimes Miklós, Maléter Pál és Szilágyi József hozzátartozói – legalábbis ők, de talán rajtuk kívül még sok más áldozat özvegyei és árvái is – már évek óta kérték az elporladt tetemek kiadását, illetve annak elárulását, hogy pontosan hol nyugszanak. A válasz nemcsak nemleges volt, hanem cinikusan volt az, ugyanis az illetékesek, ha egyáltalán szóbaálltak a folyamodókkal, azt állították, hogy nem tudnak a kérésnek eleget tenni, mert nincs írásos vagy más nyom.⁷ Hogy ez mekkora hazugság volt, azt Grósz Károly mostani, váratlan ígérete leplezi le. A pártvezetés páfördulása arra is fényt vet, hogy érdemes tiltakozni, tüntetni, követelni. Ugyanis, ha a holtak tetemét csakugyan kiadják, akkor ezt a budapesti és párizsi tiltakozás és követelés hatása alatt teszik.

A családi temetés engedélyezésétől a politikai rehabilitációig azonban még hosszú az út. A forradalom mártírjait nyilvánvalóan csak a forradalommal együtt lehet rehabilitálni, – márpedig ez messze túlmegy az MSZMP jelenlegi programján. Ez különben Grósz Károly amerikai nyilatkozatából is kiderült. Abból a stíusból, ahogyan az MSZMP új első embere Nagy Imre személyéről beszélt, s mintegy megfordította a szerepeket Kádár és áldozata között.⁸

Érdekes volna tudni, hogy mit szólnak ehhez a párt belső reformerei, azok, akik egy őszintébb Népfront-politika hívei, s akik e nézeteik megalapozásában Nagy Imre politikai hagyatékára is támaszkodnak. S mit szól az Olasz Kommunista Párt, amely már 1986-ban nyilvánosan rehabilitálta Nagy Imrét, s ebbeli önkritikájában odáig ment, hogy küldöttséggel képviseltette magát a „párizsi emigránsok” által rendezett politikai emlékűnnepségen! (K. P.)

7 Így például az Igazságügyi Minisztériumhoz tartozó Büntetésvégrehajtási Parancsnokságának igazgatási osztályvezetője 1986. február 14-én az alábbi levelet írta Szilágyi József özvegyének: „Sajnálattal értesítem, hogy férje, Dr. Szilágyi József hamvainak kiadása iránti kérelmüket nem áll módomban teljesíteni. A büntetésvégrehajtásnak nincs tudomása arról, hogy az 1958. április 24-én kivégzett férje holttestét hol temették el. A sírhely felkutatása iránt tett intézkedéseink sajnos nem vezettek eredményre: sem erre vonatkozó írásos dokumentációt, sem szemtanút nem sikerült fellelnünk.” (A levelet közli az „Irodalmi Ujság” 1988/3. száma, a 8. oldalon.) – Szilágyi József elítéléséről és kivégzéséről ugyanaz a kommuniké adott hírt – 1958. június 18-án –, amely a Nagy Imre-per lefolyásáról tájékoztatta első ízben a világot. Ezek szerint Szilágyi már két hónapja halott volt, amikor a hivatalos látszat szerint elítélték! Lásd még erről Vásárhelyi Miklós alább közölt interjúját a Nagy Imre-perről.

8 Ha értesüléseink nem csalnak, Grósz az amerikai újságírók előtt Nagyot úgy tüntette fel, mint aki maga is cinkos volt idős Rajk László elpusztításában és Kádár János bebörtönzésében. E vád rosszindulata szembetűnő: Nagy Imre e két esemény idején nem volt kulcsszemély, sőt Rajk letartóztatása idején egyenesen bukott ember volt. Ráadásul ilyen vád most hangzott el először kommunista oldalról. A tárgyi cáfolatot azonban megnehezíti, hogy a korabeli pártokmányok máig is lakat alatt vannak. Persze Grósz mint dörzsölt politikus jól tudja, hogy nem fontos igazat mondani, egy jó rágalmából mindig megmarad valami.

Hogyan folyt le a Nagy Imre-per?

Vásárhelyi Miklós interjúja

A budapesti „Beszélő” független folyóirat legutolsó, 24. száma (megjelent 1988 júliusában) hosszabb interjút közöl Vásárhelyi Miklóssal, a Nagy Imre-per egyik utolsó túlélőjével, Nagy Imrének és barátainak 1956 novemberi elhurcolásáról; romániai fogságáról, vád alá helyezéséről, ún. bíróság elé állításáról és elítéléséről. A beszélgetést, amely egy hosszabb interjú része, Szilágyi Sándor folytatta le.

Az alábbiakban a „Beszélőben” megjelent interjú-részlet második felét hozzuk le, azt, amely a vád alá helyezés és az elítélés körülményeit ismerteti. Aláhúzendó, hogy az 1958 júniusi titkos perről hiteles anyag úgyszólván még nem látott napvilágot. A jelenleg Kanadában élő Kopácsi Sándor (a másik túlélő) erre vonatkozó emlékezései töredékesek és – olykor, úgy tűnik – pontatlanok.

Vásárhelyi emlékezéseinek nemrégiben jelent meg egy másik változata könyvalakban (Federigo Argentieri intervista Miklós Vásárhelyi, Valerio Levi Editore, Roma, 1988). Ez egy olasz nyelvű beszélgetés anyagát tartalmazza, melyet a fiatal római kommunista történész, Argentieri folytatott le Vásárhelyivel.

– Április 10-én este az őrzésünkkel megbízott román parancsnok, egy ezredes közölte velünk, hogy itt vannak a magyar elvtársak, beszélni akarnak velünk; ezért kéri a családfőket, menjenek át egy másik helyiségbe. Ott magasrangú államvédelmis tisztek fogadtak bennünket; egyikük felolvasta az őrizetbe vételünket elrendelő belügyminiszteri utasítást, melyet Biszku Béla írt alá,

majd engem, Harasztí Sándort és Jánosit megragadtak a román örök, beraktak egy nagy fekete, lefüggönyözött kocsiba, és elhurcoltak egy román börtönbe. Később utánunk hozták Nagy Imrét, Loxonezyt és Donáthot, valamint a már korábban letartóztatott Táncozót, Szilágyit és Fazekast.¹ Április 15-én nagy szcénával, megbilincselve, szemünk elé fekete hegesztő szemüveget téve, repülőre raktak és hazahoztak. A haza ebben az összefüggésben természetesen a Fő utcát jelentette.

— A Fő utcában egyébként ugyanazok az államvédelmis tisztek irányították az ellenünk folyó vizsgálatot, akik letartóztattak. Mindegyiknek tudom a nevét; van közöttük olyan, aki most magas pozíciót tölt be. A továbbiakban is tudom mindenkinek a nevét, akik ebben szerepet játszottak, a bírótól, ügyésztől, hóhértól a hóhérségeden át a börtönparancsnokig és a börtönőrökig. De elhatároztam, hogy senkinek a nevét nem fogom most kiadni. Nem azért, mintha bármitől is tartanék, hanem mert nem akarok módot adni rá, hogy megisméltődjék, ami a Rajk- és egyéb ügyek rehabilitálása során történt, hogy áthárítják néhány személyre a felelősséget, odadobják őket bűnbaknak. Ezek az emberek embertelenül, visszataszítóan viselkedtek; de végül is csak a végrehajtói voltak a parancsnak. A felelősség azért, ami velünk történt, elsősorban nem őket terheli.

— A Fő utcán a harmadik emelet egy kiürített szárnyában, magánzárkákban helyeztek el bennünket, teljesen elkülönítve egymástól; annyira vigyáztak erre, hogy két magánzárka közt hagytak egy üres cellát, hogy még véletlenül se tudjunk kopogással vagy másképp érintkezni egymással. Ilyen tökéletes izolált-ságban voltunk 1957 áprilisától 1958 augusztusáig — már aki megérte élve; akiket júniusban vagy korábban megöltek, azoknak akkor véget ért ez a gyötrelme. Mert valóban, utólag úgy tűnik, ez a magánzárka-lét elviselhetetlen. Kis, egyszemélyes, sötét zárkákban voltunk; az ablaknyílás egy pléhszerkezettel volt elzárva, úgyhogy épp csak beszivárgott valami kis fény a tetején; egy 25-ös izzó volt benn, ami éjjel-nappal égett. A priccs szélén kellett ülni, hogy a circlin az ór mindig láthasson; sétálni is csak hosszában lehetett, ugyanezen okból. Kilométereket sétáltam így, három méteres szakaszokban. Az örök nemezpapucsban voltak, így sohasem lehetett tudni, hogy nem éppen az ajtónál áll és figyel-e. Sétára, az előírások ellenére, nagyon-nagyon ritkán,

havonta ha egyszer vittek le bennünket, akkor is csak pár percre, a börtönudvar egy külön e célból elkülönített, magas téglafallal körülvett, szűk sétáló-cellájába, természetesen egyenként. Egészen '57 augusztus végéig olvasnivalót sem kaptunk, se könyvet, se semmit a világon. A külvilággal, a hozzátartozóinkkal semmiféle kapcsolatunk nem volt. Reggel hatkor volt az ébresztő, kilenckor a takarodó, és közben a változatosságot a cella reggelenkénti fölmosása, a kihallgatások és az étkezések jelentették. A kosztra egyébként nem lehet különösebb panasz; nehéz, vitamin-szegény, de laktatós börtönkoszt volt. Ami szinte elviselhetlenné tette az életünket, az a hihetetlen mennyiségű poloska volt. Ha a poloskáktól egyáltalán el tudtam aludni, az örök rengetegszer felverték az álmomból. A végén az álmatlanságom már olyan mértékű volt, hogy esténként injekcióztak, mert semmiféle altatószer nem használt.

– *Mi tartotta benned a lelket?*

— Nézd, én viszonylag nyugodt, kiegyensúlyozott ember vagyok; igyekeztem tornázni és mindenfélét csinálni, hogy fizikailag és lelkileg meg tudjam az egyensúlyomat tartani. Ez azonban se nekem, se a többieknek nem sikerült teljes mértékben. Elővettek a szokásos börtönbajok: ott fejlődött ki a magas vérnyomásom, amivel egy egész életen át együttéltem, és ami azóta egy infarktust is okozott. Ott mentek teljesen tönkre a fogaim; ott volt egy krónikus székrekedésem és gyomorbántalmam, amiből szerencsére a kiszabadulás után kigyógyultam. Természetesen idegileg is nagyon megviselt az egész, amiből szintén a kiszabadulás után többé-kevésbé kievickéltem. Volt azonban egy időszak, amikor egyszercsak elkezdtem az egyik lábamra sántítani. Amikor észrevették, adtak valami vitamint, de a helyzet nem változott. Akkor ijedtek meg kicsit, amikor '57. december 21-én Losonczy Géza meghalt; ma sem tisztázottak még teljesen a körülmények, hogy az éhségstrájkja, a kényszertáplálás során szándékosan nyomták-e a tüdejébe a csövet. De tény, hogy a Géza testi és lelki állapota addigra már teljesen leromlott. Így tehát az a veszély fenyegetett, hogy amikor a nagy per elkövetkezik, nem lesz kit felvezetni a színjátékhoz. Úgyhogy akkor két hétre felvittek bennünket az úgynevezett író szobákba, ahol nem volt poloska, világosabb is volt, de aztán megint visszahoztak a harmadik emeletre, a magáncellákba. Így voltunk, mondom, egé-

szen '58 augusztusáig. Illetve, amikor az én állapotom olyan nagyon rossz volt, akkor betettek hozzám két hétre egy fiatal, tehetséges és művelt fiút, Erdélyi Sándor hadnagyot, aki egyébként hegédművész volt; rövid ideig az Angyalék² csoportjában harcolt. Nagyon megörültem, és segített is a helyzetemen; emlékszem, a karácsony beleesett ebbe a mi együttlétünkbe, és ő kapott csomagot, amit nagyon testvériesen és bajtársiasan megosztott velem. Én az egész idő alatt nem kaptam se csomagot, se levelet.

Még előtte, augusztus végén, ahogy a vizsgálat lezárult, végre részesültem abban a kedvezményben, hogy kaptam könyvet a börtönkönyvtárból. De az állomány annyira rossz volt, hogy amikor hónapok után, teljesen kiéhezve a betűre, megkaptam az első könyvet, öt oldal után a falhoz csaptam; valami türkmén kolhoz történet volt, és én igazán igyekeztem fegyelmelni magam, mert tudtam, hogy az olvasás elterelné a gondolataimat a gondjaimról, de egyszerűen képtelen voltam rá. Később aztán lehetővé tették, hogy mielőtt Gimes és Déry visszaadnák a könyveket, amiket kaptak (kitűnő irodalmat, elsősorban eredeti angolt és franciát), azt előbb nekem ideadták. Úgyhogy ez nagy megkönnyebbülés volt.

— *Miket olvastál?*

— Nagy jártasságra tettem szert Flaubert-ban; nagyon megszerettem, pedig korábban valahogy nem tudtam annyira élvezni. Az *Éducation Sentimentale*-t, amint befejeztem, azonnal újra kezdtem. Elég furcsa volt abban a koszos, poloskás, sötét zárkában Flaubert-t, Proustot olvasni, a fényes, elegáns vacsora- és báljeleneteket. A szemem egyébként nagyon elromlott a 25-ös lámpa meg a gyér napvilág-csík mellett, de hát ezzel együtt az egész magánzárkás időben az egyetlen örömöm az olvasás volt. Lelkiileg is megerősített, amire nagy szükségem volt.

— A kihallgatások egyébként rögtön, már április közepén megkezdődtek. Mint mondtam, ugyanazok a volt ávós tisztek végezték, akik bennünket Romániában letartóztattak. A kérdésekből és a kihallgatók megjegyzéseiből kezdettől nyilvánvaló volt, hogy koncepciók pert fognak összehozni. Azt is értésünkre adták, hogy a tárgyalás zárt ajtók mögött zajlik majd, tehát semmiféle politikai demonstrációra nem lesz lehetőségünk.

— A jegyzőkönyvek összeállítása rendkívül egyszerű, mondhat-

nám primitív szisztémával ment, és a koncepció felépítése is inkább a régi szovjet perekére emlékeztetett, mint a magyar perekre. Nekünk nem kellett olyasmiket mondani, ami nem felelt meg a valóságnak; a koncepció nem ebben volt, hanem a minősítésekben. Mi azt mondtuk el, hogy 1954-től lazább, majd szervezettebb formában hogyan harcoltunk Rákosiék politikája ellen, a párton belül és a párton kívül, de kommunista platformról. Nem tagadtunk el semmit; sem Nagy Imre kéziratának terjesztését, sem az Író-Memorandum szervezését, sem a Petőfi Kör vitáin való szereplésünket, hiszen ezek mind olyan dolgok voltak, amelyek miatt kizártak a pártból, de '56 szeptemberében rehabilitáltak, illetve semmisnek nyilvánították a kizárásunkat. Ezek nyugodtan vették föl a jegyzőkönyvet, nagyon részletesen és aprólékosan, őket csak a tények érdekelték. Majd amikor az egésznek vége lett, ugye, akkor jött a minősítés, és mindaz, amit tettünk, most már nem a pártellenzék harcának minősült, hanem ellenforradalmi összeesküvésnek. Ha leegyszerűsíttem, ez a kulcsa az egésznek.

– A koncepció felépítésének másik primitív alkotóeleme az volt, hogy mindazokat a döntéseket – többpártrendszer, semlegesség, nálam ugye a sajtószabadság helyreállítása –, amelyeket mi nem az újjunkból szoptunk, hiszen ezek mind kollektív párt- és kormányhatározatokon alapultak, egyszerűen a nyakunkba varrták, és árusításnak minősítették. Hiába mondtuk, hogy például a többpártrendszer visszaállításáról az a pártvezetés döntött, amelynek tagja volt Nagy Imrén kívül Kádár János, Apró Antal, Münnich, Szántó és Kiss Károly. Azt mondták, ez nem ide tartozik, ez az ő dolguk. Most arról van szó, hogy Nagy Imre és maguk mit csináltak. Szóval, egészen primitív felépítése volt a koncepciónak.

– Döbbenetes az is, hogy az egyetlen dokumentum, ami a perről megjelent, a Fehér Könyv, az a vádiratnak csak egy része, tehát még csak nem is a teljes vádirat. És az is hajmeresztő, hogy magát az ítéletet soha nem közölték, hanem az ítéletről csak egy közleményt adtak ki. Tehát még abban a helyzetben sem volt merszük az ítéletet úgy, ahogy van, közölni, annyira képtelen volt az egész. Egyébként ebben a néhány oldalas kommunikében nincsen egyetlen olyan mondat – ez nem túlzás! –, amely valótlan-ságot ne tartalmazna. Vegyük csak a legutolsó mondatot: „A

Legfelsőbb Bíróság Népbírósi Tanácsa mérlegelve a bűncselekmény súlyát, a súlyosbító és enyhítő körülményeket, a lefolytatott tárgyalás alapján a vád tárgyává tett cselekményekben a vádlottakat bűnösöknek mondta ki, és ezért Nagy Imrét halálra, Donáth Ferencet 12 év börtönre, Gimes Miklóst halálra, Tildy Zoltánt 6 év börtönre, Dr. Szilágyi Józsefet halálra, Jánosi Ferencet 8 év börtönre, Vásárhelyi Miklóst 5 év börtönre ítélte”. Úgy néz ki, hogy ez egy ténymegállapító mondat. Nem igaz; nem felel meg a valóságnak, mert amikor ez az ítélet elhangzott, akkor Szilágyi József már három hónapja halott volt. De ha akarod, vagy ha erre valaki egyszer teret szentelne, végig tudnék menni az egész szövegen. Az első mondat, például: „Az igazságügyi hatóságok befejezték az eljárást ama személyek vezető csoportja ügyében, akik 1956 október 23-án az imperialisták aktív közreműködésével ellenforradalmi fegyveres lázadást robbantottak ki a Magyar Népköztársaság törvényes rendje megdöntésére”. Ebben három vaskos hazugság van. Soha, még a tárgyalás során sem sikerült bizonyítani, de föl se vetették, hogy bármi kapcsolatunk lett volna az úgynevezett imperialista körökkel, nyugati kormányokkal, hatósággal, szervvel. Ez teljesen légből kapott állítás. Aztán, a világon semmi közünk nem volt nemhogy az „ellenforradalmi fegyveres lázadás”-hoz, de még a felvonuláshoz is nagyon kevés. Elmondottam már neked, hogy a felvonuláson csak akkor vettünk részt, amikor már teljesen kibontakozott; és Nagy Imre még csak részt sem vett, mert nem értett vele egyet. Az is teljes képtelenség, hogy arról az emberről, aki 23-án éjszaka törvényesen miniszterelnök lett, azt állítják, hogy a „Magyar Népköztársaság törvényes rendje megdöntésére” szervezkedett. Ez a legelső, a bevezető mondat; de ha továbbmennénk, nem találnék olyat, amelyikben ne volna valami valótlanosság.³

– De beszéljünk magáról a perről. A vizsgálat, vagyis hát ez az aktagyártás, tartott a letartóztatásunktól, április közepétől augusztus végéig, elég feszített tempóban. Augusztus végétől ott ültünk a magánzárkán, a kutya se törődött velünk, hónapszám senki szóba nem állt velünk. Megkérdeztem a többi életben maradt „büntársamat”, náluk is ez volt a helyzet. Kihallgatás, jegyzőkönyvfelvétel többé nem történt; tehát nyilvánvaló, hogy a nemzetközi és a belső viszonyoktól függött, hogy mikor állítanak bennünket bíróság elé. Közben, ahogy azt a törvény előírja,

formálisan hónapról hónapra meghosszabbították az őrizetben tartásunkat azzal, hogy a vizsgálat érdekei ezt kívánják.

– De ha már a törvényes előírásoknál tartunk: egy civilizált ország történetében példátlan az a szemérmetlen eljárás, ahogyan ezt az ügyet lebonyolították. Nekem például az egész vizsgálat alatt soha nem volt alkalmam ügyvéddel beszélni. Egyetlen egyszer beszélhettem ügyvéddel, közvetlenül a tárgyalás előtt, öt percre, a kihallgatóim jelenlétében. Természetesen kijelölt ügyvédek voltak; különösebbet nem mondhatok róluk: nem vádoltak, nem is igen védtek, eléggé passzívan viselkedtek, és talán még ez volt a leghelyesebb. De az is eléggé elképesztő, hogy egy ilyen jelentőségű ügyben még kijelölt ügyvédből is két-két vádlottra csak egy jutott. Nekem például Kopácsival volt közös védőm; Gimesnek Meléterrel, aki nagyon sikeresen működött, mert mind a két védencét halálra ítélték; Donátnak Jánosival volt közös védője, egyedül Nagy Imrének volt külön ügyvédje. A tárgyaláson a tanúk mind a vád tanúi voltak; szóba se került, hogy netalán a védelem is megnevezhetne tanúkat. A tanúk túlnyomó többsége egyébként szintén elítélt vagy vizsgálati volt, tehát kiszolgáltattott. A titkolódzást annyira komolyan vették, hogy mint utólag megtudtam, sem az ügyvédek, sem a kinti tanúk nem hagyhatták el a bíróság épületét az egész per ideje alatt, őket is bent tartották a Fő utcán. Hallgatóság természetesen nem volt; öttagú ügynevezett népbíróság tárgyalta az ügyet, egy hivatalos bíróval, mellette két-két népbíróval, szundival.

– A mi ügyünket először a Radó Zoltán tanácsa tárgyalta, aztán a második fordulóban Vida Ferenc vette át a per vezetését.

– A vádiratot 1958 január elején kaptuk kézhez. A vádakból számomra világos volt, hogy milyen sors vár Nagy Imrére és Maléterre; kétes volt, hogy ugyanez vár-e Gimesre és Kopácsira. A vádirat alapján az is egyértelmű volt, hogy Tildy, Jánosi Donáth, Szilágyi meg én nem tartozunk azok közé, akiknek meg kell halniuk. Hogy mi lesz a büntetésünk, azt nem lehetett kiolvasni, de ez másodlagos is volt. Megjegyzem, ebben a vádiratban még szerepelt Losonczy Géza, aki pedig 1957. december 21-én meghalt, mint mondtam, máig tisztázatlan körülmények között.

– Magukról a tárgyalásokról én egyébként viszonylag keveset tudok, mert a perrendtartás szerint ugye az ügy zajlik, hogy elővezetik az összes vádlottat, felolvassák a vádiratot, megkérdézik,

hogy megértették-e, majd elvezetik őket, kivéve az elsőrendű vádlottat, akinek megkezdődik a kihallgatása. Mivel én az utolsó rendű vádlott voltam, senkinek a kihallgatását nem hallottam, csak a tanúvallomásokat. Tovább megyek: a Nagy Imre kihallgatását közülünk senki nem hallhatta.

– A per első fordulója tehát 1958. február 6-án kezdődött, a Radó-tanács előtt. Amikor két-két nyomozó kíséretében sorban odaállítottak bennünket, akkor derült ki, hogy Losonczy Géza nincs közöttünk. Szilágyi volt az egyetlen, aki megkérdezte ennek okát; tehát már ezzel is felborította a tárgyalás menetét. Elhangzott a vádbeszéd, ami lényegében azonos volt a vádirattal; megértettük, visszavittek bennünket a celláinkba. Engem a harmadik napon, tehát 9-én vittek le ismét; kihallgattak, majd a bíró szünetet rendelt el. A szünetben a folyosóra vezették az első tanút, Haraszi Sándort; bennünket bevezettek, és megkezdődött volna a tanúkihallgatás. Ám az ügyész teljesen váratlanul felállt, és arra hivatkozva, hogy valami jelentéktelen ügyben ellentmondást lát Maléter és Tildy vallomásában, kérte a tárgyalás elnapolását; a dolog szemlátomást Radót is meglepte. Megkérdezte tőlünk, hogy tudomásul vesszük-e az elnapolást. Mi sorban igennel feleltünk, mert egyrészt úgyis teljesen ki voltunk szolgáltatva, másrészt azt gondoltuk: qui habet tempus, habet vitam, nekünk nem sürgős. Az egyetlen kivétel Szilágyi Jóska volt, aki megfogta a vádiratot, odacsapta a padra azzal, hogy maguknak majdnem egy év kellett hozzá, hogy ezt a szennyiratot összehozzák, tele hazugságokkal. Mihez kell még maguknak idő? Én nem fogadom el az elhalasztást. Ezzel leült. Szóval, most is felborította a koreográfiát, és ezek miatt – meg az egész magatartása miatt – szegény Jóskát leválasztották rólunk, egy nap alatt elítélték és kivégezték.

– Én egyébként a tárgyalásán tanú voltam. Lényegtelen kérdéseket tettek fel, és a válaszaimból is kiderült, hogy Szilágyi alig vett részt az előkészítő munkákban, mert esti hallgató volt a műegyetemen, és a munkája mellett ez nagyon lefoglalta. Tudomásul is vették; nem volt jelentősége; egyszerűen kellett tanúk, kellett a tárgyalás, hogy kivégezhessék. Amikor az ítéletet kihirdették, megkérdezték tőle, kér-e kegyelmet. Jóska azt válaszolta: kegyelmet nem kérek; jobban szeretném, ha nem akasztanának, hanem agyonlőnének, de maguktól még ezt se kérem. Szóval, ez történt a bizonyítékkiegészítés alatt. Az ügyész egyébként alapos

munkát végezhetett, mert a kiegészítés tovább tartott, mint az egész vizsgálati szakasz.

– Végül a perre június 9-e és 15-e között került sor. Ezt már Vida Ferenc vezette. (Radó állítólag betegsége miatt lemondott, vagy lemondatták.)

– A tanúvallomások teljesen preparáltak voltak; túl sok értelme nem volna beszélni róluk. Egyetlen egyet emelnék ki közülük, Szántó Zoltánét, mert embernek ilyen mélyre süllyedését addig egyszerűen elképzelni sem tudtam. Szántó harmadik személyben, mocskolódva, Nagy Imrét vádolva beszélt mindazokról az értekezletekről, amelyeken ő is jelen volt, ahol ő is döntött. A független magyar bíróság persze nem kérdezett rá, hogy mindezt ön honnan tudja, hogyan is volt ez. Teljesen preparált volt a kihallgatása, amire csak egyetlen momentumot említék. A bíró megkérdezte, hogy milyen volt Romániában a légkör. Mire Szántó kihúzta magát, és a meghatottságtól tremoló hangon azt mondta: Kérem, ott olyan volt a légkör, hogy még a gyermekek is ellenforradalmi kijelentéseket tettek: amiért én persze nem a gyerekeket teszem felelőssé, hanem a szülőket, akik ilyen szellemen nevelték őket. Látható volt, hogy még ez a pribék-személyzet is undorodik ettől a hüllőtől. A tanúkról egyébként nincs más mondanivalóm; többségük tisztességesen viselkedett, a valóságot mondták el úgy, ahogy volt; inkorrekt dologra nem voltak kaphatók. Többen előzetesen voltak, például Déry, Háy Gyula, Haraszi Sándor.

– A tárgyaláson történt egy-két váratlan fordulat is. Egyszer például hirtelen átalakult mozivá a tárgyalóterem: bemutattak valami dokumentumfilmet az októberi napok szörnyűségeiről. Utána fölszólítottak bennünket, hogy nyilatkozzunk a látottakról. Lényegében nem nyilatkozott egyikünk sem. Mondtuk, hogy elítéljük a kegyetlenségeket, de politikai konzekvenciákat nem vontunk le.

– *Téged mivel vádoltak?*

– Nézd, az az igazság, hogy én sem a vádiratot, sem az ítéletet tulajdonképpen nem ismerem. Most, harminc évvel a per után, kértem a Legfelsőbb Bíróságot, hogy bocsássa rendelkezésemre az ítéletet, mert perújrafelvételért kívánok folyamodni, de ezt sem tették lehetővé. Első válaszuk az volt, hogy az iratok nem állnak rendelkezésükre. Akkor kértem, hogy mondják meg:

kinek állnak a rendelkezésére. Második levelükben már kicsit másképp festett a dolog, mert azt írták: ekkor és ekkor keressek fel egy megnevezett tanácselnököt. Bementem, jött ez a tanácselnök, és közölte velem, hogy az egész ítéletet nem adhatja ide, csak annak az én személyemre vonatkozó kivonatát. Kérdeztem, hogy ezt magammal vihetem-e. Nem, hát azt nem lehet. Akkor legalább készíthetek-e jegyzeteket. Azt sem lehet. Erre közöltem, hogy akkor nincs tovább beszélgetnivalónk. Végre hozzájárult, hogy jegyzetelhessek. Ez egy három flekkes, primitív kivonat volt, amiből a politikai részt teljesen kihagyták, csak a konkrét vádak voltak benne.

– Ezek, emlékezetem szerint, nagyjából úgy festettek, hogy tevékenyen részt vettem a népköztársaság megdöntésére irányuló szervezkedésben, ezen belül szerepem volt az ellenforradalmi Író-Memorandum megszervezésében; én tájékoztattam október 28-án az Értelmiség Forradalmi Bizottságát a politikai fordulatról – ami vádként eléggé furcsa, hiszen nem titkos határozatról volt szó, meg ebben a formában nem is felel meg a valóságnak; vád volt az is, hogy miféle sajtótermékek jelentek meg november 1-je után, amikor én a Minisztertanács sajtófőnöke voltam; ami megintcsak abszurd, mert ehhez semmi közöm nincs, ezek nem az én engedélyemmel jelentek meg. Nagyjából ezek voltak a vádak. Beadtam a perújrafelvételi kérelememet. A mai napig nem jött válasz.

– *Magáról a perről kívánsz-e még valamit mondani?*

– Nézd, én nem szeretek olyan dolgokról beszélni, amelyeket nem tudok határozottan, amelyeknek nem voltam személyes tanúja. Rengeteg találgatás folyik szerte a világon a per hátteréről, előzményeiről, okairól. Ebbe én nem kívánok beszállni, mert én se tudok többet, én is csak kombinálni tudnék. Rengeteg legenda kering a per szereplőinek magatartásáról és kijelentéseiről is. Ebbe megint csak nem akarok beszállni, mert mondtam már, hogy én mint utolsórendű vádlott csak a magam és a tanúk kihallgatásán, és persze az ítélethirdetésen voltam jelen. Egyvalamit azonban szeretnék elmondani, mert ennek szem- és fültanúja voltam, és sok hamis legenda kering róla, ez pedig Nagy Imre utolsó szó jogán tett állítólagos kijelentéseire vonatkozik.

– A perrendtartás szerint valóban mindannyian élhattünk az utolsó szó jogával, és ezt mindannyian meg is tettük – Nagy

Imre kivételével, aki elmondotta, hogy készült ugyan erre (mutatta is a feljegyzéseit), mégis eláll tőle, mert a tárgyalást komolytalannak és törvénytelennek tartja, és ő ennek nem kívánja a törvényesség látszatát adni azzal, hogy él az utolsó szó jogával. Amikor viszont az ítéletek elhangzottak, a bíró megkérdezte – mert hát ezt is előírja a perrendtartás –, hogy a halálra ítélték kérnek-e kegyelmet. (Fellebbezésnek helye nem volt, mert ez a Legfelsőbb Bíróság.) Elsőnek természetesen Nagy Imre válaszolt, aki elmondotta, hogy az ő ügyében a végső szót a magyar nép, a történelem és a nemzetközi munkásmozgalom fogja kimondani. A bíró már a mondat elején elkezdett csapkodni és ordítani, hogy ne erről beszéljen, hanem azt mondja meg, hogy kér-e kegyelmet vagy nem. Nagy Imre azonban nem hagyta, hogy belefajtsa a szót, és végigmondta, amit idéztem, majd kijelentette, hogy nem kér kegyelmet. Ennek ez a hiteles története. Az, hogy „Csak attól tartok, hogy majd azok fognak rehabilitálni, akik elítéltek” és a többi, ez egyszerűen kitaláció, valami bombasztikus hatás kedvéért. Ennyi hangzott el, és nem több.

– Egyébként a tény, hogy Nagy Imre nem kért kegyelmet, semmi alól nem mentesíti az igazságügyi szerveket, mert az ő nevében az ügyvédje ezt hivatalból megtette. Utólag megtudtam és ez is beletartozik a magyar jogrendbe ..., hogy a kérvényt a Legfelsőbb Bíróság Népbírószági Tanácsa nem terjesztette fel az Elnöki Tanácshoz. Gondolom, ugyanez volt a helyzet Maléter és Gimes kérelmével is.

– *Akkor már csak a végjáték maradt hátra...*

– Igen. A tárgyalás ilyenén végeztével bennünket kezdtek sorban kivinni a teremből. Nagy Imrét, Malétert és Gimest félreállították, majd betették őket egy raboba. A Gyűjtőbe vitték, külön zárkákba, és másnap, 16-án hajnalban kivégezték őket. Egyébként ezen a reggelen a foglyokat nem vitték munkára; reggelit is később kaptak a szokásosnál. Amit most elmondok, azt csak közvetve, öröktől és más raboktól tudom; de elmondom, mert a történethez hozzátartozik. Hogyan töltötték a halálra ítélték az utolsó éjszakájukat? Nagy Imre írt a cellájában. Levelét vagy feljegyzéseit soha nem továbbították a hozzátartozóknak; a felesége mindössze egy jegygyűrűt kapott vissza a börtönből – arról is kiderült, hogy hamisítvány. Maléter egész éjszaka föl-alá járkált. Gimes viszont végigaludta az éjszakát, és azt is tudom

azoktól, akik a kivégzésen jelen voltak, hogy teljes megnyugvással és lelki békében tette meg utolsó lépéseit is. Megadással fogadta a halált, ami talán a megváltást jelenthette számára. Említettem már neked, hogy mennyi lelki vívódáson, önmarcangoláson keresztül jutott el annak felismeréséig, hogy vétkezett azzal, hogy újságíróként beállt a rákosista kórusba. Erkölcsi érzékenysége miatt messze túlértékelte ennek a jelentőségét, és valóban elviselhetetlennek érezte. (Hányan élnek ma is békében és zavartalanul ennél jóval súlyosabb bűnökkel!) Ez a lelki önmarcangolás és az, hogy jóvá akarta tenni, amit elkövetett, ez magyarázza az ő egész forradalom előtti, alatti és utáni magatartását.

– A kivégzések, akasztással, a kislevegységben, egy zárt helyiségben történtek. Mint köztudott, a holttesteket jeltelen sírokban temették el, az új Köztemető egy távoli sarkában. A hozzátartozóknak és a nemzetnek a mai napig nem tették lehetővé még azt sem, hogy azonosíthassák a sírhelyeket, emlékjelet állíthassanak.

Jegyzetek (MF szerkesztői):

- 1 Ezek a jelenetek még a romániai internálás színhelyén játszódnak, 1957-ben. Mint ismeretes, Nagy Imrét és elvbarátait családtagjaikkal együtt hurcolták el az oroszok 1956. november 24-én, azután, hogy Kádárék megegyezést írtak alá a jugoszláv kormánnyal a csoport valamennyi tagjának szabad hazatéréséről. Romániában a csoport nagyobb részét együtt, Nagy Imrét, Donáth Ferencet és Losonczy Gézárt azonban külön-külön őrizték. Mint Vásárhelyi az interjú egy korábbi részében rámutat, ez a történelmileg páratlan emberrelés négy kormány cinkossága mellett történt (mert Belgrád is tudta előre, hogy a szabad elvonulásból nem lesz semmi).
- 2 Angyal a Tűzoltó utcai felkelő csoport vezetője volt 1956-ban.
- 3 Az 1958. június 18-i kommunikének ezt a részletes, mondatról mondatra menő elemzését még ugyanabban az évben elvégezték Párizsban „Az igazság a Nagy Imre-ügyben” c. dokumentumkötet szerkesztői. Ez a könyv először franciául jelent meg Albert Camus előszavával és Fejtő Ferenc utószavával, majd angolul, németül, spanyolul (stb.). A magyar kiadás Brüsszelben jelent meg 1959-ben az Európai Petőfi Kör gondozásában. Ennek egy kicsinyített utánnyomása máig is megszerezhető Amerikában a Kalaka-szövetkezetenél (Beke, Kalaka Village, Kerkhonson, N.Y. 12446, USA).

A magyar kisebbségek és az egyetemes magyarság közötti kapcsolatok

A Pozsonyban élő és kenyerét geológusként kereső Duray Miklós a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának egyik alapítója és voltaképpen lelke. Nevét olvasóink már régtől fogva ismerik (MF 6, 12, 13, 17...) sőt azt is tudják, hogy Duraynak köszönhető az a tudományos igényű történeti-szociológiai áttekintés is, amely a Magyar Füzetek Könyvei sorozatában jelent meg, annak 4. köteteként („Szlovákiai jelentés a magyar kisebbség állapotáról”).

Az alábbi szöveg előadás formájában hangzott el a Magyar Demokrata Fórum 1988. március 6-i tanácskozásán.

Az emberi és a polgárjogok eszméjét központi értéké emelő századunkban az etnikai vagy nemzeti kisebbségi kérdés megoldatlansága bizonyítja, hogy a politika gyakorlata ellentétben áll a politikai eseményekkel. A kérdés újraéledése az elmúlt években illetve évtizedekben a szervetlen és erőszakos politikai fejlemények következménye.

Bennünket, magyarokat e kérdéskomplexumban elsősorban a történelmi Magyarország feldarabolásával kisebbségbe kényszerített magyarság sorsa érdekel. Nem csupán amiatt, hogy méretében ez a beavatkozás igazságtalan és jogsértő volt, de azért is, mert mindmáig döntően befolyásolja a magyar nemzet és a szomszéd nemzetek kölcsönös kapcsolatait, tehát a közép-európai politikát, valamint azért is, mert a magyar nemzet kisebbségbe

szakított részei létükben veszélyeztetettek, kapcsolatuk az öszmagyarsággal akadályoztatott, mi több: esetenként lehetetlen is a nemzetiségi kérdésre kötődő hatalmi érdekek és nemzeti érzelmek elvadulása miatt.

Az első világháború végén keletkezett közép-európai új, azaz utódállamok vezető nemzeteit az első pillanattól az új helyzet véglegessé, irreverzibilissé tételének a vágya fütötte. De nem ezt kell a szemükre vetni. Hiszen a birtoklás szándékával foglalták el a területeket. Ezért nem hiszem, hogy a helyzetünk igazságtalan voltáról kellene vitatkoznunk – habár a szakszerű eszmecsere a zavaros politikai értékrendet tisztázná. Talán inkább azt kellene figyelemmel követnünk és feltárnunk, hogy mennyiben irányul egy többségi nemzet politikája egy nemzeti kisebbség jogos igényei ellen. Mai megítélés szerint: a politika gyakorlata mennyiben sérti az emberi és a polgárjogokat. A véglegességre való törekvés ugyanis nemcsak a területi státuszra vonatkozott, illetve vonatkozik, hanem a terület etnikai birtoklására is, a többségi nemzet által. Azért, hogy az új államhatár etnikai határrá is váljon. Révai István, az első Csehszlovák Köztársaság magyar politikai gondolkodója ezt így határozta meg: a nemzeti kisebbségi kérdés az állameszme és a nemzeteszme ütközésének szociológiai realitása.

Ebből a kulcshelyzetből kell kiindulnunk. A probléma áttekinthetősége kedvéért megpróbálom összefoglalni az 1918 után kialakult új államoknak a hatalmi státuszuk megváltoztathatatlansága érdekében tett lépéseit, és jellemezni a magyar kisebbség erőszakos vagy államilag szervezett beolvasztásának állomásait. A példákat a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetéből veszem, de a tendencia általánosítható és vonatkoztatható a többi magyar kisebbségre is.

*

Az elszakítást követően *először* azt kellett leszögeznie az új nemzeti hatalomnak, hogy hol a határa a kisebbség érdemi politizálásának. Meg kellett akadályozni, hogy a kisebbségnek döntésbefolyásoló hatása lehessen az új állam politikai stratégiájára. Ne tévesszen meg bennünket, hogy az első Csehszlovák Köztársaságban magyar politikai párt is létezett. Csak lokális

jelentősége volt, noha a magyar kisebbséget szinte kizárólagosan befolyásolta. Például az ország nagyipara csak cseh nemzeti igazgatás alatt működhetett, a magyar nemzetiségű csehszlovák állampolgárok kezén lévő gyáripar megszűnt — de nem a kapitalista versengés, hanem a nemzeti kizárólagosság miatt. A hatalom reflexeire érvényes volt Bibónak az a későbbi megállapítása, hogy aki fél, nem lehet demokrata. Félténie pedig volt mit az első Csehszlovák Köztársaságnak — és a többi utódállamnak is, bár létüket nemzetközi szerződésrendszer szavatolta.

Második lépésként le kellett rombolni a kisebbségnek a területileg egységes nemzeti korszakból örökölt társadalmi szerkezetét. Ez nehezebb feladatnak bizonyult, mert az önálló gazdasági tevékenység, az egyházak és a politikai pluralizmus sok lehetőséget teremtett a társadalmi szerkezet védelmére. A társadalmi szerkezet elbontásának egyik hatékony eszköze volt a magyar középosztály létbiztonságának tervszerű aláásása, mely elmeneküléséhez vezetett. Másik eszköze volt a magyar etnikum területén lévő gyáripar megszüntetése (a füleki vas- és zománcgyár kivételével, melyet a munkásság megvédett).

A harmadik lépés az iskolák felszámolása volt. Kezdve a pozsonyi Szent Erzsébet Tudomány Egyetemtől a falusi iskoláig. A magyar iskolai oktatás terhét az állam nagyrészt áthárította az akkor már csak szűkös anyagiakkal rendelkező egyházakra. Ezzel azonban nemcsak a kisebbség nemzeti kultúrája fejlődésének vetett gátat, hanem siettette társadalmi szerkezetének szétzilálását is.

A negyedik lépésben a kisebbség település-szerkezetének a megbontása volt a cél. Ezt a közigazgatási területek gyakori át-szervezésével, a magyar földnélküliek kizárásával a földreformból, valamint szlovák és cseh telepesfalvak létesítésével igyekezett elérni.

Ötödik lépésként a maradék Magyarországról és az egyetemese magyar kultúráról igyekezett leválasztani a kisebbséget. Az új állam számára az első számú ellenség Magyarország volt, mert a két ország között a nemzetközi döntés jogán meghúzott államhatárt sem az etnikai, sem a történelmi jog alapján nem lehet megindokolni. Ezért ez volt, és máig is ez a legvitathatóbb határvonala Csehszlovákiának. Az ellenségkép kialakítását keresetlenül segítette az akkori Magyarország revans- és revizionista

politikája. Ezzel — úgymond — bizonyítást nyert az ellenségkép valódisága.

Ezen az öt módon akarta ráébreszteni az új nemzeti hatalom a magyar kisebbséget, hogy az új helyzetben — amely állítólag megváltoztathatatlan — magyarként csökkennek a társadalmi érvényesülés kilátásai. Ez pedig, ha meggyőződéssé válik, aláássa a kisebbség életképességét.

Az 1918 és 1938 közötti hatalmi szándékok, amelyek a polgári demokratikus keretek között csak lassan és mérsékelten valósulhattak meg, 1944-ben és az azt követő években, az ún. nemzeti és demokratikus forradalom teremtette viszonyok között már fasiszta jelleget öltöttek. A magyar kisebbséget megfosztották állampolgári jogaitól, a gazdasági életben való részvétel jogától, az önálló gazdasági tevékenységre való jogától, vagyonától, iskoláitól, értelmiségétől, művelődési jogától, nemzetiségétől és a fizikai létét veszélyeztető rendelkezéseket hoztak ellene. Ráadásul egy része a kitelepítés, széttelepítés, kitoloncolás és a szovjetunióbeli internálás áldozatává vált. (E korszak kitűnő áttekintését Janics Kálmán írta meg „A hontalanság évei” c. könyvében.)

1945 februárjának végén, még a hírhedt Kassai Kormányprogram kihirdetése előtt vált a csehszlovák napi politika részévé az az áltörténelmi hipotézis, hogy az állam területén élő magyar kisebbség betolakodó, a szlovákságnak tehát vissza kell foglalnia a magyarok által bitorolt területet. Azóta ez az elképzelés szervesen beépült a csehszlovák államjog elméletébe és az iskolai tankönyvekbe. Ez az elmélet — a csehszlovák történelemtudomány állításaiból kiindulva — a IX. századi Nagymorva Birodalomtól számítja a csehek és a szlovákok közös hazájaként Csehszlovákiát, amelyet átmenetileg elfoglaltak a magyar hordák. Az állami kontinuitásnak ebben a nagy ívében — amelyben 1918 úgymond a történelmi igazságtevés éve — a magyar kisebbség idegen és nem kívánatos elem. Csak zavaró, kitörlendő epizód.

A négy évig tartó nemzeti totalitárius korszakot egy ugyancsak totalitárius rendszer váltotta fel 1948-ban: a kommunizmus sztálini diktatúrája. Az új rendszerben a meghirdetett proletár nemzetköziség és a blokk-fegyelem miatt nem volt helye a nemzeti gyűlölködésnek. A kommunista hatalomátvétel azonban új fegyvert is adott a sztálinizmus köntösébe rejtőző magyarellenes-

ség kezébe. A proletár nemzetköziséget, a világforradalmat, az osztályharcot, a munkásosztály egyetemes érdekeinek megvédését hirdető jelszavak jegyében indítottak hadjáratot a lokálpatriotizmus és az úgynevezett kispolgári csökevények, a burzsoá nacionalizmus és a kulákság ellen. Ám ezek mind a többségi nemzet hegemoniáját is szolgálták. Igaz ugyan, hogy az 1960-as évek első harmadától a csehszlovák társadalomelméletben már hangsúlyt kapott a társadalom és a politika humanizálása, antropologizálása, de a politika pragmatikus céljai, főleg a magyar kisebbség irányában nem változtak.

Miután nem sikerült 1945 és 1948 között erőszakosan föl számolni a magyar kisebbséget, a következő – máig tartó – korszakban a lenini nemzetiségi politika elveire támaszkodva, kis lépésekre alapozott taktikával kísérleteznek. Ennek alapelvei: a történelmi tudat átalakítása, az éntudat aláásása a családi és személynevek átírásával, a faj elidegenítése a földrajzi nevek megváltoztatásával, az anyanyelvű iskolai oktatás leépítése, az ideológiai éberség keretében harc a sajátos nemzeti érdekek ellen, a szocialista hazafiságra való nevelés, a kisebbség jogos érdekei védelmének akadályozása az egypártrendszerű hatalom által, a település-szerkezetnek az eddigiekhez képest sokkal intenzívebb bomlasztása a központilag irányított diszkriminatív területfejlesztéssel és a célzatos telepítési politikával, a tervutasításos gazdaságpolitikával, az anyagi javak állami redisztribúciójával, a munkalehetőségek átcsoportosításával, stb.

Ne tévesszen meg senkit, hogy ma Csehszlovákiában a nemzeti kisebbségek jogait az alkotmány is meghatározza. Ez ugyan a kisebbségek kollektív elismerését jelenti, de nem emeli őket államalkotói rangra – ahogy azt tévesen magyarázzák. Ez ugyanis a meghirdetett egyenjogúság más értelmezését igényelné: kollektív jogokat. Hiányuk miatt a nemzeti kisebbségnek másodrendű állampolgári státusza van, melyet az alkotmány szelleme is sugall. Továbbá az alkotmány nem jogok, csak elvi deklarációjuk gyűjteménye. Működő törvények nélkül az elvek nem befolyásolják a gyakorlatot. Ezzel párhuzamosan él az 1945. április 5-én kihirdetett Kassai Kormányprogram, amely kimondta a magyarok jogfosztását, elrendelte üldözésüket, Csehszlovákiát (a fasiszta kizárólagosság elve szerint) szláv állammá nyilvánította. Éveken át alaptörvényként működött, és még máig sem

vonták vissza semmilyen törvényerejű dokumentummal, sem politikai határozattal. Így még ma is hivatkozási alapot jelent. Továbbra is célkitűzése a politikai hatalomnak a magyar kisebbség végleges leválasztása a magyar kultúráról és a magyar nemzetről. Korábban ennek nem volt politikaelmélete, ma már ezt is megfogalmazták. Szerzője Juraj Zvara, Szlovákia Kommunisták Pártja nemzetiségi politikájának ideológusa. A „Hazafias és internacionalista tudatunk formálása” c. könyvében, mely 1987 végén jelent meg, azt fogalmazta meg, hogy a magyar kisebbség, azaz: szavai szerint „nemzetiség”, viszonylag külön szociális-etnikai közösségként létezik. Tudatának formálódására elsősorban Csehszlovákia és Szlovákia internacionalista állami és társadalmi kontextusa hat. Mellesleg ugyan a Magyar Népköztársaság szocialista magyar nemzetének befolyása is, de csak a szocialista közösség országai együttes hatásának egyik tényezőjeként. Ez a meghatározás csak látszólag különbözik attól a román elképzeléstől, miszerint a romániai magyarság a román nemzet magyarul beszélő része.

*

A magyar kisebbség a megsemmisítésére irányuló hatalmi törekvésekkel szemben – még a legkilátástalanabb helyzetben is – védelmi állásba helyezkedett. Viszonylag aktívan politizálni azonban csak az 1918–38 közötti években tudott. A két világháború között a csehszlovák kormánypolitikát – kis kivétellel – nem támogatta, azonban a szlovák autonomista törekvéseket igen. Ettől remélte helyzetének megoldását. A kisebbségi sorsot inkább átmeneti állapotnak tartotta. Amikor 1938-ban a nemzetközi helyzet reményt csillantott a visszacsatolásra, ezt választotta. A második világháború után, a jogfosztottság éveiben: bújkált, menekült, szlováknak jelentkezett, hogy mentse pusztá életét. Elviselte az internálást, a megaláztatásokat. Voltak, akik behaltak az üldöztetésbe, voltak, akik a menekülésbe. Voltak, akiket agyonverték, és ezek pusztultak el a Szovjetunióban civilként a koncentrációs táborokban, ahová csak azért kerültek, mert magyarok voltak. A kisebbség újraéledését az üldöztetésből elsősorban azoknak köszönheti, akik mindezek ellenére nem adták föl magyar nemzetiségüket, vállalva a meghurcolást.

1948 után a politikai tevékenységre egyetlen lehetőség nyílt: hűséges szolgaként be kellett épülni a létező hatalmi rendszerbe. Csak ezen belül lehetett kialakítani némi érdekvédelmet a magyar kisebbségnek. Történelmi paradoxon: ha nem lettek volna a pártot hűségesen szolgáló magyar kommunisták, megsemmisítették volna a csehszlovákiai magyarság maradékát az ideológiai és osztályharc során.

Az 1986-os csehszlovákiai társadalmi megújulástól eltekintve – amikor az általános magyarellenes indulatok ellenére remény nyílt a kisebbség kibontakozására is – az elmúlt negyven évben csak két alkalommal tett kísérletet a csehszlovákiai magyar kisebbség a hivatalosan megengedett kereten kívüli alternatív struktúrák létrehozására. Először az 1965-ben indult ifjúsági klubmozgalommal, amely 1968-ban önálló szervezetté vált, de 1969-ben a társadalom sztálinista megmerevedése miatt megszűnt, valamint 1978-tól máig a Csekszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága keretében. Ez utóbbi azonban inkább a független politikai gondolkodás műhelyének tekinthető, amelyet a civilkurázsi tart fenn, és nem a tömegek támogatása.

Nem mellékes kérdés, hogy kapott-e a magyar kisebbség támogatást politikája kialakításához. A két világháború között a nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer nyújtott védelmet. Ennek jóvoltából létezhetett magyar politikai párt, és ennek volt köszönhető, hogy nem fajult el az állam politikája a kisebbséggel szemben. 1938-ban, illetve 1939-ben megváltozott a helyzet. Nemcsak azért, mert a magyar kisebbség túlnyomó többsége lakóterületével együtt visszakerült az anyaországhoz, és érvényét veszítette a nemzetközi kisebbségvédelem, hanem azért is, mert a megalakult Szlovák Köztársaságba került magyarok egy soha nem tapasztalt politikai rendszerbe jutottak. A politikailag egyelvű, fasiszta Szlovák Köztársaságban három nemzeti párt működött, egyikük a Magyar Párt volt. De a nemzeti kisebbség helyzetét nem e párt politizálása határozta meg, hanem a Magyarország és Szlovákia között kötött reciprocitási szerződés. Egy ilyen megoldásnak azonban ugyanannyi előnye is lehet, mint hátránya, mert – ha egyáltalán működik – mindenképpen az állami manipulálás tárgyává változtatja a kisebbséget, és nem mentesíti az államellenesség vádjától sem. Például amikor gróf Esterházy János a szlovák parlament egyetlen magyar, és egyedüli tagjaként

1942-ben – az akkori szlovákiai viszonyok között: heroikus elszántsággal – a zsidók deportálását elrendelő törvény ellen szavazott, a Horthy-bérenc nevet érdemelte ki Szlovákia politikai köreitől. Ez a megbélyegzés akkor kettőt jelentett, nem elég odaadó híve a Harmadik Birodalomnak, valamint elutasítja a Szlovákia alkotmányában lefektetett alapvető szlovák nemzeti érdekeket. Hiába volt már akkor is Szlovákia és Magyarország ugyanazon szövetségi rendszer tagja, baráti és jószomszédi kapcsolatok nem alakultak ki a két állam között. (Csak emlékeztetőül: 1981 tavaszán Csehszlovákia vezető politikai körei nyíltan azzal támadták Magyarországot, hogy – úgymond – ott nagyobb veszélyben van a szocializmus ügye, mint Lengyelországban, ahol nem sokkal később állítólag a szocializmus védelme érdekében rendkívüli állapotot hirdettek ki.)

1945 után nem volt kisebbségi magyar politika. Mindenki azt tette, amit tudott. Szökdöstek át Magyarországra a csehszlovákiai magyarok, és segítségért esdekeltek az akkori magyarországi pártoknál, vagy személyesen Tildy Zoltánnál, esetleg Ravasz László református püspöknél vagy Mindszenty hercegprímásnál. A segítséget kérők többsége – ha visszajött Csehszlovákiába – sokéves börtönbüntetéssel végezte. A magyar kisebbséget a fizikai felszámolástól az Egyesült Államok és az Egyesült Királyság diplomáciája mentette meg.

1948-ban új fejezet kezdődött, amelyben a mai napig a szovjet blokkon belüli viszonyok határozzák meg a kisebbség helyzetét. Magyarország állásfoglalása azóta csak annyiban jöhet számításba, amennyiben nem befolyásolja a Szovjetunió által vezetett szövetségi rendszerben a kommunista pártok elvtársi viszonyát. Kérdés azonban, hogy ezen belül a magyar diplomácia mennyire élt a lehetőségekkel. Az egyértelműen bizonyítható, hogy az elmúlt negyven évben a magyarországi politika nem tudta javulásra készíteni a szomszéd államok nemzetiségi politikáját. A magyarság helyzetének romlása Romániában önmagáért beszél. Csehszlovákiában is hasonló irányba fejlődik a helyzet: hiszen a 80-as években került sor az utazás radikális korlátozására Csehszlovákiából Magyarországra, a 70-es évek végétől pedig a magyar kulturális behozatal fokozatos szigorítására. A két ország közötti kormányfői találkozón 1987-ben csehszlovák részről minden magyar kö-

zeledést elutasítottak a nemzeti kisebbséget és a társadalmi kapcsolatokat illetően.

*

A csehszlovákiai magyar kisebbség — csakúgy mint a többi — nem lehet kulturálisan önellátó. Ez pozitívum is, mert emiatt szorosabban kapcsolódik az összmagyarsághoz, és negatívum is, mert emiatt kiszolgáltatottabb. Csak a magyarországi kultúrához kapcsolódva tudja mind egyetemes magyar, mind európai szinten tartani magát. Ezért lényeges a hivatalos Magyarország és az egyéb magyarországi csoportok, irányzatok viszonyulása és kapcsolódása a kisebbségben élő magyarokhoz.

A két világháború között a hivatalos Magyarország csak a revízióra összpontosított. A kisebbségben élő magyarság számára nem nyújtott más alternatívát, holott a kisebbségnek már akkor is elsősorban az volt az érdeke, hogy saját lakóhelyén zavartalanul megmaradhasson magyarnak, tarthassa az anyaországgal és az egyetemes nemzeti kultúrájával a kapcsolatot. Ugyancsak gazdasági érdekei azt kívánták, hogy ne zárkózzon el annak az államnak a vérkeringésétől, amely ugyan nem a nemzeti állama, de amelynek — a körülmények folytán — határai között él. (Tehát az a magatartás volt számára már akkor is célszerű, amely a Magyar Zsidó c. szamizdat 1987 őszén megjelent első számának bevezetőjében fogalmazódott meg.) Az 1938-as visszacsatolás után azonban a kettős kötődés kérdése elvesztette időszerűségét.

Magyarország második világháborús veresége, az 1937-es határok visszaállítása, valamint az államhatárok sérthetetlenségét sokkal erélyesebben biztosító nemzetközi erőviszonyok teljesen diszkreditálták a revíziós politikát. Csakhogy helyette a hivatalos Magyarország nem alakított ki semmilyen újabb elképzelést. Tehát gyakorlatilag nem viszonyult a magyar kisebbségekhez. Igaz, a magyar politika 1945–48 között is — a maival összhangban — azt az álláspontot képviselte, hogy a magyar kisebbségek maradjanak lakóhelyükön, de ezen túl nem terjedt a lehetősége. Peéry Rezső írta le egy találkozását Tildyvel, akit a csehszlovákiai magyar kisebbség második világháború utáni szörnyű helyzete miatt keresett fel. Peéry szerint Tildy csak tehetetlenül széttárta a karját a csehszlovákiai magyarság már-már tarthatatlan helyzetére,

üldöztetése hallatán. A karok széttárásától többre nem futotta a magyar kormánynak az ez után következő negyven évben sem.

A hivatalos magyar szemléletben csak 1985-ben, az ottawai emberi jogi konferencián kezdődött némi változás; ez nyilván hosszú vajúdas, de talán a szovjet párt első titkára, a nagyorosz nacionalista Csernyenko halálának is a következménye volt. A magyar felszólalás szemléleti változást tükrözött, amely 1988 január végén, Szűrös Mátyásnak oly sokat idézett rádióinterjújában kapott konkrétabb tartalmat. Leginkább abban a kijelentésében, hogy a Magyar Népköztársaság védelmet óhajt nyújtani főleg a Kárpát-medencében élő magyaroknak, ha megsértik őket magyarságukban. Ez értékelhető állásfoglalás. Reméljük azonban, hogy ez nemcsak a menekülők, hanem a szülőföldjükön maradók védelmét is fogja jelenteni.

A magyar politikai gondolkodásban a nemzetiségi és a kisebbségi kérdésben a hivatalos politikán kívül – megítélésem szerint – két fő vonal különböztethető meg.

A demokrata vonal báró Eötvös Józseftől, illetve Teleki László gróftól, az 1848-as magyar kormány párizsi követétől számítva követhető Mocsáry Lajoson keresztül Jászi Oszkárig majd Bibó Istvánig. Őket egy nagyobb hiátus után a mai magyar ún. demokratikus ellenzék és a velük egyetértők, rokonszenvezők táborá követi. Sajnos a szomszéd nemzeteknél a magyar demokrata vonalnak a nemzetiségi kérdésben nemigen akad társa egy-két egyéni megnyilatkozástól eltekintve. A szomszéd nemzetek demokratái ebben a kérdésben többnyire visszariadnak az állásfoglalástól. Tudomásom szerint csak egy kivételről lehet számot adni az elmúlt csaknem másfél évszázadból: ez pedig a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága és a Charta '77 közös dokumentuma a kisebbségi jogok nemzetközi biztosításáról, mely 1988. január 22-én Bécsben került a nemzetközi nyilvánosság elé. Ez a nyilatkozat azonban nem vonatkozik konkrétan a magyar kisebbségre, hanem az összes nemzeti kisebbség jogairól szól.

A népi vonal programja csak a két világháború között kristályosodott ki, de előzményei már megtalálhatók az 1867 utáni magyar politikai gondolkodásban a „48-as” eszmék továbbélésén, illetve a magyar református egyház nemzetszemléletében. A népi vonal természetesen nemzetközpontú, jobban mondva:

nemzetföltő. Ezért inkább konzervatív, de liberalisztikus. Az ehhez a vonalhoz tartozó értelmiségiek: fiatal történészek, néprajzosok, népművelők csoportjai képviselték a hatvanas évek közepétől az élő egyetemes magyar kultúrát a magyar kisebbségek körében – zászlajukon Németh László és Illyés Gyula nevével. Az ő érdemük, hogy az évtizedekig tartó nemzeti nihilból kezd felocsúdni a magyarság. A népi vonal és a demokrata vonal Bibó István révén szerencsésen metszi egymást. Ez a demokraták számára nemzeti, a népiek számára demokratikus megújódást jelent. A magyar népiek ellenpárja megtalálható a szomszéd nemzeteknél is, náluk azonban a nemzetföltés etnokratikus. Ezért aligha nyílik remény arra, hogy szellemi híd alakulhasson ki közöttük a magyar kisebbségek érdekében.

A hivatalos magyar politika két szakaszra osztható: államnationalista korszakra, amely főleg 1867-től 1945-ig tartott, és 1947–48-tól a kommunista korszakra. Ez utóbbiban a hivatalos magyar politika lemondott a magyar kisebbségekről, 1985-től azonban megváltozott viszonya a szomszéd országokban élő magyarokhoz. Ez azonban nemcsak a már említett ok következménye, és nem is csak azé, hogy a nemzetközi politikában – a helsinki folyamat révén – egyre inkább meghonosodtak az emberi jogi szempontok, hanem a magyarországi társadalmi pluralizmus újjáéledésének, a társadalmi csoportok autonómizálódásának is. Magyarországon ma ugyanis annak, a Nyugat-Európában már évek óta zajló folyamatnak vagyunk tanúi, hogy az autonóm (autonómizálódó) társadalom az állam helyett kezd gondolkozni és próbál cselekedni. Az államhatalom nemzet-politikájának átalakulása azonban azt jelzi, hogy a nemzeti kérdésben könnyebben (vagy talán veszélytelenebbül?) lehet a közmegegyezés felé haladni, mint a gazdasági vagy a politikai reformok kérdésében. A nemzeti ügyben elérhető konszenzus ugyanis nem igényli a demokratizálást, hiszen elegendő a kérdést övező tilalmat megszüntetni és az arcokat máris boldog mosoly borítja el. Politikai reform sem kell hozzá.

A párt állásfoglalása a nemzeti kérdésben, melyet 1988. február 13-án publikált a Magyar Nemzet, nemzetföltő hangvételével elsősorban a népi vonal eszméit visszhangozza, azonban fellelhetők benne a demokratikus vonal által is fontosnak tartott szempontok. Abban immár mind a három irányzat képviselői

megegyeznek, hogy a trianoni békeszerződés igazságtalan volt, a szomszédos országokban élő magyarok is a magyar nemzet tagjai, kultúrájuk az egyetemes magyar kultúra része, és helyzetük megoldása a demokratizálódással függ össze. Mindannyian realitásként fogják föl Magyarország mai határait. A magyar szellemi élet kevés kérdésben tud így megegyezni. A szomszéd országok hivatalos politikája azonban folyamatosan államnacionalista színezetű. Ezért aligha fogadják majd megértéssel a hivatalos Magyarország nemzeti programját.

*

A kisebbségben élő magyarok körében ma nincs meghirdetett program a kisebbségi kérdés rendezésére. Az ahogy-lehet módszer van érvényben, ezért sok elvtelenséggel, demagógiával, hazudozással találkozhatunk. Ellenben Magyarországon ma legkevesebb három program ismeretes, amely a kisebbségi kérdés bizonyos fokú és módú megoldását javasolja.

Bihari Mihály, az egyik reformprogram megfogalmazója ugyan külön fejezetet nem szentel a kérdésnek a „Reform és demokrácia” c. tervezetében, de az egyenlőségről írt fejezetből egyértelműen következik, hogy a többség és kisebbség viszonyában a kisebbség védelme elengedhetetlen, mert ez a társadalmi pluralizmus biztosítója. Igaz, ő a politikai kisebbségekre gondolt, de a társadalmi pluralizmusról írt fejtegetéséből világos, hogy a különböző csoportok önállóságának, autonómiájának megőrzését érti ezen, beleértve az etnikai csoportokat is. Ezzel kapcsolatos az érdekvédelmi szervezetalapítás joga, a kisközösségek, faluközösségek döntési jogának elismerése stb. A kisebbségi életben szerzett tapasztalatok szerint éppen ezeknek a területeknek a kisajátításával tudja a hatalom leginkább befolyásolni a kisebbségek társadalmát, rombolni arculatát. Bihari Mihály tézisei — ha valóra válnának — leginkább a magyarországi kisebbségek életét boldogítanák, a szomszéd országokban élő magyarok sorsát aligha befolyásolnák.

A Beszélő javaslata, a „Társadalmi szerződés” konkrét kisebbségi programot közöl, amelynek fontos mind a kritikai, mind a javaslatokat felsoroló része. Ez leginkább a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága által, valamint az erdélyi „Ellen-

pontok” Memorandumában felvetett kérdésekkel és javaslatokkal rokon. Csak egyetérthetünk azzal: a kisebbségek nem lehetnek egyenrangúak, ha nem élveznek kollektív jogokat. Ez a kérdés azonban tisztázásra is szorul. Ahol ugyanis működőképes a nyugati demokrácia, ott nem értik görcsös ragaszkodásunkat a kollektív jogokhoz. Összegezésül egy mondatot kell kiemelni a Beszélő javaslatából: „A kisebbségi kérdés rendeződéséhez több demokrácia, szervezettebb regionális integráció és nemzeti kiengeztetés szükségeltetik.” Ez a Kossuth Lajos-i retorikájú mondat valóban összefoglalja a kérdés összes buktatóját. Talán csak annyit kellene kiegészítésül hozzátenni: a kisebbségi kérdés megoldásához nemzeti önvizsgálat is szükségeltetik. Mert ha egy magyar, aki a közép-európai nemzetek demokratikus közössége helyett szentistváni Magyarországon gondolkodik, vagy – mondjuk – a zsidókhoz és a cigányokhoz úgy viszonyul, mint a szomszédos országokban az elnyomó többségek a magyar kisebbségekhez, aligha tud hozzájárulni a nemzetközi közmegegyezéshez a nemzeti kisebbségek ügyében.

A harmadik program az MSZMP KB Külügyi Osztályának állásfoglalása, amely a Magyar Nemzet előbb említett számában jelent meg. Ez valóban leszögezi azokat az alapelveket, amelyeket minden kisebbségi magyar és az anyaországiak zöme is már évtizedek óta várt a hivatalos magyar hatalomtól: a magyar kisebbségek az egyetemes magyar nemzethez tartoznak. Ez a kijelentés főleg a kisebbségben élőknek adhat ösztönzést és növelheti híján lévő bátorságukat. Két dilemmáról azonban szólni kell ezzel kapcsolatban. Negyven évig kellett várni erre a nyilatkozatra. Ennyi idő alatt a kisebbségi magyar társadalmak szervezettsége ronggyá foszlott, többek között azért is, mert elhagyatva és kiszolgáltatva érezték magukat az idegen nemzeti hatalmak és a magyarellenességre bátorított többségi nemzetek folyamatos nyomása alatt. A kisebbségek települési területe – amely nemrég még egységes volt etnikailag – ma már egy túlrejtett ementáli sajthoz hasonlít, amely a peremén egyre inkább roskadozik. Féltő, hogy későn jött ez a nyilatkozat. Továbbá Kende Péterrel kell egyetértenünk abban, hogy Magyarország hivatalos magatartásának a megváltozása ebben a kérdésben elsősorban az ország belső erőinek a nyomására következett be. A külpolitikai feltételek – főleg a szomszéd országok részéről – nem alkalmasak

arra, hogy érvényt lehessen szerezni ezeknek a szándékoknak. Ne felejtjük el, az utódállamokban a kisantant szindróma ugyanúgy létezik, mint hetven évvel ezelőtt.

Ennek kapcsán el kell mondanom friss tapasztalataimat, amelyeket amerikai kongresszusi képviselőkkel, politikai szaknácsadókkal és John Whitehead-el, az USA külügyminiszterének helyettesével létrejött találkozásaim során szereztem ez év januárjában és februárjában. Érdekelte őket, hogy mennyiben van feléledőben térségünkben az új nacionalizmus. A Közép-Európában állomásozó amerikai diplomaták fölfigyeltek arra, hogy a magyarok között nemcsak Románia iránt heves az érdeklődés, hanem egyes magyarországi csoportok részéről Csehszlovákia iránt is a magyar kisebbség miatt. Az amerikaiak figyelme arra irányult, nem fog-e kiváltani ez az érdeklődés a romániaihoz hasonló konfliktust a magyar–csehszlovák viszonyban. Tény és való: a nemzeti kérdés reneszánsza itt kizárólag a magyarokat érinti. A szomszédos országokban ugyanis a politikai vezetés megszakítás nélkül követett egyértelműen erőszakos etnikai, nacionalista célokat. Ez azonban nem új nacionalizmus, hanem folyamatos, mely emiatt egyáltalán nem feltűnő. Már csak azért sem, mert 1945-ben a nagyhatalmak jóváhagyásával izmosodott meg. Ebben még a szlovákiai magyarellenes terror-akciók sem rendkívüliek. Csupán a most alakuló magyar nemzeti program az új jelenség. Ezért eléggé zavarja a megszokott látképet. És ha nem lesz elég demokratikus, nem lesz eléggé aktív terjesztője és fejlesztője az emberi jogoknak, akkor könnyen zavaró tényezője marad a közép-európai politikának. Az amerikai politikusok érdeklődéséből meg lehetett érteni: olyan nemzeti törekvést támogatnának szívesen, amely az egész közép-európai térség demokratizálását segítené.

*

Sajnos a demokratizálódásba vetett hitünknek ingoványos az alapja. Nem csupán amiatt, hogy a ma itt létező politikai rendszer, anélkül, hogy teljesen megváltozna, nem képes demokratikussá válni, hanem amiatt is, hogy a környező nemzeti társadalmak a nemzeti kérdés miatt legfeljebb liberalizálódni tudnak. Ezért a társadalmi lazulás folyamatában nem a demokraták lesz-

nek a hangadók, hanem a nemzeti konzervatív, jobb esetben a liberális elemek. Az egész térségnek adottsága van a hagyományos nemzeti konzervativizmusra. A szlovák és a román nemzetnek nincsenek társadalmilag értékesíthető demokratikus hagyományai ebben a kérdésben. És, hogy Jugoszláviában sem minden ideális, az most a Viczei Károly elleni pör kapcsán ismét beigazolódott. Az utódállamokban a nemzeti eszméket ezidáig leginkább antidemokratikus keretek között tudták valóra váltani. A magyar kilátásokat ez nem javítja, Milan Šimečka, az egyik legdemokratikusabban gondolkodó csehszlovákiai ellenzéki mondta nekem két évvel ezelőtt: féltő, hogy ez a monolitikus rendszer több védelmet tud nyújtani a magyar kisebbségnek, mint egy liberalizálódó Csehszlovákia. Šimečka kijelentésének a megértéséhez tudni kell, hogy 1968-ban, a csehszlovákiai társadalmi megújulás korszakában, míg a csehországi reformfolyamat a demokrácia irányába mozgott, Szlovákiában elsősorban a nemzeti konzervativizmus aktivizálódott, mely a saját jogos érdekein túl, keményen magyarelles is volt.

Ne legyünk csodavárók: a magyar kisebbségek helyzetét a magyarországi nemzetiségi kérdés akár legpéldásabb megoldása sem fogja elősegíteni. A reciprocitás elve a principiumok érvényesülésében még inkább működésképtelen, de tisztességtelen is, mert ez az elv az etnikumot áruvá változtatja. A szomszéd államok mai többségi nemzetei a magyarságot a múlt században csak elnyomónak tartották, ma elnyomónak és irredentának, területi egységük veszélyeztetőjének tekintik. Ha nem is aktív ez a tudat, de egy-két célzással ismét életre lehet kelteni. Ez a megítélés talán csak akkor változna meg, ha annyira beolvadnának a magyar kisebbségek a környező többségi nemzetekbe, hogy etnikai alapon már nem követelhetné vissza Magyarország az elcsatolt területeket.

Nehéz azonban elhinni, hogy ezt a magyarok szemrebbenés nélkül néznék végig.

Míg ez a sötétlen lefestett helyzet nem következik be, remélhető, hogy a demokrácia alapelvei nagyobb tért hódítanak a kisebbségi kérdés megítélésében. Ennek érdekében egyszerre több úton is lehet kísérletezni. Véleményem szerint – röviden összefoglalva – a következő mozgási irányok a legfontosabbak:

-- *Magyarország alkotmányába* kell foglalni mindazokat az

elveket, amelyek az országban élő nemzeti és etnikai stb. kisebbségek helyzetét javíthatják és megvédhetik őket az asszimilációtól. Rögzíteni kell az alkotmányban Magyarország viszonyát a magyar kisebbségekhez és a világ magyarságához.

— *A magyar kisebbségeknek* kategorikusan vissza kell utasítaniuk, hogy az elnyomó nemzeti hatalmak társadalmi életüket a szépirodalomra, műkedvelői mozgalomra és a folklór ápolására korlátozzák. Vissza kell utasítaniuk az egyetemes magyar nemzet-ről őket leválasztani akaró törekvéseket. Határozottan fel kell lépniük alkotmányos jogaikért. Ha ez másként nem megy, nem szabad visszariadni a független társadalmi aktivitástól sem.

— *A külpolitikában* arra kell törekedni, hogy a nemzetközi egyezségokmányoknak, de főleg a helsinki folyamatnak szerves részévé váljon az a meggyőződés, hogy azok a nemzetek, amelyeknek részei több állam területén élnek — ha óhajtják — egy nemzethez tartozónak tekinthetik magukat. Ebben senki nem akadályozhatja őket. Szükséges lenne, hogy a helsinki folyamat részeként létrejöjjön egy nemzetközi kisebbségvédelmi rendszer és megalakuljon a kérdés állandó jellegű nemzetközi fóruma. Ez dolgozhatná ki a nemzeti kisebbségek védelmének nemzetközi Chartáját, és ellenőrizhetné a helsinki Záróokmányt aláíró országokban a Charta elveinek betartását.

— Ennek a folyamatnak alkothatnák szerves részét a *kétoldalú államközi kapcsolatok* és a kötelező jellegű kisebbségvédelmi szerződések. A kétoldalú kapcsolatrendezés érdekében azonnal meg kellene kezdeni Magyarország és a szomszéd országok között a tárgyalásokat a magyar kisebbségek kulturális és oktatásügyének védelmére, valamint az utazást korlátozó rendeletek eltörlésére.

— A nemzetközi kisebbségvédelem társadalmi kibontakoztatására és fejlesztésére széles körű *társadalmi kapcsolatokat* kell kiépíteni főleg a szomszéd nemzetek demokratikus gondolkodású köreivel. De általában hasznos lenne, ha a szomszéd nemzetek hasonlóan gondolkodó tagjai minél többet találkoznának. Ennek érdekében alakulhatnak független nemzetközi társaságok. Ha ez egyelőre más országban nem lehetséges, legalább Magyarországon teremtse meg a feltételeit.

Propagandát kellene kifejteni annak érdekében, hogy a közép-európai nemzetek körében meghonosodjon az a tudat, hogy a

demokrácia nemcsak a saját nemzeti célok, és a többség akaratának az érvényesülését jelenti, hanem a nemzeti céloknak, és a többség szuverenitásának önként vállalt korlátozását is. Ezzel összefüggésben tudatosítani kellene, hogy a kisebbségek egyenrangúsága a kollektív jogok szavatolása nélkül valóban nem lehetséges. A kisebbségeket érintő ügyekben a kisebbséget ne lehessen leszavazni, a kisebbségvédelem és az egyenjogúság a kisebbségi öngazgatás és autonómia nélkül nem valósítható meg.

De ismét és folyamatosan tudatosítani kell: óhajtott változás ennek a kérdésnek a megítélésében a szomszéd nemzetek részéről csak a nemzetileg nem korlátozott demokrácia révén várható. Vagy akkor, ha a térségünkben élő népek felismerik, hogy csak a nemzetek közötti kiegyezéssel valósítható meg az állami szuverenitás — amely ebben az esetben elavult fogalomná válik, mert feloldódik a nemzeteszme és az állameszme közötti ellentmondás.

Lesz - e belátható időn belül román - magyar háború?

Az alábbi elmélkedés először angol nyelvű előadás formájában hangzott el Amerikában 1987-ben.

Egy régi és ellenőrizetlen anekdota szerint, mikor 1941-ben Magyarország hadiállapotba került az Egyesült Államokkal (is), Rooseveltt a következőket kérdezte volna a külügyi államtitkártól:

– Magyarországnak vannak-e területi követelései velünk szemben?

– Nincsenek, Elnök úr.

– Hát kivel szemben vannak?

– Romániával szemben, Elnök úr.

– És Magyarország akkor most Romániának is hadat üzent?

– Nem kérem. Ebben a háborúban Románia szövetségese Magyarországnak.

A történet, ha apokrif is, megfelelően rávilágít annak tragi-komikumára, hogy Románia és Magyarország az őket szembefordító ellentétek dacára egyszer már szövetségesek voltak egyazon katonai tömbön belül, vagyis a tengelyhatalmak oldalán a második világháborúban.

Ma némiképp hasonló a helyzet, ha nem is analóg. Az anekdotát is azért idéztük, mert a következőkben azt kívánjuk vizsgálni: meddig maradhat még szövetségese egymásnak, akár látszólag is, ez a két ország, meddig futtathatja őket közös vagy legalábbis többé-kevésbé párhuzamos pályán a kommunizmus, melynek egyébként oly eltérő válfajait és minőségét láthatjuk megvalósulni bennük. Végső fokon pedig arra a sarkított kérdésre keresünk választ, hogy hosszabb távon ezek a pályák fogják-e keresztezni egymást, azaz elképzelhető-e, hogy valamikor be fog

állni a hadiállapot a két ország között. (Itt meg kell említenünk azt is, hogy Románia és Magyarország már közel száz évvel ezelőtt is, 1883-tól kezdve, egyazon katonai tömb országai voltak. A Hármas Szövetségről van szó, és az első világháború, éppúgy, mint a második, azzal ért véget, hogy a román fegyverek a volt szövetséges, a magyarok ellen fordultak. Ilyen értelemben már már tipikusnak is nevezhető az a folyamat, hogy e két ország egyazon katonai szövetség tagjaként végülis véres küzdelmet vívjon egymással.)

Románia és Magyarország ma a Varsói Paktum két, egymástól legtávolabb eső társadalma, noha földrajzilag szomszédosak egymással, ami csak méginkább kiélezi a feszültséget közöttük. Egyikük hősie és sikertelen harcot vívott 1956-ban a szovjetekkel, akik ma is megszállva tartják az országot. A másik országból viszont, Romániából, két évre rá önszántukból vonultak ki az oroszok és ezt követően bontakozott ki a román külpolitikának az a független irányvonala, amely oly sok barátot szerzett neki Nyugaton s melyről mind többen kezdik úgy vélni, hogy nincs mögötte valódi függetlenség.

Röviden elmondható: az illető térségben Magyarországon viszonylag legmagasabb az életszínvonal, míg Románia Európa Etiópiájának számít; Magyarország gazdasági politikája mondható viszonylag a legliberálisabbnak, míg Románia szupercentralizált gazdaságként jutott mai katasztrofális állapotába; Magyarországon tartják viszonylag leginkább tiszteletben az emberi jogokat, míg Románia a legsötétebb rendőrállam, melynek társadalmi életét egyféle bizánci árnyalatú narodnyik nemzetiszocializmus jellemzi és hatja át. Magyarország a Varsói Szerződés kemény magjához tartozik, míg Románia lazábban kapcsolódik hozzá; a magyar külpolitika hűséges szolgálólánya a szovjetnek, míg Románia – mint említettük – önállóbb koncepciót látszik érvényesíteni.

Kérdés, hogy mindazt, amit itt fölsoroltunk, minek nevezzük: *ellentétnek*-e a két ország között, avagy csak egyszerű *különbségnek*. Van azonban a két állam közötti feszültségnek egy olyan forrása is, amely föloldhatatlan érdekellentétnek mondható. Ez pedig nem más, mint az Erdélyben élő, kétmilliót meghaladó, egyes becslések szerint 3 millió körüli magyarság problémája. Erdély 1919-től része Romániának, azelőtt Magyarországhoz

tartozott. 1940–44 között Erdély északi fele ismét magyar fennhatóság alá került.

El kell itt mondani, hogy a második világháború óta eltelt évtizedek folyamán a magyar kormányok föltűnő és a magyar közvélemény által bűnösnek ítélt közömbösséggel viseltettek a Romániában élő magyar milliók sorsa iránt. Az utóbbi időben azonban érezhető fordulat állt be a magyar kül- és kulturális politikában, részben még (mint látni fogjuk) a belpolitikában is. Egyöntetű megítélés szerint, a magyar politikai vezetés több figyelemmel, sőt felelősségérzettel fordul az erdélyi magyarok felé, s még a nemzetközi nyilvánosság előtt is mind határozottabban kezdi vállalni az ott élő magyarok érdekeinek a védelmét.

Vizsgáljuk most meg azokat az okokat, amelyek a nyílt konfliktus vállalásáig menően megváltoztatták a magyar politikát.

1. A legfőbb ok abban ragadható meg, hogy a román kormányzat minden eddiginél brutálisabban igyekszik kultúrájuktól megfosztani és asszimilálni – vagyis mint önálló etnikumokat eltüntetni – az országban élő nemzetiségeket. Módszerei egyelőre még nem érik el pl. a törökellenes bolgár belpolitikai gyakorlat kegyetlenségét, mégis, identitásuk megőrzésében fenyegetnek többmillió embert, akiknek helyzete hétről hétre rosszabbodik.

2. A magyar politikai vezetés személyi állományának lassú kicserélődése eltávolította a hatalomból azokat a sztálinista kádereket, akikben a rosszul értelmezett szocialista internacionalizmus dogmái még élő reflexként működtek. Az eddigi, Románia fele irányuló magyar politika kudarcából az új garnitúra megfelelő tanulságokat vonhatott le.

3. A magyar kormányra nehezedő nyomás, melynek összetevői:

a) A szlovákiai és különösen a romániai magyarság növekvő ellenállása az elnyomó politikával szemben. Ez az ellenállás mind szélesebb nemzetközi nyilvánosságot kapott. Duray Miklós, Király Károly és az Ellenpontok c. erdélyi földalatti folyóirat jogvédelmi tevékenysége olyan kérdéseket vetett föl az egész magyar társadalom számára, amelyek a magyar politikai vezetés részéről csak súlyos presztízsveszteség árán lettek volna megkerülhetőek.

b) A kisebbségi ellenállás összefonódott a nyugati magyar

emigráció és a magyarországi ellenzék követeléseivel, növelve ezek hitelét, presztízsét és befolyását.

c) A rossz magyar gazdasági prognózisok előrevetítik az életszínvonal stagnálását vagy csökkenését, vagyis a társadalmi feszültség várható növekedését.

Mindezek alapján a magyar politikai vezetés látványos lépéssel engedhetett egy olyan kérdésben, amely számára nem is volt elvi fontosságú. Nevezetesen, semmi nem szólt amellett, hogy továbbra is szó nélkül hagyja a Romániát keresztül-kasul átható magyarelles sovinizmust.

4. Nem feledkezhetünk meg végül arról sem, hogy a Magyarországon beállt politikai fordulat Gorbacsov hatalomra kerülése óta történt. Ebből arra lehetne következtetni, hogy a moszkvai vezetés (mely állítólag barátságosan viszonyban áll az új orosz reformista elképzeléseket helytelenítő bukaresti irányvonallal), szabad kezet adott Magyarországnak egy új politika érvényesítésére, romániai dimenzióban. A román–szovjet feszültség talán csak most lett igazán valóságossá, úgyhogy egyesek még azt a kérdést is fölteszik: vajon Moszkva egyszerűen csak tolerálja-e az új, radikálisabb magyar külpolitikát, vagy pedig esetleg éppen soggal sugalmazza. Ebből számos bonyodalom adódnék, de véleményem szerint, ha nagyhatalmi biztatás húzódná meg a háttérben, Magyarország sokkal távolabb merészkedett volna, és az is közismert, hogy a bécsi konferencián Magyarország szovjet rosszallás mellett csatlakozott NATO-országok által benyújtott kisebbségi tárgyú javaslatokhoz.

Ez a kérdés már átvezet a globálisan értelmezett térség egész jövőjének problematikájához. Ugyanis Gorbacsov (és utódai) számára az egyik leglényegesebb és legfontosabb kérdés – bel- és külpolitikailag egyaránt – így hangzik: hajlandóak lesznek-e és mernek-e a többség mellett dönteni. *A többség, természetesen, a kisebbségeket jelenti.* Hiszen tudjuk, hogy a Szovjetunióban élő nemzetiségek, azaz kisebbségek összaránya már meghaladta az 50%-ot.¹ Gorbacsov nem válhatna népszerűbbé (de ez persze igen kockázatos népszerűség lenne), mint azzal, ha elkötelezetten, következetesen és hathatósan vállalná a nemzetiségi érdekek védelmét. Ez nemcsak a Szovjetunió belül teremtene

1 Az ukránokat és fehéroroszoakat is beleszámítva. – *A szerk.*

új helyzetet, hanem Délkelet-Európában is. Az elszakított nemzetiségeiért aggódó magyar nemzeti politikának stratégiai, elméleti és gyakorlati támaszt jelentene, anélkül hogy a románok úgy érezhetnék: a szovjetek a magyarok mellé álltak; hiszen egy új alapokra fektetett szovjet nemzetiségi politika a besszarábiai románságon keresztül megnyerné magának az egész román közvéleményt is. És mind erkölcsileg, de taktikailag is hátrányos helyzetbe kerülne az a román kormányzat, amely az erdélyi magyaroktól megtagadná a besszarábiai románság által is élvezett jogokat.

A szűk délkelet-európai térségből kilépve, ez a vázolt liberális nemzetiségi politika nemcsak ott értékelné föl a szovjet kormányzat, és általában a kommunizmus hitelét, amely országokban egyik-másik Szovjetunióbeli nemzetiség államalkotó nemzet (zsidók, németek, stb.), nemcsak a földgömbön szétszórt diaszpórákban élő örménységet nyerné meg, hanem a *negyedik világot* is, vagyis mindazon nemzetiségek rokonszenvét, amelyek várhatólag a következő tíz-húsz-harminc évben jutnak el az öntudatosodásnak és szervezettségnek lényegesen magasabb fokára. Ez a folyamat számottevően megváltoztatja majd az egyes országok belső egyensúlyát és a világpolitikai erőviszonyokat egyaránt. A világgkommunizmus, ha felismerné ezeket a realitásokat, elkerülhetné a következő évtizedek legnagyobb társadalmi-politikai feszítőerejével való, egyébként szükségszerűnek megjósolható konfliktusokat, egyúttal lépéskényszerbe hozná azokat a nyugati államokat is, amelyek mindmostanáig csakis individuális emberi jogokról hajlandóak tudni, nem pedig kollektív nemzetiségi jogrendszeréről is.

Nagy kérdés: a kívülről-belülről megkötözött szovjet politikai irányításban megvan-e, illetve meglesz-e a föntiek fölismeréséhez és megvalósításához szükséges rugalmasság, realitás-érzék és merészség. Az, amennyit a birodalmak rugalmatlanságáról általában és a szovjet politikai gyakorlatról különösen tudunk, arra int, hogy ne legyenek ilyen illúzióink. Ha viszont ilyen rugalmasság nem lesz, az a kommunizmusnak mint politikai és társadalmi erőnek a tekintélyét rontani fogja, mint ahogy életképességéről is negatív tanúbizonyság lesz.²

2 Ez a cikk az örményországi fejlemények előtt íródott; ezek egyelőre csakugyan a szükséges rugalmasság hiányáról tanúskodnak.
— A szerk.

Kommunizmus és felvilágosult nemzetiségi politika egyébként nem föltétlenül egymást kizáró fogalmak. Jugoszlávia sok tekintetben még egyes nyugati demokráciáknak is jó példával szolgálhatna e téren – igaz, hogy az egész állam maga egy olyan konglomerátum, amelynek relatív stabilitása csakis a nemzetiségi politika mértéktartásának köszönhető. Megemlíthetnők mint pozitív példát Magyarországot és Kelet-Németországot is, ahol a román, illetve szláv és egyéb kisebbségek messzemenő jogokat élveznek – csakhogy ezek lélekszáma annyira elenyésző, hogy jelenlétük inkább kuriózumnak tekinthető mint sem megoldandó reális társadalmi kérdésnek. Végül, külön kellene foglalkozni a Romániában 1945-ben hatalomra került, jelentős részben kommunista színezetű Groza-kormány nemzetiségi politikájával, amellyel a kisebbségek elégedettek voltak, s melynek csak az volt a szépséghibája, hogy amilyen mértékben készítette elő ez a kormány a teljes kommunista hatalomátvételt, olyan mértékben kezdte el sorvasztani a sokrétű és jól funkcionáló nemzetiségi jogrendszert is.

Amennyiben a nacionalizmus hatalmon marad Romániában, és hatalomra kerül Magyarországon, a térséget fenyegető legnagyobb veszély a bárkivel, az ördöggel is megkötött alku lehetősége és kockázata lesz. Magyarország (éppúgy mint Románia is) századunkban egyszer már megkötötte az alkut a sátánnal. A trianoni rabló-béke áldozataként jobbra érdemes sorsát a német fasizmus jövőjéhez kötötte, holott már évszázadok óta voltak ellentétei a kelet fele irányuló pángermán expanzióval. De rövid távon gondolkodva, az akkori magyar politikai vezetés a nemzet történelmi céljait ezúton vélte könnyebben és kényelmesebben elérni. Ez volt a magyar tragédia *tegnap*, és ennek veszélye fenyeget *holnap*. De *mi ma* a román tragédia?

A kifosztott és elesett román tragédiája nem az, hogy éhesen és fázva kénytelen aludni tért sötét és fagyos lakásban, hanem az, hogy mégis elégedett, mert nemzeti méltóságérzetét aznap is kielégítette a hazafias állami propaganda. A túlhajtott, túlpörgetett nacionalizmus – hiszen tudjuk – nemcsak azzal árt, hogy az idegenek gyűlöletét s a tőlük való félelmet teszi mindennapos társadalmi közérzetté, hanem azzal is, hogy elfojtja a szociális kérdések iránti fogékonyságot az illető társadalomban. Emellett a román történelemnek az a visszamenőleges átértelmezése,

amely szerint e folyamat egyedül arra irányult, hogy – Erdélyt „felszabadítva” – létrehozza a román etnikai egységet, nos ez a szemlélet végső fokon visszaüt, megzavarja a kollektív tudatot és zártkörű pályákra kényszeríti a román társadalomban működő legjobb nemzeti energiákat. A románság ugyanis, ha elfogadja, hogy történelmének alapvető célja évezredek óta az egységes nemzeti állam létrehozása, lemond mindazokról az egyéb célokról és becsvágyakról, amelyeket egy fejlett és civilizált társadalom magáénak vall. Ráadásul, ha a legfőbbnek kikiáltott célt eléri, hajlamos lesz önmagába fordulni, hogy nyomorúságos jelene és bizonytalan jövője helyett mindinkább csak dicsőséges múltjával foglalkozzék. Ideig-óráig még fönnttartható mesterségesen a fenyegetettség érzése mint társadalmi kohéziós erő – no de meddig? A közösségi tudat ezt nem képes hosszan torzulás nélkül elviselni.

A nacionalizmus képes bizonyos (nagyon is tiszteletre méltó) törekvések érdekében, mint amilyen egy nemzeti állam kiépítése, a legjobb erőket sokszoros hatásfokra gerjeszteni és dinamikus összhangba hozni. De mikor az illető nemzet a kitűzött célt elérte, akkor a fönnt leírt erők emésztőrendszerre válnak, az energiák nem képesek felszabadulni, hanem belterjesen pocskolód-
nak el. A nemzet helyezkedését a világban nem stratégiai, hanem taktikai megfontolások kezdik meghatározni, továbbá mesterségesen szított fenyegetettség-érzet. A kívülre került súlypont miatt a társadalom imbolygó, amorf és torz struktúrák öncélú hierarchiájává válik, mely a történelmi kihívásokra képtelen helyes választ adni. Visszafejlődnek azok a funkciói, amelyek egy életképes társadalmat az eszmék és információk világméretű keringésébe kapcsolnak. Ha a román nemzet továbbra is hajlandó elhinni, hogy igazi ellensége és rosszakarója egy 45 évvel ezelőtti idegen kormány, ahogyan ezt nap mint nap fülébe harsogják, nem pedig saját mai vezetése, mely kifosztotta, kismizte és rabszolgává tette önnön hazájában, akkor csak borúlátó jóslatokat tudunk megfogalmazni arra nézve, hogy ez a társadalom képes-e egy önnön nemzeti érdekeit fölismerő vezető garnitúra kitermelésére, – s már-már törvényszerűnek kell látnunk a mai vezetőtípus hatalomra kerülését. Az is félő, hogy ezt a nyomorba döntött társadalmat mai vezetése csak olyan politikával képes összetartani, mely hovatovább csak egyféle agresszív

expanzióba torkollhat. Ősrégi képlet ez, legutoljára Argentínában figyelhettük meg a működését. Románia Falklandja nem más, mint Erdély, azzal a különbséggel, hogy e tartomány az ő birtokában van. Mégis egyfolytában úgy viselkedik, mintha az országnak Erdély ügyéért nemzeti háborúra kellene fölkészülnie.

De mindebből még nem derül ki: lesz-e román–magyar háború?

És az sem: létrejöhet-e a térségben valamiféle konföderáció, akár szűkebb, magyar–román, akár tágabb, kelet-európai összetételben? Akár kommunista, akár nem-kommunista irányítás alatt? Vagy fogalmazzak így: akadály-e a szovjet jelenlét és a kommunizmus egy kelet- vagy délkelet-európai föderáció létrejöttének? Avagy: meghosszabbíthatja-e a kommunizmust ebben a térségben egy olyan integráció, amely az ő égisze alatt jön létre?

A kérdést azért tesszük föl így, mert ez az elképzelés kb. egy és egynegyed évszázada, ha más-más formában is, vissza- meg visszatérő gondolata homlokegyenest ellentétes világnézetű, származású és érdekeltségű politikusoknak és gondolkodóknak a Duna-medence térségben.

Nincs most itt megfelelő tér mindazt mérlegre tenni, ami a válaszhoz szükséges, de a végső konklúzió föltehetőleg az volna, hogy egy ilyen integrációs struktúra csak más hasonló európai föderációkkal párhuzamosan jöhet létre. Ezesetben, legalábbis az elkövetkező egynegyed-háromnegyed évszázad lefutásáig a földrész legversenyképtelenebb föderációja éppen az lenne, amely a magyar–román tengelyből állna vagy arra épülne. Ennél életképtelenebb csak egy bolgár–török–görög konföderáció lehetne. Különösen katasztrofálissá tenné azután a helyzetet az, ha az integrációs torzszülött kommunista irányítás alatt volna kénytelen világra jönni.

A térség jövőjét rendkívül komplex tényezők és összefüggések alakítják, amelyek közül nem egy még ismeretlen számunkra. Nem vizsgáltuk meg a kérdést: vajon hatalmi vákuum keletkezne-e a kelet-európai térségben ha eltűnne onnan a szovjet katonai jelenlét és politikai nyomás? A szovjet hatalom leépülése egyet jelentene-e az általános detotalizálással? Hogyan fog e két társadalom a következő évtizedekben a cigány-kérdés kihívására reagálni? A magyarországi cigányok most indultak meg egy autonóm kultúra igénylésének és a társadalmi öntudatosodásnak az

útján. Ugyanez nem történt még meg a lélek- és arányszámban jóval jelentősebb romániai cigányokkal.

Végül csak röviden térünk ki arra: elképzelhető-e hogy a román politikai vezetésre az országban működő ellenzéki erők bármiféle befolyást gyakorolhatnak? A romániai állapokat s a nemhivatalos mozgalmak gyengeségét és szervezetlenségét figyelembe véve, erre csak nemleges választ adhatunk. Az eddigi elszórt vállalkozásoknak ugyan óriási visszhangjuk volt a román társadalomban, de csak passzív.

A fönt elmondottak tulajdonképpen csak bevezető töprengések. A kérdéskört, amelyre vonatkoznak, a következőképpen lehet összefoglalni:

1. A kommunizmus, mint közösen vallott hivatalos ideológia s az egyazon katonai tömbhöz tartozás mint pillanatnyi realitás nem tekinthető olyan elvi akadálnak, mely egy román–magyar háborút elképzelhetetlenné tenne.

2. A jelenlegi trendeket meghosszabbítva, nemhogy valószínűsége, de még a lehetősége sincs meg annak, hogy a két ország viszonya javuljon.

3. A Szovjetunióknak, kisebbségi politikája átalakításával, módjában állna kielégítő megoldást találni az egész térség nemzetiségi állapotainak javítására. Ha erre képes volna – amire mostanig semmi jel –, a Nyugat e térségben lépéshátrányba kerülne.

4. Amíg léteznek Európában olyan nagyhatalmi politikai erők, amelyek érdeke az európai béke további fenntartása, a két ország között nem kerülhet sor háborús konfliktusra.

5. Ha nagyobb szabású klasszikus összecsapásra kerülne sor Európában, biztosra vehető, hogy Románia és Magyarország szembenálló felekként érnék meg a háború végét, bármelyik oldalon léptek volna is hadba.

6. E sorok írója – szemben a közvélekedéssel – valószínűtlennek tartja Románia és Magyarország közös és önkéntes részvételét bármiféle regionális konföderációban a következő mintegy 70 év leforgása alatt. Hasonlót csak az egységes Európai Egyesült Államok keretében tudna elképzelni; addig azonban semmiféle kelet-európai integráció lehetőségében nem hisz, sem kommunistában, sem nem-kommunistában.

7. A romániai politikai állapotok nem teszik lehetővé, hogy az

ellenzéki iniciatívákkal mint figyelembe vehető tényezőkkel számoljunk. Az ország politikai viszonyaira való befolyás szempontjából jelentőségük egyelőre elenyésző és ez a továbbiakban sem sokat változhat.

Befejezésül azt lehetne kérdezni: mi a jelentősége mindannak, amit itt elmondtunk? Közép- és Délkelet-Európa helyzete a szellemi és politikai földgömbön leginkább azzal a szóval jellemezhető, hogy „antipódus”. Miközben a szellemi és műszaki civilizáció súlypontja mind nyugatabbra helyeződik tőle, addig a politikai erkölcsöket és viszonyokat egyre keletebbre kényszeríti rá a történelem. Az olló annyira szétnyílt, hogy szárai nemsokára talán ismét összeérnek valahol a csendes-óceáni térségben; földünket kelet-szibériai tajgákban született politikai stratégia és kaliforniai meg japán elektronika tartja ellenőrzése alatt. E pillanatban tehát, úgy tűnik, Kelet-Európa földrajzilag és szellemileg egyaránt legtávolabb van attól a szférától, amelyben bármi is eldől.

A nemzeti kérdés megoldatlansága azonban nem pusztán annyit jelent, hogy a nemzetiségi kérdés megoldatlan, hanem a politikai struktúrák funkcionális zavaraira utal. Ezek a zavarok világméretű konfliktusok kirobbanásához is hozzájárulhatnak; legyen elég itt Jászi Oszkárt, ezt az Amerikában is ismert és megbecsült politikust, az Oberlin College szociológia-professzorát idéznem, aki 1918 nyarán így írt *A Monarchia jövője* című tanulmányában: a Monarchia, a Balkán és Oroszország életét a nemzetiségi kérdés mérgezte meg, és ez a terület „Európa békéjének állandóan veszélyeztetett zónája volt: a faji és nemzetiségi küzdelmek a gyűlölet, a harag és tudatlanság akkora gyúanyagát halmozták itt fel, hogy már évtizedek óta mindenki rettegett attól a szikrától, mely ezt a népkáoszt máról-holnapra felgyújthatja.” Ahogy a továbbiakban mondja: „...egy évszázados történelmi fejlődés logikája, hogy a világháború itt explodált”. S ha valaki nem értene egyet Jászival abban, hogy ő az első világháború kitörésének fő okát látja a kelet-európai nemzetiségi problémákban, tagadhatatlan, hogy legalább egyik ok mégiscsak ez volt; az pedig szimptomatikus, hogy a második világháború is ugyanitt robbant ki, ahogyan azt Jászi még akkor, 1918-ban megjósolta: „előbb vagy utóbb bárminő új politikai egyensúly-állapot szempontjából tarthatatlannak bizonyulna Közép-Európa és Oroszország mai nemzeti és nemzetiségi tagozata.”

Azóta túl vagyunk még egy gyilkos világháborún, néhány gyilkos békeszerződésen, forradalmakon, ellenforradalmakon, bevonulásokon és deportálásokon, és a gyűlölködés klasszikus kelet-európai gócai csak még jobban elfertőződtek, amihez ráadás-ként már csak a kényszerű kommunizmus és a vasfüggöny hiányzott ebből a térségből ahhoz, hogy az apokalipszis bármely alkalmas pillanatban elszabaduljon. Ilyen összefüggésben talán nem volt érdektelen ez az előadás, melynek konklúziója: a kommunizmus mindedig nem tudta – Kelet-Európában sem tudta – egyetlen nagyobb lélekszámú nemzetiség érdekeinek hosszú távon való védelmét megvalósítani. Mint következtetés, egyértelmű: ha ez így marad, a kommunizmus életbenmaradási esélyei a térségben csak romolhatnak.

Szerkesztői jegyzet

A jeles erdélyi politikus-költő nagy érzékenységgel mutat rá a magyar–román viszony elmérgesződésének mélyebb okaira. A nagy kérdés 1988-ban persze nem az, hogy lesz-e magyar–román háború, sem az, hogy van-e lehetősége valamiféle federációnak a két ország között, esetleg mások bekapcsolásával (stb.), hanem hogy mire futhat ki egy önértetesebb magyar nemzeti politika? Az nyilvánvaló, hogy Erdély visszahódítása nem lehet cél, és megegyezései határkiigazításokra sincsen a legcsekélyebb lehetőség sem. A romániai magyar etnikum kulturális felmorzsolása elleni harcnak nincsen esélye addig, amíg egy Ceaușescu-féle kormány áll Románia élén, a polgári és nemzetiségi jogok „kikényszerítésére” pedig még ennél is kevesebb lehetőség van. Hiszen látható, hogy egy ideje még azok a személyi kapcsolatok is megsemmisülőben vannak, amelyek a hatvanas-hetvenes években még – úgy, ahogy – fennállottak: a román–magyar határ lassan mindkét irányból áthatolhatatlanná válik.

Hagyjuk nyitva azt a kérdést, hogy mi volna, ha a jelenlegi román zsmokocska letűnne a színről és helyébe egy valamivel mérsékeltabb és racionálisabb vezető-csoport kerülne. Szöcsnek talán igaza van abban, hogy a jelenlegi vezető-típus nem egészen véletlenül került felszínre, viszont az sem biztos, hogy a rossz után csak a még rosszabb jöhet.

De addig?! Mire törekedhet egy magyar kormányzat, amelynek ez ügyben úgyszólván nincsen ütőkártya a kezében? (Még az „úgyszólván” is önáltatás.) Elvben kérhetné nemzetközi fórumok vagy nagyhatalmak közbelépését, de egyrészt tudjuk, hogy a budapesti vezetés, még a legújabb is, ettől viszolyog, másrészt nagyon nehéz volna államjogilag megfogalmazni, hogy tulajdonképpen m i t kell Romániára rákényszeríteni. Azt, hogy legyen tisztességes? Ez nem tárgya az államok közötti akcióknak. Hogy adjon lehetőséget az erdélyi magyaroknak arra, hogy védekez-

zenek vagy legalábbis, hogy szívük szerint éljenek? De hiszen erre jogot még a többségi és „uralkodó” román nemzet tagjai sem élveznek, sem egyéneként, sem kollektíve! Hogy engedje be a magyar szellemi termékeket? Ezt éppenséggel nem követelheti az a Magyarország, amely maga is elkobozza saját határain a felforgatónak ítélt könyveket. A különbség csak az, hogy Ceaușescunak minden felforgató, ami magyarul van (de ez nemzetközileg nézve: „belügy”).

A szomorú igazság az, hogy e g y dolgot lehetne kérni-követelni az érvényes nemzetközi szokásjog alapján: az erdélyi–romániai magyarok szabad áttelepülését Magyarországra (vagy akárhová). De ki akarja ezt igazán? A magyar főhatalom bizonyosan nem.

Mármost képzeljünk egy pillanatra olyan magyar kormányt, amelynek nem kell túlságosan tekintettel lenni Moszkvára, sem az ún. internacionalista kötelezettségekre. Politikai színezete mellékes, elvégre az önállóság többféle alapon is elképzelhető. Mit tehetne adott esetben ez a független magyar kormány? Blokád alá helyezné Romániát? Különleges adókkal vagy foglalkozási tilalmakkal sanyargatná a magyarországi román kisebbséget? E képtelen példákat csak azért találtuk ki, mert más, jobb, nincsen. Hatékony retorzióra bizony még a legönérzetesebb magyar kormánynak sem volna lehetősége, ha elfogadjuk, hogy a mai európai konstellációban minden fegyveres elégtétel-szerzés eleve ki van zárva. A szimbolikus erőszak síkján volna talán egy-két eszköz: a propaganda és az (örmény típusú) terrorizmus. De mi volna a cél? Egy zsarnok bukása? Ez talán elérhető volna, de sajnos, ebből még nem következnének automatikusan az erdélyi magyarokra kedvező változások.

Mint látható, az Erdéllyel kapcsolatos magyar politika játéktere és eszköztára korlátolt (erről már fentebb, a magyar válsággal kapcsolatban is tettünk egy-két megjegyzést). Vagyis nem lehet egészen világosan látni, hogy mi mást tud nyújtani az új magyar politika Románia vonatkozásában, mint a korábbinál nemzetibb érzelmek kimutatását. Sajnos, a hangsúly itt nem a nemzetin van, hanem az érzelmeken. Édes erdélyi véreink, itt vagyunk, teli jószándékkal és nagy felindulásokkal csak azt nem tudjuk, hogy mit tegyünk...

---kende

P. S. A kétoldalú tárgyalások haszontalanságáról eddig is meg voltunk győződve, de Grósz Károly 1988 augusztusi aradi fiaskója újabb szemléltető leckét adott erről. (1988. szept. 1.)

Erdélyi múlt, román jelen, magyar jövő

Elhangzott 1988. március 6-án, a budapesti Jurta színházban, a Magyar Demokrata Fórum nyilvános vita-ülésén.

Gondolom, megértik, hogy erdélyi írástudó életében ez a mostani nem akármilyen pillanat. Egész tudatos életemben vágytam arra, hogy szűkebb hazámról alkotott eszméimet a magyar közvélemény képviselői elé tárhassam. Ez az alkalom ma érkezett. Kérem, engedjék meg, hogy kurtára fogott előbeszédként pár személyes szót mondhassak.

A szenvedés, az áldozatvállalás, a tanúságtétel sajnos nem biztosítéka az igazságnak. Ködös elmével és tisztátalan szívvel is átélhet valaki eseményeket. Hány Fabrizio del Dongo bolyongott tágas waterloo-i csatatereken anélkül, hogy maga körül s magában fölneszelt volna a világtörténelem csörömpölésére! A régi haditérképek fölé görnyedő historikus gyakran jobban tudja, mint az izgatott kortárs, a ziháló szemtanú. A tanúságtétel – az igazságnak ez a keresztyén kritériuma – azonban nem fölösleges, mert nemcsak a szó kell hogy igaz legyen, hanem az is, aki mondja. Ám a hiteles tudás sem elég. A tudás csak eszköze lehet a lényeges igazság kimondásának, ehhez pedig az szükségeltetik, amit görög szóval *kairosznak* neveztek. A görög szó elsődleges jelentése az alkalmas pillanat – tágabb értelemben pedig ez a valamire való, a sors vagy az istenek által valamire szánt idő. Ennek az ihletett megítélése teszi a gondolkodó vagy az államférfi igazságát elevenné; ha a *kairoszon* kívülre esik, félre lehet söpörni: fölösleges.

S épp e legdőntőbb ponton kell haboznom. Népem sorsa és a magam esendő élete nem tudni, milyen csillagzat alatt találkozik. Bízom benne, hogy a valamennyiünk gyarló eszmélete pislá fényénél azért kibetűzhető: mit is jelent tapasztalatunk.

Kérem, higgyék el: gondosan mérlegeltem mindazt, amit mondandó vagyok. Előföltevéseim az erdélyi tragédia súlya alatt sokban módosultak, régebbi nézeteim kedvelőinek így óhatatlanul csalódást kell okoznom.

Úgy vélem, három történelmi krízis-csomópontot lesz helyes kiválasztanunk, hogy az erdélyi magyarságnak nemcsak a helyzetét értsük meg, hanem hogy méltóképpen lokalizálni tudjuk Európa etnikai és kulturális térképén. Az első a Monarchia összeomlása 1918-ban, a második a magyar főnnhatóság *de facto* megszűnése Észak-Erdélyben 1944 őszén, a harmadik a jelenlegi összeroppanás. Az I. világháború végén Erdély magyar kisebbsége számot vethetett az 1848-ban követelt és 1867-ben megvalósult unió jó és rossz következményeivel. Előnyűnkre szolgált az, hogy az egységes és centralizált magyar államszerkezetben a magyar népelem relatív többséggel rendelkezett, így a liberális modell szerint választott külön erdélyi Diéta román szupremáciájának rémképe elhárult. A központosított államszerkezetbe való betagozódás azonban azt is jelentette, hogy a nemzetiségi kérdést a vármegyei közigazgatás helyi kellemetlenségként kezelte, és Erdély magyar elitjének semmiféle saját stratégiája nem volt és nem is lehetett azon kívül, hogy a budapesti parlamentet és kormányt az erdélyi román irredenta letörésére ösztökélje. Ami politikai előny ily módon elveszett, azt a magyarság gazdasági, szociális, kulturális dominanciája azonban nagyobbrészt láthatatlanná tette. A múlt fénye és dicsősége, a hierarchia csillogása, a városok takaros protestáns csöndje, a lázas Budapesttől távol egy hagyománytisztelőbb európai modernség föltűnés nélküli szorgalma, a polgárosulás és a liberalizmus gérokkos tiszteletreméltósága a magyarság egyik legvirágzóbb provinciájának mutatta Erdélyt. Ez elföldte azt a tényt, hogy ez a szokásjogon, a régi tekintély beidegződéseiben és az összmonarchia föltételes jóindulatán nyugvó kiváltságos helyzet mennyire törékeny – és azt, hogy az alsó osztályokat nem lehetett többé figyelmen kívül hagyni, pláne ha társadalmi és szimbólumokat illető elégtelenségük egybeesett egy születő új nemzet szilaj akaratá-

val. A románság elitje szükségképpen modernebb volt, mint a magyarságé: tanítók és ügyvédek tisztán politikai osztága volt ez, nem pedig enervált viktoriánus mágnások, esztétizáló dendik és régimódian erőszakos adminisztrátorok egység nélküli együttese, Rabindranath Tagore iránt lelkesedő esperesek szelíd és hatástalan szellemi irányítása mellett. Ez az elit, különösen a dzsenti része, az impériumváltozáskor egyszerűen Magyarországra menekült, hogy vagonlakóként gyarapítsa különféle fantaszta szélsőséges mozgalmak segédcsapatait. Erdély nem omlott össze 18-ban, mert az unió folytán külön léte elsorvadt — de a magyarság elitjének még volt annyi saját hagyománya, hogy a megmaradt része összeszedje magát, és meghagyott állásai-ból afféle deszkavárat tákoljon össze, amelyből az önvédelem, sőt, a pozíciók visszahódításának műveleteit megkezdhette. A vármegyeház elesett, de a kúria, a templom, a kávéház, az orvosi rendelő, a gimnázium, a kaszinó, a lapszerkesztőség megmaradt, sőt, parlamenti szereplésre, kormánybuktató machinációra is nyílt némi mód. A jó társaság továbbra is a grófnék köré csoportosult, s a román megyefőnök, térparancsnok, polgármester alig remélhette, hogy befogadják. Tudom, hogy ezt ma már nehéz elképzelni, de ez igenis erőt adott. A magyarság nem érezhette, hogy teljesen alul van, ha a szociális piramis csúcsán ugyanazokat a brit fazonra szabott, előkelően blazírt szittyákat láthattak, mint annak előtte. Gróf Bánffy Miklós franciául tea-zott Ferdinánd királlyal, románul — persze tájnyelven — csak bonchidai parasztjaival beszélt. A budapesti kormány élén épp-úgy egy Bethlen gróf állott, mint az erdélyi Magyar Párt élén. Szilézia részleges kivételével a Monarchia romhalmazából csak az erdélyi magyar elit maradt meg úgy-ahogy, éppen mert az erdélyi magyarság kiszorulván az igazi politikából, a hatalomváltás bekövetkezte nem volt parancsoló szükség. Azon fölül a 67-es unió folytán az erdélyi magyar elit amúgy is elvesztette volt már politikai szerepét, rábízta magát Tiszára és a vármegyei kancellistákra — csak ez utóbbiak tűntek el, akut hiányt keltve bálrendezőikben.

Az 1918-i sokk elsősorban az államtól függő rétegeket érintette, s ezek Kelet-Európában szokás szerint számosak. De a megrázkódtatás kevésbé volt heves, mint mondjuk Elzászban. Ám a jelképes seb mély volt. Modern országokban a becsület, a

tekintély, a hierarchia jelei a központi államtól háramlanak az alattvalókra. A gróf nem igazi gróf saját királya nélkül. Hogyan juthat előre valaki, ha a jelképes középpont idegenek kezében van? Ez a magyarokat zavarba ejtette. A románokat pedig fölingerelte a magyar főrendek változatlan XIX. századi andalgása gondosan nyírt sövényeik között. El kellett dönteni, ki az úr a házban — kissé nyersen fogalmazva így lehet magyarázni a 30-as évek radikális mozgalmait. A két háború közti Nagy-Románia tele volt idegen elitekkel. Márpedig a XX. századi radikalizmus nem egyszerűen a felső osztályok, hanem az etnikailag idegen felső osztályok ellen irányul — a weimari köztársaságtól a mai Afrikáig. Amikor Ugandából deportálják a hindukat vagy amikor Trinidadban gyilkolják őket, jusson eszünkbe Erdély. A XX. századi nacionalizmus — szemben liberális múlt századi elődjével — nem ellenzi a zsarnokságot, ha azt „a mieink” gyakorolják. Ezt az ideát a Rajnától keletre és az Óresundtól délre mindenütt megtalálhatjuk. Van neki fasiszta, van kommunista, sőt, plebejus demokrata variánsa.

Mondani sem kell, az idegen elitekkel szembeni ellenszenv a maga szokásos radikális és gyáva módján a velük közös kultúrájú védtelen szegényeken szokta magát kitombolni. Az utódállamok irodalma tele van örgrófjaink gógjével, huszár főhadnagyaink csizmaragyogtatásával, zsidó polgáraink dzsentroid elvakultságával, de ütni főleg a székely szénégetőt és a bácskai susztert szokták. 1918 és 1940 között a konfliktus, a diszkrimináció, az üldözés nagyjából kevés igazi, jóvátehetetlen megaláztatással járt. Csak a 30-as évek román fasiszmusa mutatott valamit a jövőből: a magyar beszéd tiltása azonban megszakadt a tragikus bécsi döntéssel, nem válhatott igazi tapasztalattá.

Milyen állapotban várta az erdélyi magyarság a szovjet csapatokat 1944 őszén? Először is megfogyatkozva, mert zsidó felekezetű részét kiirtották, sok fiatal férfi elesett a háborúban, és számosan elmenekültek. A hagyományos erdélyi elit a háború alatt (az úgynevezett „magyar világban”) a királyi Nagy-Romániában még megvolt maradék befolyását is elvesztette, a szélsőjobb oldali kormányok — teljes joggal — bizalmatlanul tekintettek ómódi liberalizmusára. De ezúttal volt egy modern elit-csoport (sok tekintetben az 1918. évi román pópafiakra emlékeztető), amely ha vakon is, de a maga módján fölkészült a hatalomra

és a ragyogásra. A népi származású baloldali magyar értelmiségre gondolok, apám nemzedékére. Magyarországon kevesen tudják, hogy a népfrontos baloldali radikalizmus Erdélyben sokkal hatásosabb volt, mint itt. Ez természetes is, mert Erdélyben a magyar antifasizmus nyilvánvalóan nemzeti önvédelmet jelentett a Vasgárdával és rokonaival szemben, s ez legyőzte a bolsevikoktól való régebbi idegenkedést. Erdély különben sem esett át a Tanácsköztársaság és a „kurzus” védőoltásain. Így hát a MADOSZ és utóda, a Magyar Népi Szövetség komoly paraszti és városi plebejus tömegekkel rendelkezett, bár irányítóinak kommunista volta felől nem lehetett kétség. Szovjet katonai fönnhatóság alatt, a „már-nem-Magyarország-még-nem-Románia” interregnumban Észak-Erdélyt ezek a fiatalemberek kerítették ideiglenesen részleges hatalmukba. Sikerült meggyőzniük a magyarság aktív részét, hogy nemzeti jövőjüket csak a kommunistákkal való kollaborálás biztosíthatja – s így egy ideig Erdélyben „baloldali” magyart, „jobboldali” románt jelentett, mert a természetes polarizáció így hozta magával. Nem vitás, hogy a kelet-európai kommunista előrenyomulás egyik világszerte is egyedülálló erődjé a kolozsvári Bolyai Egyetem volt, míg a Nagyszebenből visszatelepült román egyetem diákjai antibolsevista tüntetéseket rendeztek és vasgárdista merényleteket követtek el kommunista magyar munkáskáderek ellen. Az illúzióknak könnyű volt áldozatul esni, végzetes következményeit fölismerni azonban ma is alig tudjuk. Az erdélyi magyar kommunista elit őszinteségének baleskeje lett, ugyanis a konjunktúrát nem pusztán nemzeti önvédelemre és pozícióteremtésre használta föl, hanem őszinte internacionalista bolsevik lévén – oroszánrészt szerzett egy időre az országos (romániai) hatalomból, a kommunizmus egyik fő élcsapatának tekintette magát, és máig érezhető hatással sértette, bántotta, piszkálta a román nemzeti önérzetet. A sztálini pörök teremtette lehetőséget Gheorghiu-Dej és csoportja az idegen (magyar és zsidó) elit kiküszöbölésére használta föl, és Kelet-Európában egyedülálló módon a moszkoviták (Flóris, majd Luka László és Ana Pauker) vesztek a „hazaiakkal” szemben; ezzel párhuzamosan a Magyar Népi Szövetséget megsemmisítették. A magyar kommunista elit által azonban mintegy mellékesen megszerzett pozíciók egy része egy ideig fönnmaradt – némi vármegyei hatalom az ún. Magyar Autonóm Tartományban, a művelődési apparátus, iskolahálózat;

és néhány állás a pártközpontban (Mogyorósra, Fazekas Lajosra, Vinczére célzok).

Kényelmes dolog azt állítani, hogy a diktatúrában mindegy, hogy a párttitkár, a tanácselnök, az üb-titkár, az ávós, az üzemi igazgató magyar-e vagy román. Csakhogy ez sajna csöppet sem igaz. Ezen kívül pedig nemcsak róluk volt szó.

Erdélyi ügyek szemlélői gyakran csodálkoznak rajta, hogyan lehetett, hogy a szörnyű sztálini korszakban a magyarok jobban álltak Romániában, mint ma. Ezt különféle legendákkal magyarázzák, mint pl. Groza Péter dr. nagylelkűségével és az akkortajt uralkodott állítólagos nemzetekfölöttiséggel. Az igazság kiabrándító ugyan, de fontos és ismeretlen: ez a helyzet annak a vezető szerepnek volt a következménye, amelyet a magyar hivatalnoki és értelmiségi elit a Kommunisták Romániai Pártjában betöltött. *A Magyar Népi Szövetség nélkül a kommunista hatalomátvétel nem lett volna lehetséges Romániában.* Az erdélyi magyar kommunisták időleges hatalmukat kihasználva egy kis szovjet autonóm köztársaságra való nemzetiségi intézményt hoztak létre. Viszolyoghatunk ma a magyar nyelvű szakszervezeti, kolhoz-, úttörő-, ifjú-kommunista szemléktől, minden csücs-szerv magyar részapparátusától, a bolsevizált tudományos, színházi, képzőművészeti, zenei élettől, de süket és vak az, aki eltagadja: mindezek révén új erdélyi magyar vezető osztály jött létre, s létében hatalom, a hatalomban a védelem lehetősége rejlett, akkor is, ha ez egy diktatúra udvari nemessége volt csupán. Gondoljuk csak végig, mi történt a kisebbségekkel Közép- és Kelet-Európában a második világháború alatt és után. Mint tudjuk, a zsidók lemészárlásával kezdődött. De aztán jöttek a horvátországi szerbek, az ukrainai lengyelek, a lengyelországi ukránok, a macedónok, utánuk a csetnikek és domobránok leöldösése, majd a keleti némettség — Európa gyalázatára — máig meg nem siratott iszonyatos vége. Jól tudjuk, miért nincs ma Cseh-, Morva- és Lengyelországban német kérdés. Milliókat üldöztek el, éhezettek halálra, gyaláztak meg, géppuskáztak le. Ne feledjük, hogy Nyugat-Európa modern államainak kivételével mindenütt allogén vezető osztályok voltak, idegen fajúak, vallásúak vagy kultúrájúak. A keleti nacionalizmusnak ez adja meg — az ún. harmadik világban máig élően — a maga véres megkülönböztető jegyét. Sztálin fanatikusabb híve volt az etnikailag

homogén államoknak — s ami ezzel a jelszóval jár: a rablásnak, a pogromnak, a lincselésnek, az ember név elcsúfításának —, mint bármelyik lánglelkű XIX. századi hazafi. Jugoszlávia kivételével egész Európában csak a magyar kisebbségnek sikerült megkapaszkodnia Erdélyben, mert vezetői a bolsevik Új Rendnek nemcsak a szekerére kapaszkodtak föl, hanem kis ideig a bakon is ültek.

Aligha kell magyarázatát adnom annak, miért koncentrálok elemzésemben a vezető rétegekre — igazán nem mintha kedvesebbek volnának szívemnek. Legyen elég annyi, hogy az erdélyi magyar kultúra fönntartása a kolozsvári, marosvásárhelyi, bukaresti, nagyváradi magyar elit befolyásának segítségével a háború utáni magyarság egészséges önfönntartási ösztönének egyik leg-sikeresebb fegyverténye volt, bármennyi etikai hiba, tragikai vétek is terhelte legyen. A história gyakran visszataszító, de letagadni férfiatlan képmutatás.

Miben látom az új erdélyi magyar élet, magyar kultúra alapjait megteremtő kommunista vezető réteg tragikai vétségét? Ha ugyan beszélhetünk ilyesmiről olyan emberek esetében, akiknek nincs választása.¹ A vétség abban állt, hogy eltérően az első világháború előtti erdélyi román, a két háború közti erdélyi magyar elittől ez a réteg minden tekintetben a tőle idegen nemzeti érdekeket megtestesítő központi állam kénye-kedvétől függött, sőt, világszemléletileg is hozzá volt kötözve, ráadásul elvágva anyanemzete szolidaritásától. A régi erdélyi Magyar Párt vezetői birtokaik jövedelméből és részvényeik osztalékából éltek, nem politikai ellenfeleik folyósították a fizetésüket, a magyar lapokat az előfizetők és a hirdetések tartották el, nem a román állami költségvetés, az egyházak gazdagok voltak, és híveik áldozatkészek.

A történelem viszont az új erdélyi magyar vezető osztály patronusaira, a román kommunista vezetőkre hagyta a központosított, egységes román állam létrehozásának, a nemzetiségek fölötti vitathatatlan szupremáciának a föladatát, s e vezetők a rájuk jellemző bolsevik kíméletlenséggel, a sztálini államszerkezet kínálta korlátlan lehetőségek birtokában láttak dologhoz. Színlelés volna tagadni, hogy ebben némi népi rokonszenvre is számíthat-

1 A történelmi hűség kedvéért említjük meg, hogy a romániai SZDP Magyar Bizottsága Erdély autonómiáját javasolta.

tak. Eltekintve a nacionalista érzelmektől, micsoda zsákmány várt itt kiosztásra! A románság régi történelmi álma, a gőgös gótikus piacterek birtokba vétele. És micsoda lelki elégtétel! Az évszázadok óta a Nyugat fényében csillogó magyarság letörése és megalázása. Volt-e nép, amely valaha is ellenállott volna ily kísértésnek? Volt-e etnikai érzéstől fűtött hatalom, amely ne csapott volna le, ha kezében voltak az eszközök? Hol vannak a prágai és danckai németek, a vilnói lengyelek, a szentpétervári svédek, a delhi muzulmánok, a montréalai angolok, a bukaresti görögök, a casablancái szefárdok, a csernovici osztrák zsidók, a pekingi mandzsuk, a port-au-prince-i kreolok, a berlini hugenotta franciák, a tieszti szlovének? Ki ontott értük akár egy könnyecseppet is? S melyik kisebbségi elit nem hajolt meg? Ha túl irtóztató a varsói gettó német zsoldban álló zsidó rendőreire emlékeznünk, lapozzuk föl a minapi újságot. Rabuka ezredes fidzsi-szigeti hinduellenes fajüldöző kormányának is van indiai minisztere, a ndebeléket a közeljövőben kiirtandó zimbabwei Mugabe-kormányának nemcsak shona tagjai vannak, hanem jámbor matabele-földi kollaboránsai is. Nem titok, hány német közreműködője volt a magyar és a cseh nacionalizmusnak. Nincs új a Nap alatt, tisztelt Barátaim: az erősebb legyőzi a gyöngét, és győzelme előtt megtiporja büszkeségét.

De különbség van egy helóta nép megalázása és egy saját elitel rendelkező etnikum veresége között. Ha ezt a különbséget nem értjük meg – márpedig ezt Magyarországon makacsul nem értik –, akkor soha nem fogjuk megérteni az erdélyi probléma lényegét.²

Meg kell mondanom, hogy a Ceaușescu-garnitúra gyűlölködő bértollnokai néha éleselméjűbbek ennél. A Horthy-rendszerre szórt rituális átkok mellett újabban föltűnedezik Nagy Istvánnak, a kolozsvári kommunista asztalossegédből lett akadémikusnak, a fő-fő szocrealista írónak, az ötvenes évek Romániája vezető figurájának az alakja. Visszaemlékeznek rá, hogy a népies magyar nacionalistából lett fanatikus bolsevik költő, nyelvész és irodalmár, Szabédi László annak idején leninista alapokról támadta a nagy román irodalomtörténészt, George Calinescut. Mindez

2 Az erdélyi magyar értelmiség magatartása érthetetlen lenne, ha a 70-es évekig nem lett volna veszténivalója, eszmei s anyagi.

persze arra szolgál, hogy a magyarságot a fasizmus mellett a sztálinizmus bűnében is elmarasztalják. De míg az előbbi tekintetben a románok igazán söpörhetnének a saját portájuk előtt – sőt –, a második vád némi analízist kíván. Amint arról már szó volt, az erdélyi kommunisták új magyar vezető osztályt teremtettek Romániában. Hogy volt ez lehetséges? Egész Kelet-Európában főleg a kisebbségek voltak hajlamosak a baloldali forradalmiságra. A zsidók szerepét a kommunista mozgalomban mindenki ismeri, de ne feledkezzünk meg a lett lövészekről, Lenin pretoriánus gárdájáról (vagy inkább egy későrómai császár germán testőrségére emlékeztet?), a magyarországi és csehországi német szociáldemokratákról, a bajor szeparatizmus és kommunista fölforgatás egybeeséséről a húszas években és így tovább. Az erdélyi magyarok sem voltak kivételek. Erdélyben a kommunista hatalomnak olyan gyökerei voltak, aminőket Magyarországon hírből sem ismertek. Az oka mindennek lelki természetű és meglehetősen szimpla.

Hogyan lehet hatalomra, hírre, dicsőségre, ragyogásra áhítózni olyan világban, ahol a zsarnokság is a demotikus (*nem* demokratikus) többségi elv alapján áll? Olyan világnézet birtokában, amely irrelevánsnak tekinti az etnikai különbségeket. A marxista osztályszemlélet letörölte a kisebbségi szégyenbélyeget, a nagyravágyás legitim lett, az etnikai-közösségi előnyszerzés jól őrzött titok. Illetve hát nem is olyan jól őrzött titok. Aki nem illúziók hályogán át nézi a históriát, nem kárhoztathatja az erdélyi magyar kommunistákat azért, hogy hadállásokat építettek ki a maguk s ezzel valamelyest persze népük számára. A gyűlölt rendszerrel való azonosulásuk azonban örökös pszichológiai hátránnyal verte meg a magyarságot. A sztálini etatizmusban pedig nincsenek szilárd fedezékek. Az erdélyi magyar elit keserű, de passzív beletörődéssel vette tudomásul vereségét. Jó példája ennek Szabédiék öngyilkossága a kolozsvári magyar egyetem megszüntetésekor. A végső tragédia bekövetkeztéig néhány át-tételes történelmi célozgatáson kívül pissenés sem hallatszott. (Az *Ellenpontok* lázadása jóval későbbi volt.) A magyarokat sorra távolították el az államvédelemből, a hadseregből, a rendőrségből, a párt- és tanácsi apparátusból, a tömegszervezetekből, a vállalatok gazdasági vezetéséből. Szimbolikus jelenlétük is egyre kisebbre szorult. Csak a sterilizált, politikamentes kultúra maradt

meg utolsó bástyának, amely a hatvanas-hetvenes években egy utolsó – hatalmas és emlékezetes – túlizgatott tevékenységgel, jelentékeny teljesítmények egész sorával zárta le az erdélyi magyarság történeti egzisztenciáját.

A megtámadott magyar nyelv és kultúra, a szétszórásra ítélt etnikai tömbök, a magyarság nemzeti büszkeségének védelme olyan emberekre hárult, akik technikai, de azért döntő értelemben *a velük szemben ellenséges román nemzetállam fizetett hivatalnokai, állami értelmiségiek voltak*. Helyzetük tarthatatlanná vált erkölcsi és fizikai szempontból egyaránt, a magyar kulturális intézmények fölszámolása az utóbbi években pedig a legegyszerűbb megélhetést is kockára tette. A *numerus clausus* következtében az értelmiségnek nemcsak a normális bővítése, hanem átörökítése is lehetetlenné vált. Az erdélyi magyarság szociális és politikai pozícióvesztése tömeges lecsúszássá, proletarizálódássá fajult. A foglalkozási struktúra a piramis alján is hátrányunkra változott. A román telepítési politika folytán elvesztek a magyar többségű városok, néhány székely település kivételével. Az állami értelmiség nem vonulhatott vissza birtokaira mit tehetett egyebet, a magyar állam védelme alá menekült, tömegesen. Ma már, mint tudjuk, az elit kivonulását fejvesztett exodus követi. Űtött az utolsó óra.

A tanulság roppant egyszerű. A demokratikus nacionalizmus lassan, békésen, fokozatosan asszimilálja a kisebbségeket. Tudjuk, hogy ez is szenvedésteli, fájdalmas, erőszakot és ellenerőszakot kiváltó, irtózatos folyamat. De az autark, fasiszta böszültségű és bolsevik szervezettségű totalitárius pártállam sovén önkényével szemben nincs hatékony békés védekezés.

Erős szavak.

De én ma csak megvetést tudok érezni bárki iránt, aki hamis reményekkel ámítja a magyarságot. Hagyományos politikai értelemben Erdély elveszett számunkra. De még mindig ott él kétmillió magyar. Mit lehet tenni értük?

A helyes válaszhoz Magyarország és Románia mai állapotát kell szemügyre venni. Ám még ez előtt egy óvást kell tennem. Nagyon szép és fölötte dicséretes, hogy sokan közülünk leszámoltak nacionalista ábrándjaikkal. De ez nem elég. Úgy hiszem, némely liberális-demokrata emberi jogi illúzióval is szegényebbek lettünk, amelyek elterjesztésében nem kevésbé ludas a magyaror-

szági demokratikus ellenzék. Szeretném hangsúlyozni, hogy hiszek abban, hogy az embert isteni vagy természetjog alapján, mikrokozmosz volta folytán méltóság illeti meg, s ennél fogva jogok. Ez megóv bennünket attól, hogy igazságtalanok legyünk, de ez önmagában nem politika.

Lássuk be végre, hogy semmi szégyenletes nincs abban, hogy elismerjük: *vannak* nemzeti érdekek, ezek olykor konfliktusban állnak egymással, hogy birodalmak elpusztultak, és újak születtek, hogy a történelemben vannak győztesek és vesztesek.

Az a véleményem, hogy *aki nem akarja, hogy a népek versenyében a saját nemzete nyerjen, az ne foglalkozzék politikával.*

A politikai nézetkülönbségek ezen *túl* kezdődnek. Természetesen arra kell törekednünk, ha nyerünk, hogy lehetőség szerint senkit ne bántsunk, ne sértsünk, ne keserítsünk. Sőt: ha mindezt belátjuk, akár nagylelkű áldozatot hozhatunk másokért. Az akarat szándékaink keresztülvitelére nem azt jelenti, hogy győzni akarunk *minden áron*. Nem, nem minden áron. Akaratunk csak akkor erkölcsös, ha ügyünk igazságos. De ezt sajnos nem lehet elvont erkölcsi elvekkel meghatározni. Civilizációk ellentétei nem pusztán morális és jogi kérdések.

Én szeretném azt, ha az erdélyi magyarok emberi jogait tisztetben tartanák, megszüntetnék a fölháborító diszkriminációt, a fajüldöző elnyomást. De igazat mondok-e most? Csak ezt akarom? Nem szeretném-e, hogy a kolozsvári Fő téren, a státusházakban, a csöndes Király és Farkas utcában azok a patricius magyar polgárok és értelmiségiek lakjanak, akik gyermekkoromban? Dehogynem. Van ehhez „emberi joguk”? Ez nevetséges kérdés. Ezt semmilyen elvont morális elv nem biztosíthatja. Ámde méltányos-e a kívánságom? Őszintén szólva nem tudom – alighanem egyszerűen képtelenség ilyen terminusokban beszélni erről. De nemcsak az engem fölnevelő civilizáció pusztult el – nyolc esztendeje kitiltottak a szülővárosomból. Ez biztosan méltánytalanság. De politikai célnak ez soványka. Mi oldódnék meg azzal, ha hazalátogathatnék? Nem, a célunk – bármilyen irreális ez ma – civilizációnk helyreállítása. A kolozsvári magyar egyetemen megtartott előadásaimról szeretnék hazafelé baktatni, s az Ursusban leülni egy sörre Szócs Géza barátommal, aki fáradtan helyezné egy székre folyóirata kefelevonataival dugig tömött irattáskáját. S megbeszelnénk, hogy ízlett az ő Petra lányának s

az én Ábel fiának a Berde-cipó az unitárius kollégiumban. Tudom, hogy ez álom, de ilyen álom van minden olyan ember politizálása mögött, akinek meleg vér folyik az ereiben, nem szintetikus híg lötty.

Ám ma a fő kérdés a következő: velem álmodják-e ezt az álmot Magyarország lakosai? S a másik, talán még főbb kérdés: el tudnák-e viselni a románságnak akár legjobbjai, hogy ez az álom valóságra váljék? Hogy legyenek ismét szép régi magyar városok Erdélyben?

Hadd ne válaszoljak ma ezekre a kérdésekre.

Vegyük hát szemügyre a két országot. Mindkettő válságban van, bármennyire különböző is a két válság. Romániáé világosabb. A meztelen nyomor, az éhezés, a sötét, a kegyetlen, erőszakos elnyomás, a nemzeti konfliktus alaktalan és egyelőre esélytelen ellenállást váltott ki. A fő tünet a menekülés, amelyre Magyarországon csak későn eszméltek föl, holott épp elegen szólunk (magam pl. hét évvel ezelőtt). 1982-ben megjelent cikkemben azt kérdeztem: ha a menekülő magyarok áttörik a román–magyar határt, mi lesz? Netán löni fog rájuk a magyar határőr-ség? Akkor azt hittem, ezek szónoki kérdések. Románia azóta teljesen elszigetelődött – a sarokba szorított fenevad dacos vi-csorgása kölcsönöz még némi látszatot a Ceaușescu-rendszernek, amelynek felső szféráiban is elkezdődött a bomlás; de ez még sok évig eltarthat. Magyarországot fölösleges leírnom, föltételezem, hogy Önök ismerik hazájukat. Egy új jelenség azonban említést érdemel. A független közvélemény kezd alakot öltetni, intézményeket alkotni, s meg kell mondani, féktelen politikai agitáció folyik. Ezt látván, egyik szemem sír, a másik nevet. A rendszer inog, anélkül, hogy igazi alternatív politikai erők fölbukkantak volna. Naponta születnek újabb reformtervek, platformok, tizenkét pontok és egyébek. Elfelejtjük, hogy kétféle követelés lehetséges: az egyik az, aminek a megadására a párt-állam természeténél fogva képes, a másik az, aminek az elvételére képesnek hisszük magunkat, és amiért kockázatot és felelősséget vállalunk. Azok, akik ma csak úgy általában pl. többpártrendszer követelnek, vagy rosszhiszeműek vagy naívak. Az egypárt ebbe soha nem fog belemenni. Akkor hinnék a követelőknek, ha már megalakították volna saját pártjaikat. A többi szájhösködés. Ugyanakkor persze örvendetes látnunk ezt a politikai tiszavi-

rágzást. Legalább jól beszéljük ki magunkat, mielőtt legördül a függöny.

Rajtunk múlik azonban, hogy képesek vagyunk-e belevinni ebbe a még kétes politikai pezsgésbe a felelősség, a szilárd akarat, a politikai érett józanság elemeit. Ez nem a merészség hiányát jelenti, hanem éppen ellenkezőleg. A frázisok radikalizmusa helyett azonban a tettek radikalizmusára lenne szükség. De hol kapcsolódik mindez fő témámhoz. Erdélyhez?

Hadd emlékeztessenek az előljáróban emlegetett görög fogalomra, a *kairoszra*. Ki tudja, mikor következik be még egyszer a csillagok olyan együttállása, amikor a magyar és a román nemzeti érdek megegyezik? Ma ugyanis ez a helyzet, s ez belátható időn belül aligha fog megisméltódni. Ezt a pillanatot kell megragadnunk üstökénél, mielőtt elmúlnék.

Ugyanis a magyarságnak és a románságnak egyaránt érdeke ma, hogy az embertelen, gyilkos Ceaușescu-rendszer megdöntessék.

Egy demokratikus, szabad, önérzetes Magyarország megadhatná ehhez a lökést, örök hálára kötelezve a román nemzetet. Egy ilyen szituációban talán megállítható volna az erdélyi magyar nép civilizációjának pusztulása.

Történelmi ellentéteink, mai konfliktusaink, fájó emlékeink ellenére ma Magyarországon szánalommal, részvétellel, együttérzéssel, rokonszenvvel nézzük román felebarátainkat, akiknek a balsorsa csakugyan az égre kiált. Szerencse a szerencsétlenségben, hogy ez az érzés ma nemcsak üres szófia beszédben fogalmazódhat meg, mögé állítható a becsületesen, nyíltan, férfiasan kifejezett nemzeti érdek. Az érdek bevallásától érzésünk nem hamis. Sőt. Mindkettőről egyszerre kell beszélnünk, ha nem akarjuk magunkat – és másokat – becsapni.

A közeljövőre azonban félelemmel tekintek. A jelenlegi magyarországi kormányzat, néhány félenk gesztust leszámítva, alkalmatlannak mutatkozik ennek a történelmi pillanatnak a megragadására. Ámde e pillanatban más álmunk nincs. Bátortalan magánemberek zűrzavaros hangoskodása nem helyettesítheti a felelős közigazgatásban koncentrálható politikai összakaratot, bármily rokonszenvesek legyenek egyébként e kedves magánszemélyek. De lesz-e hamarosan szabad és büszke Magyarország, amely egyszerűen példájánál és az erdélyi kapcsolatnál fogva olyan éket

verhet a Ceaușescu-rendszer visszataszító tákolmányába, amely felelősségteljes román hazafiaknak módot nyújthat rá, hogy egészen szétverjék?

1920-ban az államtól függő dzsentri elmenekült Erdélyből, de ez hátrahagyta még a középosztály polgári felét, az arisztokráciát, az értelmiséget, az egyházat. A 80-as években mindenki az államtól függ, az egész kultúrahordozó elit futásnak eredt, jobbat nem tehetvén. Mások is követik őket, az őket gyűlölő állam szerény alkalmazottai. Bevárhatjuk-e Magyarországon a reformokkal esetleg beindulható polgárosodásnak azt a fázisát, amikor elég független egzisztencia lesz ahhoz, hogy különösebb aggodalom nélkül vonja magára a pártállam neheztelését, s a párt reformjai után megcsinálja a nemzet reformjait? A válasz őszintén szólva attól is függ -- tudom, hogy csak többek között, de mégis --, hogy mennyire fontosnak tartjuk Erdélyt. Mi tagadás, itt okunk van kételyekre. A gyáva és kényelmes fölháborodásban és gyűlölködésben kielégülő emocionális tehetetlenség gyöngé államok és gyöngé népek szokásos szórakozása. Már is hallatszik az oláhozás és „édes-Erdély-itt-vagyunk”-ozás.

Hát igen: államhivatalnokok nemzete nem államalkotó nemzet. Keveset tartok a fölképzelt szolga magának kerülő utakon kéjt kereső, behelyettesítő jellegű politikai izgalmairól.

Közhely, de csakugyan: az idő sürget. Az út most nem lehet kifelé az államból, hanem az állam békés megszállása, a magunk képére formálása. Államunk a mai formájában reménytelenül tehetségtelen, nem való nemzeti céljaink elérésére. Gyökeresen és gyorsan át kell alakítani ahhoz, hogy cselekvőképessé váljék.

Az erdélyi magyaroknak kulturális és politikai autonómiára, továbbá szociális pozícióik legalább egy részének visszahódítására van szükségük. Köztünk és e cél között Kelet-Európa és az egész kommunista rendszer válsága áll. A mi dolgunk, hogy e krízisből újjászületik-e Bethlen Gábor országa, vagy maga alá temeti az omladék.

Új gondolat talán, de meg kell szoknunk: Erdély, sőt egész Románia jövője is attól függ, hogy lesz-e, és mikor, új Magyarország.

Előadásomban nem érintettem a magyarországi nemzetiségi kérdést. Úgy tudtuk, hogy a Magyar Demokrata Fórum erről a tárgyról is szervez összejövetelt. Hírek szerint azonban ez elmarad. A méltányosság kedvéért viszont jeleznem kell, bármily futólag, hogy efelől mit tartok. A kisebbségek helyzete – a cigányokét kivéve – Magyarországon jobb, mint a szomszédban, mert az általános állapotok elviselhetőbbek. Nincs föltűnő üldözés, lehet utazni, klubéletet élni és így tovább. Az oktatás területén azonban ez nem így van. Mint emlékezetes, 1961-ben rendelettel szüntették meg a nemzetiségi iskolákat; amit ma annak neveznek – csekély kivétellel –, az magyar tannyelvű iskola, ahol ímmel-ámmal egy-egy szerb vagy szlovák nyelv- és irodalomórát is tartanak. Az óvodákban napi tíz percet fordítanak anyanyelvi oktatásra. Ezt az eredményt Ceaușescu csak huszonöt évvel később érte el! Persze a magyarországi nemzeti kisebbségek lélekszáma kicsiny, tagjai asszimiláltak, tájszólásban beszélnek, irodalmi anyanyelvüket gyakran alig értik. Tény azonban, hogy a kisebbségek öntudatos kisebbségének orvosolatlan panaszai vannak. Ha ezt elhallgatjuk, megmukkannunk sem szabad – bármennyire kisebb jelentőségű ez a probléma az európai horderejű erdélyi kérdésnél. A cigányokat illetően, mint mondtam, Magyarország sem jobb a Deákné vásznánál: a többi kelet-európai kommunista országgal megegyezően, e ponton nálunk is a nemtörődömség és a fajüldözés szimptomái mutatkoznak. Idevágó gondolataimat majd egyszer részletesebben is kifejtem. (Ami pedig az antiszemitizmust illeti, az ma Magyarországon inkább csak elterjedt érzelem, mintsem fenyegető realitás.)

Az „Ellenpontok” és az erdélyi magyarság

Interjú Ara-Kovács Attilával

Ara-Kovács erdélyi születésű és neveltetésű fiatal magyar irodalmár. A nyolcvanas évek közepén települt át Magyarországra, ahol azóta is élénk figyelemmel kíséri a romániai magyar kisebbség sorsát. Az erdélyi menekültekkel foglalkozó független társadalmi bizottság egyik alapítója és mozzatója.

Az alábbi interjút Krizsán Árpád készítette vele 1988 márciusában Budapesten, a „Motolla” c. Münchenben megjelenő nyugati magyar ifjúsági lap részére, s eredetileg annak '88. májusi számában jelent meg. Megtudjuk belőle a nyolcvanas évek elején Erdélyben terjesztett *Ellenpontok* hiteles történetét és azt is, hogy mit vár az Ara-Kovácsék nemzedéke a magyar kormánytól. (Az *Ellenpontokról* lásd még egy korábbi összeállításunkat: „Mi történik Erdélyben”, Magyar Füzetek 12 /1983/, 131–146. old.)

– 1982-ben lebukott az Ellenpontok című magyar szamizdat, amelyik Erdélyben jelent meg. Mi volt ennek a kiadványnak a célja és jelentősége, milyen hatással volt a magyar kisebbség sorsára?

– Az *Ellenpontok*on belül – amelyiknek első száma 1981 decemberében jelent meg, az utolsó, a kilencedik pedig 1983-ban –, két kerekasztalbeszélgetést is készítettünk. Helyünket, pontosabban az erdélyi magyar ellenállás, és ezen túl az egész kelet-európai ellenállás perspektíváit próbáltuk fölmérni. Az első beszélgetés nagyon érdekes módon azzal a konklúzióval zárult, hogy az *Ellenpontok* megalakulásával egy eddig még nem

tapasztalható dimenziót kapott az erdélyi magyar ellenállás. Hozzájárulásunkkal – be kell vallanom, nem voltunk egészen szerények –, úgy véltük új elemeket tudunk hozzáadni az egész kelet-európai ellenálláshoz.

A második beszélgetés néhány hónappal később zajlott, több tapasztalattal, mind az erdélyi valóság, mind pedig saját perspektíváink szempontjából; ekkor már be kellett vallanunk: nagyon is mély gyökerei vannak Erdélyen belül mindannak, amit képviselünk vagy képviselni akarunk. Nem utolsósorban épp egy baloldali ellenállásé – a Király Károlyék akcióját nevezem ennek – akik belülről igyekeztek megreformálni, jobb, de legalábbis más irányba terelni az eseményeket.

-- *Mi volt a kiindulópontod; rajtad kívül kik tartoztak ebbe a körbe? Honnan jöttetek?*

- Erdélyben, korosztályunkban volt néhány ember, aki határozott „kozmpopolita” – a szó jó értelmében vett „világpolgári” – nevelést kapott, ami többnyelvűséget, a világkultúra közvetlen átvételét jelenti. Emlékszem, például én hamarabb olvastam Appolinaire-t vagy Rilke-t eredetiben, mint Adyt. Nyilvánvaló, hogy kivételek voltunk. De az a nagyon vékony réteg épp kulturális különállása folytán ilyen formában ellenállóvá vált, ha azonnal ezt nem is politikai dimenziókba artikuláltuk.

Az *Ellenpontok* körülbelül az 1977/78-as évben kezdődött szerveződni. 77-től 79/80-ig azoknak a kellékeknek a megszerzése folyt, amelyek szükségesek egy fölalatti lap előállításához. Nevetségesnek tűnhet, innen Budapestről a Fórum szállóból, (ahol most beszélgetünk) ilyesmiről beszélni, de meg kell vallanom, hogy gonddal teli hónapok előzték meg még egy nem-regisztrált írógép beszerzését is, nem beszélve arról, hogy az anyagi lehetőségeink is nagyon szűkösek voltak. Nagyon problematikus volt a stencil papír és egyéb felszerelés beszerzése, Romániában abban az időben már szinte lehetetlen volt normál géppapírra szert tenni, például. A legnagyobb fejtörést technikai megoldások okozták. Az optimum egy stencilgép lett volna, ez viszont nagyon megnövelte volna a lebukás veszélyét, éppen ezért úgy döntöttem, hogy a *lengyel ráмка*-módszerrel fogjuk sokszorosítani a lapot, amit itt most még fel nem tárható úton módon szereztem meg akkor. Az első két ember, akinek az *Ellenpontokról* szóltam, Szócs Géza és Tóth Károly volt. Mindketten

egyenrangú szerkesztői voltak a lapnak, később bekapcsolódott még Tóth Károly felesége és még néhány személy, akikről biztonsági okokból egyelőre nem szólhatok (Erdélyben élnek). Az *Ellenpontok* kemény magja végülis az a három, illetve négy személy volt, akiket az előbb említettem. A szerkesztés és a terjesztés munkája megoszlott. Nagyjából mindnyájan betöltöttük valamennyi funkciót.

-- *Hogyan buktatok le?*

– Szerintem iszonyú mennyiségű titkos ügynök kezdett nyomozni a szerkesztők után, a lap megjelenése első pillanatától kezdve. Az erdélyi mítosz fantasztikus ezeregyéjszakáit feltételezi a hatalom, mind a mai napig az *Ellenpontok* köré.

Az az érzésem, hogy a titkosrendőrség „fehér asztalnál” is fölgöngyölíthette volna az *Ellenpontokat*. A mi – jobb szó híján – „arisztokratikus” összetartozásunk, az a tény, hogy a rendszertől kényszerítve, végülis elkülönültünk Erdélyben, egy sajátos kulturális bensőséget alakított ki, így még a magatartásunkban is másképp éltük meg az ottani világot mint a nagyjából. Elég volt végigmenni egy ügynöknek az utcán és meglátnia minket -- sok száz ember között --, hogy már csak gesztusaink révén is gyanússá váljunk számára. Kelet-Európában a máskéntgondolkodás körül zajlik a vita. Romániában erről szó sincs, ott elégséges másként viselkedni, ahhoz hogy gyanús legyen valaki. Már akkor tudtunk arról - most egyre többet tudunk --, hogy iszonyú erőket mozgattak meg, elsősorban kémeket Nyugaton és Magyarországon, hogy kintről próbálják visszafejteni szálainkat. Ez folyt benn az országban is. Mi rendkívül óvatosak voltunk, se Tóthéknál, se nálam terhelő bizonyítékokat nem találtak; a többszöri házkutatások -- nálam négyszer volt -- végülis eredménytelennek bizonyultak. Ennek ellenére a lehallgatások (rejtett mikrofonok), néhány barátunk megkínzása, akiknek közvetett kapcsolatuk volt az *Ellenpontokkal*, vezetett el oda, hogy dekonspirálódtunk. Egy adott pillanatban Szőcs Gézával és Tóth Károllyal elhatároztuk, hogy mi névvel vállaljuk az akciót, megakadályozva ezzel, hogy az egész hálózatot felgöngyölítsék.

– *Veled személy szerint mi történt, miután lebuktatok? Hogyan alakult sorsod?*

– Letartóztatásunkat, illetve vallatásainkat követően házi-

őrizetbe helyeztek és környezetemnek megtiltották, hogy érintkezzék velem. Szócs Géza esete közismert, viszont meg kell említenem, hogy életveszélyben forgott, majdnem megölték. De erről neki kell beszámolnia. Én öt hónapon keresztül csak rendkívül bonyolult, konspirációs körülmények között találkozhatam emberekkel. Letartóztatásomat követően kiadtam még az *Ellenpontok* kilences számát. Eközben nyilatkozatok is jelentek meg tőlünk. 1983 áprilisának a végén kaptam azt a bizalmas jelzést, hogy a román kormány ki fog toloncolni. Minthogy nem óhajtottam Nyugatra emigrálni, s úgy vélem, hogy Magyarország az az ország, amelyben lelkileg leginkább otthon érzem magamat, s ahol folytatni tudom az Erdéllyel kapcsolatos tevékenységemet, kitartóan ragaszkodtam ahhoz, hogy Budapestre menjek. Április végén, Nagyváradon szervezni kezdtem az Erdélyi Magyar Hírügynökséget (Hungarian Press of Transylvania, HPT), hogy az erdélyi magyar ellenállás ne maradjon fórum nélkül. Május 20-ig létrejött egy mozgalom, amely nagyjából tőlem függetlenül végzi ezt a munkát és informálja a világsajtót az erdélyi eseményekről. Úgy érzem, hogy a HPT hitelessége azóta is töretlen, ami felnőtt mivoltára is utal. Én ma már mindössze budapesti alapító kiadója vagyok az intézménynek.

– *Milyen lehetőségeket látsz arra, hogy Erdélyben tényleges változásokra kerüljön sor, s a magyar kisebbség helyzete megváltozzék? Milyen tettekre vagy követelésekre van szükség?*

– A Magyar Demokrata Fórumon (MDF) elmondott beszédemben ezekre a kérdésekre részletesen kitértem. Egy általános programot felelősen viszont csak egy olyan tényező hirdethetne meg, amelyiknek hatalom van a kezében.

De van véleményem a kérdésről, s egy minimális program keretében ezt így foglalhatnám össze: egyrészt az erdélyi magyarságnak nem csak politikai és adminisztratív, de gazdasági autonómiát kell biztosítani. Az a szocializmuskép, ami eddig uralkodó volt, és most is uralkodik Romániában, az nem csak alapvetően az erdélyi magyarságot sérti, hanem az összemberi jogokat is. Fel kell számolni ezt a rendszert! Ez persze nem a mi feladatunk, hanem a románságé! A mi feladatunk az, hogy nyíltan nevén nevezzük a problémát és elítéljük e rendszert. A román példa és Románia agressziós politikája nem csak a magyar-

országi helyzetet veszélyezteti, hanem a Kelet-Európát jelenleg átfogó társadalmi változásokat is!

Következő pontként a kulturális autonómiát említeném. Nem csak abban az értelemben, hogy a magyarság visszakapja régi intézményeit, hanem, hogy módja legyen új intézmények létrehozását szorgalmazni; és ezek felett rendelkezni is.

Harmadik szempontként fontosnak tartom, hogy Magyarország határozottabb és aktívabb külpolitikát folytasson ebben a kérdésben. Mozgósítsa az ENSZ-et és más nemzetközi szervezeteket, intézményeket az erdélyi magyarság ügyében. Szükségét látom — ezt különösen az erdélyi menekültkérdés vetette fel —, hogy Magyarország egy budapesti ENSZ-iroda megnyitását igényelje. Ugyanakkor folyamodjék megfelelő nemzetközi támogatásért olyan fórumokhoz, amelyeknek módjukban áll, vagy kötelességük a menekültfogadó államokat támogatni.

Nélkülözhetetlennek tartom továbbá, hogy létrejöjjenek olyan erdélyi magyar — akár illegális — társadalmi szervezetek, pártok, amelyek a Román Kommunista Párttól teljesen függetlenek, s amelyek a magyarságot képviselni tudják majd egy eljövendő pluralisztikus társadalomban.

Meg kell hiúsítani Bukarest kísérletét, hogy egyetlen kompakt osztállyá degradálja a magyarságot. A magyarságnak is létérdeke, hogy „természetes” rétegekre, osztályokra bomoljon. A romániai elnyomorodás tényszerűen nem jelent mást, mint proletárrá süllyeszteni az erdélyi magyarságot.

– Megvalósulhat-e az a terv, mely szerint Magyarország politikai menedékjogot ad az erdélyi menekülteknek? Ebben az esetben viszont fennáll a veszély, hogy két és félmillió magyar, de esetleg még több millió román is elhagyja Erdélyt, illetve Romániát és Magyarországra menekül.

– Valóban fennáll annak veszélye, hogy két millió magyar jön át ide. És természetesen esetleg több millió román veszi a batyuját és kivándorol Magyarországra. Már eddig is sok román érkezett, akik — a létező és hangsúlyosan meglévő előítéletek dacára — ugyanolyan segítségben részesülnek itt mint a magyarok. Mi több, nem hivatalos oldalról tüntető módon igyekezünk igen tisztességesen fogadni és védeni őket. Azonban föl kell hívnom figyelmedet egy másik körülményre: a román kormányzat,

bár 1987 első felében tömegesen adta ki az útlevelet olyan embereknek, többnyire magyaroknak, akiktől szabadulni akart, azóta rádöbbsent arra, hogy nélkülük jónéhány üzem termelése leáll. A menekültek helyét nem tudták pótolni, éppen ezért 1988. február 1-től a munkaképeseknek belügyminisztériumi dekrétummal megtiltották a külföldi utazást. Az ilyesmi persze mérsekeli a menekültek számát, de nem lehet jogszerűnek, még kevésbé emberségesnek nevezni az eljárást.

A Magyar Demokrata Fórumon elmondottakat kiegészíteném még néhány további, véleményem szerint fontos szemponttal. Magyarország mondja föl azokat a Romániával kötött egyezményeket, amelyek részint sértik érdekeit, másrészt pedig nehezítik a menekültek humanitárius megoldását. Ilyen például a kettős állampolgárság kizárásának az egyezménye, melynek értelmében egy román állampolgár, aki ide menekül, nem tudja fölvenni a magyar állampolgárságot, minthogy a románok nem engedik el a román állampolgárságból. Magyarországnak fel kell mondania továbbá azokat a turisztikai egyezményeket, amelyek szintén sértik a magyar érdekeket, egyben föl kell mondania azt a tömbmegegyezést is, amely kötelezi a magyar tájékoztatási szerveket, hogy csak olyan információkat tegyenek közzé itthon, amelyeket a román hírügynökség, az *Agerpres* is leközölt.

– *Mennyire becsülhető Magyarországon és Nyugaton azoknak az erdélyieknek a száma, akik az elmúlt években elhagyták Erdélyt?*

Magyarországon – az illegálisan ideérkezőkről beszélek csak, akik a nyugatra vagy a Magyarországra távozásnak azt a módját választották, amelyik most három éve létezik –, Magyarországon tehát ezeknek a száma ma már legalább tízezer. S ez a szám egyre nő.

Több tízezerre tehető azoknak a száma, akik az előző két évben – 1985 közepétől 1986 végéig, illetve alkalmanként 1987-ig – Nyugatra menekültek. Összesen, gondolom nem túlzás harminc ezret mondani; ezek magyarok, mindössze 5–10 százalékuk román.

– *Nyugatra gyakran jutottak olyan hírek, hogy Magyarország rendszeresen kiad menekülteket Romániának.*

– Valóban adtak át menekülteket Romániának az elmúlt évben. Azokat az embereket, akik papírok nélkül, tehát még a „tu-

risztikai legalitást” sem tartva be, érkeztek, azokat összegyűjtötték és hetente egy alkalommal átadták őket Nagyváradnál a románoknak. A románok pedig, minden bosszújukat kiélve, rendkívüli mértékben megkínózták őket, majd az ítélet következtében hat hónaptól három- illetve öt évig terjedően, ha magyarokról volt szó. A három évig terjedő börtön azokra a tiltott határlépésekre vonatkozik, amikor az ember egyedül menekül. Amennyiben legalább ketten menekülnek, akkor az – mivel összeesküvésnek számít a tény – elérheti az öt évet is. Ha viszont románról van szó, akkor a büntetés elvileg 15 év is lehet, mert hazaárulásnak minősül, ha egy román Magyarországra akarna menekülni. Fölmerült a román vezetésben egy olyan terv is, miszerint Déva mellett koncentrációs tábort hoztak volna létre a menekültek megbüntetésére. A nemzetközi tiltakozások eredményeképpen azonban Ceaușescu január 26-án, születésnapján általános közkegyelmet hirdetett, és eltörölte az addigi ítéleteket; így a tábor megnyitása elmaradt. A menekülés Romániából azonban nem állt meg, de megsokszorozódott azóta. Így lehet, hogy a jövőben mégis sor kerül koncentrációs tábor megnyitására. Azt azért hangsúlyozni kell, hogy az elmúlt időszakban már nem adnak át a magyar hatóságok menekülteket Romániának; különösképpen Szűrös Mátyás interjújának elhangzása után!

– *Ne kerüljessük az egyik legfontosabb kérdést: milyennek látod a magyar–román viszonyt?*

– A románság nagy része – valljuk be – áldozatául esett Ceaușescu szélsőséges nacionalista és sovén politikájának. A románság nagy része jelenleg is rendkívül mélyen gyűlöl minket, és én ebben a gyűlöletben annak a „garanciáját” látom, hogy a Ceaușescu-vezetés megdöntésével a magyar probléma semmiképp sem fog megoldódni Romániában.

Nagyon rossznak ítélem a román és a magyar nemzet viszonyát. A román nemzet sok tekintetben kritikátlanul ráhangolódott mindarra, amit a román kormányzat rólunk állít. Ugyanakkor épp a menekültkérdésben elfoglalt magyar humanitárius álláspont is jó lehetőséget biztosít számunkra, hogy kellő mértékben ellensúlyozzuk, gyakorlati cáfolatát adjuk a rágalmaknak.

– *Hogyan látod a jövőt, látsz megoldásokat?*

– Megoldást nem látok! Mindenesetre a Ceaușescu-rezsimnek

„mennie” kell. Általános struktúra-váltásra van szükség. És ennek a véghezvitele egészen biztosan évtizedeket fog igénybe venni.

– *Utolsóként egy személyes kérdés. Milyen eszményeket követesz, kik az eszményképeid?*

– Egy, a demokratizmusban önmaga szabadságát megélő, cselekvő létezés – ez az eszményem. A szó és a szépérzék összhangja. A morális jóérzés és a szépérzék tiltakozott bennem a román rendszer ellen. Ez öltött később politikai dimenziókat.

Értelmet mindannak amit csinálok, amit politikailag is teszek, végülis azok az elvek adnak máris, amelyek akkor nem politikai-ként fogalmazódtak meg bennem. Egy egyetemes jóérzés; valamint az a szépérzék, ami a világ esztétikumához és esztétikai lehetőségeihez, és az általános emberi erkölcsi elvekhez – mondhatnám azt is: a Tízparancsolat „közhelyeihez” – kapcsolódik. Mindkettőnek nagyon is híján van a Balkán. Ezért is tekintem azt a megtettesült pokolnak.

– *Ideológiai kérdések is felmerülnek számodra?*

– Ezek mind ideológiai kérdések... is, nem szabad elfelejtened.

Dokumentumok

A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának jelentései a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége (Csemadok) helyzetéről az 1987-es évben

I

1986 tavaszán telefonon jelentették be a Csemadok országos elnökének, hogy a szervezetet visszaveszik az ország politikai-, tömeg- és társadalmi szervezeteinek az egyesülésébe, a Csehszlovák Nemzeti Frontba. A hír nem volt váratlan, hanem meglepő. A Csemadokot 1972-ben ugyanis büntetésből kizárták a Nemzeti Frontból, mivel 1968–69-ben a társadalom demokratizálásának folyamata során a csehszlovákiai magyar kisebbség társadalmi érdekvédelmi szervezetévé alakult át. A szervezet tagsága és vezetősége akkor annak ellenére döntött így, hogy a politikai szervek 1949-től, tehát a Csemadok megalakulásától tiltották számára az érdekvédelmi tevékenységet. Ez a tilalom máig tart. A Nemzeti Frontból való kizárással megszűnt a Csemadok minden lehetséges politikai funkciója.

A 80 000 főnyi tagságot számláló szervezetet a Szlovák Kulturális Minisztérium közvetlen utasításos irányítása alá helyezték. Noha ezzel annyira lefokozták a Csemadokot, hogy jogerős határozatai csak akkor válhattak érvényessé, ha azokat jóváhagyatták a minisztérium megfelelő hivatalnokaival, politikai ellenőrizhetősége nehezebbé vált. Erre akkor döbrent rá a hatalom, amikor a szervezet országos vezetősége 1984 márciusában szembehelyezkedett a Szlovák Kormány által kidolgozott oktatási törvényjavaslattal. Ez rendhagyó helyzet volt. A Csemadok ugyanis — annak ellenére, hogy működését az alapításkor ideiglenesnek tekintette a politikai hatalom, majd 1972-ben kizárta a Nemzeti Frontból — szerves részévé vált a csehszlovákiai hivatalos intézmények szerkezetének és egyúttal az állam (alias a

kommunista párt) politikájának a népszerűsítője lett. Ezt a feladatát többé-kevésbé el is végezte. Vezetői az uralkodó politikai hatalom iránt tanúsított odaadás szerint lettek kiválasztva és kezdettől arra törekedtek, hogy megnyugtassák a hatalmat, amely a lehetséges ellenzéknek — vagy talán inkább ellenségnek — kijáró gyanakvással szemlélte a magyar kisebbség mindennemű társadalmi aktivitását. 1984-ben azonban az történt, hogy a Csemadok tagsága a Csehszlovákia Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága mellett alakult „A Szlovákiai Magyar Iskolák Védelmi Csoportjának” felhívására arra kényszerítette a szervezet vezetőségét, hogy állást foglaljon a kormány oktatási törvényjavaslatainak azon cikkelye ellen, amely — ha törvényerőre emelkedett volna — lehetővé tette volna a magyar iskolák nyilvános és gyors felszámolását. A Csemadoknak az akkori állásfoglalásával olyan paradoxon jött létre, amelyet az „ellenzék az ellenzékben” meghatározással jelölhetünk, de amely mégsem jelentette a tagadás tagadása elvének az érvényesülését. A Csemadok tagsága ellenzéki helyzetbe került a szervezet vezetésével, amely a gyanakvó hatalomnak tett fogadalma ellenére felrúgta az alázatos-ságot parancsoló szabályokat és hűségesküje dacára ellenzéki módon lépett fel a legfelsőbb politikai vezetés által kezdeményezett törvényjavaslattal szemben. Ebből le kellett vonnia a konzekvenciát a hatalomnak és felül kellett bírálnia a Csemadok politikai ellenőrizhetőségének körülményeit.

A Csemadok tagsága 1972-ben a szervezet kizárását a Nemzeti Frontból elsősorban azért fogadta elégedetlenséggel, mert látta a nyilvánvaló jogkorlátozó szándékot. A kizárást több ízben szóvá tette a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága is — először az 1979 májusában kiadott Emlékiratában —, de a Csemadok-tagok is többször bírálták a hatalomnak ezt a lépését. A Nemzeti Frontba való visszavétel hírének először 1980-ban röppentette fel a hatalom, egyidőben az 1975-ös helsinki Európai Biztonsági és Együttműködési konferencia záródokumentumában foglalt kötelezvények betartását ellenőrző madridi utókonferencia kezdetével. Amikor kiderült, hogy Madridban paralizálni tudják a szovjet-blokk országai az emberi jogokról és a nemzeti kisebbségekről kialakult vitát, nem esett több szó a Csemadoknak a Nemzeti Frontba való visszavételéről. 1984–85-ben a belpolitikai helyzet, azaz a magyar kisebbség

ellen irányuló csehszlovák nemzetiségi politikában bekövetkezett megtorpanás, többek között az iskolaügyi törvényjavaslat említett cikkelyének kudarcos visszavonása miatt, megfontolásra készítette a hivatalos hatalom képviselőit. Kiderült ugyanis, hogy a kultuszminisztérium, noha megfelelő intézmény az utasításos irányításra, nem tudja betölteni a politikai ellenőr szerepét és nem tudja politikailag biztosítani a Csemadok fenntartás nélküli odaadását a hatalom politikája, tehát a magyar kisebbség specifikus elnyomása iránt. A kommunista vezetésű diktatúrákban a nemzetiségi politika terén a totalitárius irányítás többek között úgy nyilvánul meg, hogy az elnyomó hatalom a nemzeti kisebbség kommunista tagjait igyekszik felhasználni eszközként saját kisebbségi sorstársaik elnyomására. Az elnyomás ilyen transzmisszióját nem tudta biztosítani a kultuszminisztérium. Erre csupán a Nemzeti Fronton belül nyílhat lehetőség, mert ott nem csupán elvileg, de gyakorlatilag is a kommunista párt diktálja a feltételeket.

Tehát ezzel a háttérrel született meg a Csemadoknak a Nemzeti Frontba való visszavételéről a döntés. Nem titkolja a hatalom, hogy ezzel ki akarja húzni a bírálókat méregfogát, hiszen értésére adta a Csemadok vezetőinek, hogy rákényszerítették magukat a Nemzeti Frontra. Érdekes, hogy a visszavételről éppen abban az időben indultak meg a tárgyalások, amikor a bécsi utókonferencia előkészületei folytak.

Az érvényben lévő csehszlovák szervezkedési törvény szerint a társadalmi és tömegszervezetek státusz-változásait a belügyminisztériumi jóváhagyás után a szervezet országos közgyűlésének vagy konferenciájának kell ünnepélyesen nyilvánosságra hoznia. Ezért a Csemadok helyi szervezeteiben már 1986 decemberében lezajlottak a küldöttválasztó taggyűlések. Ezek során derült ki, hogy valójában milyen szándék vezérelte a hivatalos hatalmat, midőn úgy döntött, hogy visszaveszi a Csemadokot a Nemzeti Frontba. Több járásban kísérletet tett a párt, hogy a helyi szervezetek élére a tagság által javasolt személy helyett párttagot állítasson. Az a szándék vezérelte ebben, hogy így gyakoroljon közvetlen ellenőrzést a szervezet működése felett. Ezt azonban csupán az érsekújvári járásban valósította meg maradéktalanul. A járás 37 helyi Csemadok-szervezete közül — amelyek az országban működő 517 helyi szervezet legnépesebb és legaktívabb csoportjai közé tartoznak — 36 helyi szervezetben

meg kellett semmisíteni a korábbi választást és Ján Mesárošnek (olv.: Mészáros) az utasítására új taggyűlést kellett összehívni, amelyen a tagok kötelesek voltak új, párttag elnököt választani. Érdeemes megjegyezni, hogy a Csemadok belső autonómiáját ennyire még soha nem sértették meg és eddig még egyszer sem próbálták ilyen durván megalázni a Csemadok tagságát. A Csemadok érsekújvári járási konferenciáján Ján Mesároš ugyanazt a követelményt támasztotta, s ennek ismét érvényt szerzett. A párkányi helyi szervezet képviselői emiatt a járási bizottság tagjainak és az országos konferencia küldötteinek választásakor tartózkodtak a szavazástól, de az mitsem változtatott a helyzeten. Csizmadia Bélát, a Csemadok érsekújvári járási bizottságának addigi elnökét, a járási pártbizottság titkárának utasítására szintén el kellett távolítani funkciójából, amelyet pedig közmegelegedésre töltött be.

Amíg parancsuralmi téren nagy határozottságot mutat a hatalom, addig másutt, például a Csemadoknak a politikai struktúrába való visszacsatolásában bizonytalan. Igaz, hogy a szervezet 1987. január 1-től ismét visszakerült a Csehszlovák Nemzeti Front tagszervezeteinek a sorába, de valójában még ma is tisztázatlan a Csemadok és a Nemzeti Front viszonya. A belügyminisztérium még nem hagyta jóvá az új szervezeti szabályzatát. Ennek egyik oka, hogy míg az ukrán kisebbségnek a Csemadokhoz hasonló szervezete érvényes szabályzatában ki van mondva: a Csehszlovákiában élő ukrán kisebbség részét képezi az ukrán nemzetnek, a magyar kisebbség esetében ezt soha nem ismerte el a csehszlovák hatalom, még a polgári demokrácia idején sem. Továbbá tisztázatlan kérdés, hogy a Csemadokot a Nemzeti Front szervezeteinek melyik csoportjába sorolják. A besorolástól függ ugyanis a szervezet társadalmi és kedvezőbb körülmények között a politikai súlya is, de az állami támogatás mértéke és az alkalmazottak fizetése is.

A Csehszlovák Nemzeti Fronton belül öt csoportba sorolják a szervezeteket; ez nem törvényesített hierarchia, csupán a kommunista párt által diktált manipulatív felosztás, ugyanis a Nemzeti Frontnak nincs statútuma, csak „fő működési alapelvei”. Az 1. csoportba a politikai pártok tartoznak, azaz a kommunista párt és a további négy parányi párt, amely alapszabályzatilag is elismeri a kommunista párt vezető szerepét. A 2. csoportba osztot-

ták az országos tömegszervezeteket: a szakszervezetet, ifjúsági szervezetet, nőszövetséget stb., a 3. csoportba a társadalmilag fontosnak tekintett szervezeteket: a vöröskeresztet, a tüzoltók szervezetét, a testnevelési szövetséget stb. A 4. csoportba tartozik az írószövetség, a képzőművészek szövetsége stb. Az első három csoporttal szemben a negyedikbe tartozó szervezetek tagsága már nem önkéntes alapon toborzódik, hanem ez a hatalom által meghatározott elvek szerint történik. Az 5. csoportba a regionális és termelői egyesületek tartoznak: a bélyeggyűjtők, kertészek, kisállattenyésztők stb. A Csemadok a kizárásáig a 2. csoportba tartozó tömegszervezetek közé volt beosztva, most a 4. csoportba akarják sorolni, amellyel a szervezet vezetése — érthetően — nem akar egyetérteni, de várható, hogy ez a besorolási szándék elégedetlenséget fog kiváltani a tagság soraiban is. A 4. csoportba való beosztás következtében ugyanis a Csemadok képviselője nem kapna helyet a Nemzeti Front Elnökségében és a képviselőválasztások alkalmával sem javasolhatna jelölteket a Nemzeti Front egységes jelölőlistájára. Továbbá ebben a csoportban csökkenne a szervezetnek nyújtott pénzbeli állami támogatás, ami gyakorlatilag lehetetlenné tenné a szervezet országos működését és csökkenne az alkalmazottak fizetése is. Továbbá az a veszély is fenyegetné a Csemadokot ezzel a besorolással, hogy gátolnák a szervezet önkéntes tagfelvételi lehetőségét.

Az elégedetlenség jelei már most is mutatkoznak a tagok körében, hiszen a Csemadok járási konferenciáin zömmel a magyar kisebbség érdekeinek a védelmét sürgető felszólalások hangzottak el, főleg a magyar iskolák és óvodák elsorvasztása, valamint a magyar nyelv használatának elnyomása miatt.

A felsorolt körülmények ismeretében a legfelsőbb politikai vezetés — botránytól féltve — legszívesebben végleg elhalasztaná a Csemadok soraiban következő XIV. országos közgyűlését. Az eredetileg március 21–22-re tervezett közgyűlés időpontját egyszerűen már megváltoztatták. A legújabb időpont április 11–12, de ez is bizonytalan, mert a megoldatlan problémák egyelőre nyíltak és egy részük — főleg az érdekvédelem kérdése — e jelenlegi politikai helyzetben megoldhatatlan.

Pozsony, 1987. március 1.

Miről szólt a XIV. Országos Közgyűlés vitája?

Március 1-én jelentést adtunk ki arról, hogy miért vették vissza a Csemadokot a Szlovák Nemzeti Front tagszervezetei közé. Akkor még arról számoltunk be, hogy bizonytalan, megtartják-e április 11-én és 12-én a Csemadok országos közgyűlését. Annak ellenére, hogy nem tisztázódott a szervezetnek a Nemzeti Frontban elfoglalandó státusa, valamint feszült hangulat keletkezett az alapszabályzat körül is, a politikai hatalom mégis megadta az engedélyt a közgyűlés összehívására.

Korábbi jelentésünkben említettük, hogy már a járási küldöttválasztó közgyűléseken a legtöbb helyen a szokásosnál kritikusabb hang jellemezte a vitát. A felszólalók a Csemadok munkáján kívül kitértek a csehszlovákiai magyar kisebbség életét érintő csaknem összes kérdésre. Evidenciaszerűen sorolták fel a magyarok elnyomásának, hátrányos megkülönböztetésének körülményeit, módozatait és ecsetelték az ebből keletkezett helyzeteket. Ez fokozottabban ismétlődött meg az országos közgyűlésen, amelynek vitáját most tizennyolc felszólalás alapján megpróbáljuk összegezni.

A magyar kisebbség életének allergikus pontja az iskolák helyzete és általában az iskolaügy — szögezte le az egyik pozsonyi küldött, majd kiemelte, hogy az elmúlt években a kisebbség hangulata a magyar iskolák oktatási nyelvének megváltoztatására tett hivatalos kísérletek miatt vált idegessé. A magyar iskolák megszüntetésének egyik módja az iskolák felelőtlen és tendenciózus összevonása volt — mondta több küldött. Az iskolák számát a nyitrai járásban a felére csökkentették, ezért a magyarság lemorzsolódik. 1960-ban még húszezer magyar élt a nyitrai járásban, 1980-ban már csak tizennégyezer. A tőketerebesi járásban minden második magyar gyerek nem az anyanyelvén tanul. Amikor 1971-ben Pozsonyhoz csatolták Pozsonypüspököt, fogyni kezdett a tanulók száma a püspöki magyar iskolában. Kallódik ifjúságunk — mondta a felszólaló. A szlovák iskolába járó magyar gyerekek kevésbé állják meg a helyüket a továbbtanulás során mint az anyanyelvükön tanulók. Mi az oka, hogy nincs elég ma-

gyar főiskolás? – kérdezte egy másik pozsonyi küldött, és máris válaszolt saját kérdésére: biztosítsák a magyar óvodák és alapiskolák hálózatát, szüntessék meg a magyar kisebbség hátrányos megkülönböztetését és lesznek főiskolásaink is.

A magyar kisebbség további allergikus pontja a helységnevek használata – mutatott rá az egyik felszólaló. Eltűnnek a magyar nyelvű feliratok a középületekről, üzletekről, amelyet azzal okolnak a hivatalos szervek, hogy drágák a kétnyelvű címtáblák. A szlovák televízió és a szlovák rádió magyar adásában a magyar helységneveket csak szlovákul használják. Ez alapvetően sérti a magyar kisebbséget. A hivatalos szervek tőlünk számonkérlik a kétnyelvűséget, de hivatalosan nem tartják be ezt az elvet – hangsúlyozta a párkányi küldött.

Leghevesebben a szlovák TV magyar adását bírálták a közgyűlés résztvevői. A televízió 7000 órányi adásidejéből csupán évi 26 óra a magyar adás (a magyar kisebbség hivatalosan elismert aránya szerint kb 800 órát kellene sugároznia magyarul, tehát heti 15 órát). De a csekély adásidőben sem a magyar kisebbség problémáival foglalkoznak (magánbeszélgetésekben ezt a véleményüket sokkal durvábban fejezték ki a küldöttek). Sokkal többre és sokkal jobbra van szükségünk! Módosítsák a sugárzás idejét is, mert az ingázásból hazatérő magyar dolgozóknak este fél hét túl korán van. De az ezzel kapcsolatos fő probléma az volt, hogy nem nekünk szól a műsor, mert magyarul ugyanazt mondják el a hétfői adás félórájában, amit a hét folyamán bárki megnézhetett a szlovák nyelvű műsorokban vagy a budapesti televízió nemzetközi hírszolgálatában. Ezzel kapcsolatban felszólalt a hivatalos küldöttség vezetője is, Július Hanus, a Szlovák Kormány alelnöke. Igéretet tett, hogy a kormány felülvizsgálja a rádió és a TV helységnevéhasználatának eddigi gyakorlatát. A küldöttek ugyan megtapsolták ezt a megjegyzést, de a szünetben szkeptikusan legyintettek: úgy sem fog történni semmi. (És valóban, eddig nem következett be semmilyen változás.) Az a nézet alakult ki a küldöttek között, hogy a hivatalos felszólalás elejét akarta venni a további kritikus hozzászólásoknak. Ez azonban nem sikerült.

A csehszlovákiai magyarság és különösen az értelmiség egyik legfájóbb gondja a magyar könyvek és a magyar sajtó hozzáférhetőségének a korlátozása. Az utóbbi években egyre csökken a

magyarországi könyvek behozatala. (Legválságosabb volt a helyzet 1986-ban. A magyar könyveket is árusító könyvesboltok az év folyamán csak kétszer kaptak magyarországi könyvszállítmányt. A csehszlovák–magyar közös könyvkiadás keretében megjelenő kb. 120 titulus még az iskolai kötelező olvasmányok fedezésére sem elegendő. A csehszlovák vámszervek pedig időnként visszaküldik a Magyarországról Csehszlovákiába küldött magyar könyvcsomagokat.) A Magyarországról behozott könyvek nagyon drágák (jelenlegi csehszlovákiai áruk másfélszer-kétszer meghaladja a magyarországi árakat). Korlátozzák a magyarországi újságok és folyóiratok behozatalát is. 1983 óta rendkívül megdrágultak a Magyarországról behozott sajtótermékek is. (A legolcsóbb folyóiratok négyszer drágábbak mint korábban, de egyes szaklapok ára eléri a korábbinak a tizenháromszorosát. A magyarországi lapok csehszlovákiai ára ugyanilyen mértékben lépi túl a magyarországi árakat.) És ami igazán felháborító: nem rendelhető szabadon sem a magyarországi, sem a csehszlovákiai magyar sajtó. Nem növelhető a megrendelések száma, mert a hírlapterjesztő iroda csak akkor fogad el új megrendeléseket, ha valaki lemondja korábbi megrendelését. (Ez vonatkozik az Új Szóra is, amely Szlovákia Kommunistá Pártjának magyar napilapja és az egyetlen magyar napilap Csehszlovákiában.)

A felszólalók sokat és kritikusan foglalkoztak a Csemadok szervezeti életével. Kiderült az is, hogy 1972 óta, ahogy a Csemadokot a Szlovák Kormány a Szlovák Kulturális Minisztérium irányítása alá rendelte, a népművelés és az amatőr mozgalom küzd a legtöbb gonddal. Pedig elvárható lett volna, hogy a kulturális minisztérium mellett legalább a kulturális tevékenység feltételei legyenek biztosítva.

A Csemadok alapszervezetei mindenütt sorvadnak, ahol megszüntették a magyar óvodát és az iskolát – hangsúlyozták már a járási konferenciákon is a küldöttek. A szlovák pedagógusok többnyire tiltják a szlovák iskolába járó magyar gyerekeknek és szüleiknek, hogy résztvegyenek magyar kulturális tevékenységben. Az ipari üzemek szlovák vezetősége nem engedélyezi, hogy a kulturális alapból magyar kulturális tevékenységet támogassanak. A hivatalos szervek a Csemadokban végzett tevékenységet ellen-szenvvel fogadják. (A Csemadok-tagok többsége a hivatalos kérdőíveken eltitkolja Csemadok-tagságát.) A párkányiak amiatt

panaszkodtak, hogy azért ütköznek szinte leküzdhetetlen akadályokba a Csemadok-rendezvények alkalmával, mert a város vezetőségében – ellentétben a lakossággal – alig akad magyar.

A magyar műkedvelő és amatőr művészeti mozgalom elvesztette szakmai irányítását. (1983 március elsejével a Szlovák Kulturális Minisztérium megszüntette a Népművelési Intézet Nemzetiségi Osztályát.) Megszűnt a szakemberek képzése. Nincs erre intézmény és állítólag nincs rá pénz. A szlovák együtteseket vállalatok támogatják és főiskolát végzett szakemberek vezetik. Azzal, hogy a magyar műkedvelő csoportok nem kapnak szinte semmilyen támogatást, nem csak az amatőr mozgalom szenved hiányt. (A magyar kisebbség kultúráját ugyanis a Madách Könyvkiadó és a Magyar Területi Színház kivételével csak műkedvelői szinten és amatőr alapon lehet szervezni, mert a csehszlovákiai magyar kultúra szervezésének nincs semmilyen intézményes és pénzügyi kerete. Csehszlovákiában a magyar kultúra szinte kizárólag önfinanszírozó és szervezési körülményei a második nyilvánosságéhoz hasonlóak.) A magyar néprajzi kutató és gyűjtő munka – amely igazán igényelné a szakmai irányítást – csak egyének áldozatkészségén alapul, intézményes támogatás és összehangolás nélkül. A járási népművelési központokban nincs szakembere a magyar népművelői és kulturális tevékenységnek. Az egyik pozsonyi küldött egyértelműen összegezte a helyzetet: a kulturális munkát is az bénítja, hogy a magyar kisebbséget hátrányosan megkülönböztetik. A magyar szellemi élet javítására elhangzott több javaslat: egy magyar néprajzi múzeum és egy magyar tudományos folyóirat alapítását követelte néhány küldött.

A Csemadok vezetőségét is érték bírálatok, leginkább amiatt, hogy elvtelenül elhallgatja a kisebbség komplex érdekeit. A felszólalók követelték, hogy a Csemadok járási és központi szervei elvi alapon képviseljék a kisebbséget. Elutasították, hogy a Csemadok egyes vezetői – itt elsősorban a járási konferenciákon résztvevő központi kiküldöttekre céloztak – opportunizmussal vádolják a becsületesen és szíjjel dolgozó Csemadoktagokat. A felszólalók alapvetően hibásnak tartották a Csemadok néhány vezetőjének azt az álláspontját, hogy a szervezet ne foglalkozzon a csehszlovákiai magyarok minden problémájával. Minden ide tartozik, ami a kisebbségünket érinti – szögezte le az

egyik kassai küldött. Majd a nemzetiségi politika kérdéseivel foglalkozva bemutatta, milyen a helyzet Kelet-Szlovákiában. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek és a falvak összevonása eredményeképpen a kerület 45 magyar falujában megszűnt a magyar iskola. Ezekben a falvakban a Csemadok-alapszervezetek periféria-helyzetbe kerültek. A magyar fiatalság és értelmiség elvándorol, mert a terület — a rendeletileg korlátozott fejlesztési lehetősége miatt — elveszti vonzóerejét. Húsz éve nem adtak ki építkezési engedélyt a magyar falvak zömében; a kétezer lakostól kisebb falvakban tilos filmet vetíteni (a magyar kisebbség 45%-a ilyen falvakban lakik); a falusi könyvtáraknak nincs beleszólásuk a könyvek vásárlásába stb. Egyszóval: szennyeződik a magyar lakosság szellemi tudata. A rozsnyói küldött pedig így sommázta a helyzetet: nálunk olyanok a viszonyok, mintha nem létezne a nemzetiségekről szóló alkotmánytörvény.

Az összes vita-felszólalásnak tehát több mint a fele ezt a képet tárta elénk. Rudolf Jurík, Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága titkárságának osztályvezetője, aki tagja volt a közgyűlésen megjelent hivatalos küldöttségnek, a hegemonista hatalom képviselőjére jellemzően viselkedett. A vita során ugyanis el akarta hagyni az üléstermet, mert állam- és pártellenesnek ítélte a felszólalásokat. Pedig az előadott problémák csupán azt igazolták ismét, hogy a csehszlovák nemzetiségi politikát nem egynéhány magyar értelmiségi véleménye szerint lehet elnyomónak tekinteni: a 80 ezer Csemadok-tag által megválasztott képviselők bizonyították a magyar kisebbség elnyomását.

Az egyik rozsnyói küldött szinte sírásba fulladó hangon mondta: a csehszlovákiai magyar kisebbség már belefáradt, hogy minduntalan és hiábavalóan követelje jogait. A Csemadok közgyűlésének vitája bizonyágtétele annak, hogy a kisebbség talán mégsem vesztette el minden erejét. A kongresszus hangulatát ennek ellenére az elkeseredett elégedetlenség és a hiábavalóság jellemezte. Nem oktanul, hiszen a közgyűlés záródokumentumából kimaradtak a vitában felvetett lényegi kérdések. Ettől függetlenül a problémák léteznek és sajnos létezni fognak. Igaz, az eddigi tapasztalatok alapján féltő, hogy a hatalom éppen abba az irányba fokozza majd az elnyomást, ahonnan a legtöbb ellenállást sejti.

(A jelentés zárójelbe tett szövegrészei nem a felszólalások során hangzottak el.)

Pozsony, 1987. május 25.

III

A Csemadok jogi helyzete

A Csemadok XIV. Országos Közgyűlését elsősorban azért hívták össze, mert a szervezetet 1987. január elsejével visszavették a Szlovák Nemzeti Front tagszervezetei közé. Emiatt új alapszabályzatot kellett kidolgozni és ennek elfogadására csak az országos közgyűlés jogosult.

A Csemadok központi vezetősége 1986 őszén döntötte el, hogy az új alapszabályzatot — amelyet a belügyminisztériummal kell megtárgyalni és előzetesen jóváhagyatni — a csehszlovákiai ukrán kisebbség kulturális szervezete érvényes alapszabályzatának mintájára fogja megszövegezni. Az elhatározás okát érdemes részletesebben megvizsgálni.

A Szlovák Kormány 1971. június 25-én kelt 125. számú rendelete alapján a magyar és az ukrán kisebbség kulturális szövetsége a Nemzeti Front kötelékéből átkerült a Szlovák Kulturális Minisztérium irányítása alá. Ekkor mindkét szervezet új alapszabályzatot kapott, illetve fogadott el. A két szervezet statútuma között azonban lényeges különbségek voltak.

A politikai hatalom az akkori alapszabályzat révén a Csemadokot tanácsadói szereppel és a hivatalos politika megvalósításában segédszervi küldetéssel bízta meg. Abban határozta meg a szervezet feladatát, hogy tagjait és a magyar kisebbséget nevelje a dialektikus-materialista világnézetre, a kommunista eszmék helyességéről való meggyőződésre, szocialista hazafiságra és proletár internacionalizmusra, valamint harcoljon a nacionalizmus és a burzsoá ideológia bármiféle megnyilvánulása ellen. Ilyen szellemben szervezze a kulturális-műkedvelő rendezvényeket, amelyek fő részét alkotják tevékenységének.

Ezzel szemben az ukrán kulturális szövetség alapszabályzata a bevezetőben tényként kezeli az ukrán kisebbség társadalmi alanyi-

ságát. A szervezet céljai és feladatai között ugyan szerepel a csehszlovák szocialista hazafiságra való nevelés, de annak a függvényében, hogy a csehszlovákiai ukrán kisebbség a Szovjetunióban élő ukrán anyanemzet részét alkotja. Az alapszabályzat a szervezet feladatául szabja, hogy tevékenységében különös figyelmet fordítson az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság sikereinek és ezek népszerűsítésének. Az alapszabályzat továbbá feljogosítja a szervezetet, hogy közreműködjék az ukrán iskolaügy fejlesztésében; tevékenységét a párt és az államigazgatás szerveivel együttműködve fejtse ki. Tehát nem tanácsadóként, illetve „segédrendőri” minőségben mint a Csemadok, hanem partnerként.

Szembeötlő a két szervezet ilyen lényegbevágó megkülönböztetése. Ez azonban nem amiatt következett be, hogy az ukrán nemzeti kisebbség anyanemzete a Szovjetunió népeinek egyike. 1971-ben a nemzeti kisebbségek kulturális szövetségeinek a Szlovák Kormány által elrendelt politikai státusváltása ugyanis nem volt országos és általános tendencia. Csehországban nem sújtotta ilyen határozat a lengyel kisebbség kulturális szervezetét, holott az is — a Csemadokhoz hasonlóan — az 1968-as reformpolitika támogatója volt. És — amint azt az előbb illusztráltuk — Szlovákiában is különböző mércével mértek. Az ukránok kulturális szövetségét az új helyzet nem sújtotta, csak a hatalomhoz való csatlakozását változtatta meg. Ezért elég nyilvánvaló, hogy az átszervezés a Csemadok ellen irányult. És ennek nem csupán az volt az oka, hogy 1968-ban a szervezet az egész magyar kisebbség szószólójává vált. A Csemadok lefokozásában ismét érvényesült a II. világháború végén, pártállásra való tekintet nélkül elfogadott és 1945–49 között minden módon érvényesített csehszlovák nemzeti-politikai doktrína, miszerint az országban élő nem szláv népek az ország ellenségei.

Ennek az ismert ténynek az ellenére a Csemadok Központi Bizottságának Elnöksége 1986 végén úgy remélte, hogy a Nemzeti Fronton belül megkaphatja legalább azt a jogkört, ami megillette az ukránokat a politikailag alacsonyabbrendű helyzetben, azaz a kulturális minisztérium irányítása alatt. Ebben a reményben dolgozta ki az elnökség az alapszabályzat első változatát.

Ez a tervezet abban határozta meg a szervezet küldetését, hogy növelni kívánja a magyar kisebbségnek az állam politikai életében való kvalifikált képviselőt és fejleszteni az anyanyelvi

kultúrát és az iskolaügyet. A szervezet egyik célja az utalódó ideológiával összhangban — a proletár internacionalizmusra való nevelés, de annak a ténynek a függvényében, hogy a csehizlókai magyar kisebbség a magyar nép részét alkotja. Továbbá a szervezet együttműködik az állami szervekkel a magyar iskolai oktatás fejlesztésében; a nemzeti fronton belül pedig képviseli és védelmezi saját érdekeit, valamint a nemzeti front szerveivel együttműködve javaslatokat terjeszt be a párt és az állami szerveknek.

A tervezetben tehát lényegileg minden benne volt, ami az ukrán kisebbség szervezetét már korábban is megillette. Kivételt csupán az anyaországhoz — Magyarországhoz — fűződő kapcsolata jelentette. A Csemadok országos vezetősége nem mert odáig elmenni, hogy az eddigi legneuralgikusabb kérdést, a magyarországi szellemi élet behozatalát, legalizálni próbálja. Azaz lemondott a „magyarországi sikerek” propagálásáról. A kulturális minisztérium ugyanis már az 1970-es évek második felétől szabályozni igyekezett a magyar szellemi importot, 1981-től pedig szigorúan tiltotta magyarországi vendégelőadók fellépését a Csemadok-rendezvényeken. Hivatalosan ugyanis csak azok a magyarországi előadók szerepelhettek, akik meghívását több mint egy évvel előtte a minisztérium a hivatalos kulturális egyezménykereten belül engedélyezte.

A Csemadok alapszabályzat-tervezetét a belügyminisztérium és a pártszervek első olvasásra visszadobták azzal az utasítással, hogy az új alapszabályzat lényege nem térhet el a korábbitól.

A Csemadok tagsága közé 1987 márciusában kiszivárgott ez a hír. Ezért több helyről jogosan és bölcsen követelték, hogy a központi bizottság elnöksége bocsássa nyilvános vitára a tervezetet.

Az országos közgyűlés összehívásának időpontja attól függött, hogy elkészül-e az új tervezet. Amint tudjuk, elkészült és csaknem szószerint azt tartalmazta, amit az 1972-ben érvénybe lépett alapszabályzat. Tehát a szervezet nem fejthet ki semmilyen érdekvédelmi tevékenységet (még saját szervezeti érdekeit sem védheti), nem tűzhet ki olyan célokat, amelyek a magyar kisebbség politikai életét pozitívan befolyásolhatják; nem veheti fel programjába a magyar iskolák fejlesztésének szorgalmazását; továbbra sem lehet partnere más szervezeteknek (ez összefügg a nemzeti front-

ban elfoglalandó korlátozott státusával), nem deklarállhatja, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség részét képezi a magyar nemzetnek és nem vállalhatja magára azt a szerepkört, hogy javaslatokat terjesszen a párt- és állami szervek elé. Ennek az utóbbi lehetőségnek a megvonása azonban formális, hiszen az ország alkotmánya erre minden csehszlovák állampolgárt feljogosít, így a Csemadok tagjait is, még ha az alapszabályzat nem hirdeti is meg ezt a jogot.

A Csemadok vezetősége nyilván azt az utasítást kapta a politikai hatalomtól, hogy ezt a kizsigerelt tervezetet kell változtatás nélkül elfogadtatnia a közgyűléssel. A körülmények ugyanis erre utalnak.

A közgyűlés résztvevőinek egy része április 11-én reggel láthatta először egy rövid időre az alapszabályzat-tervezetet. Akkor hívták össze a kommunista küldöttek pártértekezletét. A pártcsoport ülése után azonban vissza kellett szolgáltatniuk a szöveget. A többi résztvevő csak másnap reggel nyolc óra után olvashatta először a tervezetet és alig két órája állt rendelkezésére, hogy megértse, elemezze és javaslatokat terjesszen a javasló bizottság elé.

A manipulatív körülmények ellenére sok javaslatot nyújtottak be a küldöttek. De mivel előre el volt döntve, hogy a szövegen nem lehet változtatni, a javasló bizottság nem is ülésezett. Ezzel megsértette az ülés munkarendi szabályát. Mégis, a résztvevők nyomására, el kellett fogadni néhány módosító javaslatot. Ezek közül kettő tekinthető elvi jellegűnek. A tervezet III. cikkelyének 4. bekezdése leszögezi, hogy a csehszlovákiai magyarság kultúrájának fejlődése a Csehszlovákiában élő nemzetek és nemzetiségek kultúrájának részeként megy végbe. A küldöttek ezt oly értelemben változtatták meg, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség kultúrájának fejlődése az egyetemes magyar kultúra részeként megy végbe. A tervezet VII. cikkelye 15. bekezdésének b) pontja alatti megfogalmazásból pedig kihúzták azt az elvi részt, hogy a Csemadok alapszervezetei tagjaikat a csehszlovák államiságra fogják nevelni. A többi elvi jellegű módosító javaslatról hallgatott a javasló bizottság. Pedig ezek — a szervezet működése és a magyar kisebbség jelene szempontjából — fontosabbak voltak az említettekénél. A magyar kisebbség érdekvédelmére, az óvodák és az iskolák sorsára, a Csemadoknak az állami szervekhez és más

tömegszervezetekhez fűződő kapcsolatának tisztázására vonatkoztak.

A küldöttek végül megbízták a központi bizottság új elnökségét, hogy a módosításokkal együtt nyelvileg, stilisztikailag javítsa ki az alapszabályzatot. Ez azonban jogtalan felhatalmazás volt, mert a procedurális szempontból még érvényes korábbi alapszabályzat VIII. cikkelye, I. bekezdésének a) pontja értelmében minden változtatásra kizárólag a közgyűlés jogosult. Nyilván ezért szerepel a közgyűlés határozatában csak annyi, hogy a közgyűlés jóváhagyta a Csemadok alapszabályzatát.

A Csemadoknak azonban egyelőre nincs érvényes alapszabályzata, mert a belügyminisztérium még nem hagyta jóvá a közgyűlésen elfogadott szöveget. Persze korábban sem volt ez másként. A belügyi hatóság többnyire évekig nem nyilatkozott arról, hogy egyetért-e a Csemadok által betervezett alapszabályzattal. Például az 1966 decemberi módosítást csak 1968 októberében hitelesítette. Ennek a taktikának elsősorban az a lényege, hogy megfoghatatlanná teszi a jogi körülményeket. A totalitárius hatalom számára ugyanis az lenne a legelfogadhatóbb, ha nem lennének számára kényelmetlen elemek a társadalomban. Pecchére, ezek totális elnyomása ma már jogilag kodifikálhatatlan, ezért a jogbizonytalanság eszközéhez nyúl. Erre máris akad példa. Ez évben, május 9-én és 10-én rendezték Gimesen a Csemadok művelődési klubjainak nyitrai járási találkozóját. A járási pártbizottságról figyelmeztették a Csemadok járási bizottságát, hogy ne engedélyezze magyarországi előadók fellépését a rendezvényen. Az utasítás megtagadása esetében pártbüntetést helyeztek kilátásba.

Íme ez a helyzet pillanatnyilag a Csemadok jogállásában. Ennek kapcsán azonban figyelmeztetnünk kell a szervezet tagságát: az országos konferencia legfontosabb napirendi pontja — az alapszabályzat megvitatása valamint elfogadása — nem zajlott le reguláris keretek között. Ezekután nem az alaptalan bizalmatlanság megnyilvánulása lenne, ha a tagság számon kérné a szervezet központi bizottságának elnökségétől, hogy milyen szöveget nyújtott be a belügyminisztériumba. Ha ugyanis kiderül, hogy mást fogadott el a közgyűlés és mást a belügyminisztérium, akkor ismét össze kell hívni az országos konferenciát.

Pozsony, 1987. június 14.

A Szlovák Belügyminisztérium elutasította a Csemadok alapszabályzatát

A Csemadok képviselőinek június 16-án hivatalosan bejelentették, hogy a szervezet áprilisi közgyűlésén elfogadott alapszabályzatát a Szlovák Belügyminisztérium nem hagyta jóvá. Elsősorban azért, mert a tervezetben a közgyűlés az alábbi módosítást tette: a csehszlovákiai magyar kisebbség kultúrájának fejlődése az egyetemes magyar kultúra részeként megy végbe.

Csehszlovákiában az állampolgárok szervezkedési jogát a Törvénytár 1951-ben kiadott 68-as sz. törvénye és a belügyminiszternek a Hivatalos Közlöny 1951. évfolyamában közzétett 348. sz. rendelete határozza meg.

A törvény 2. cikkelyének 2. bekezdése szerint egy szervezet megalakulásához szükséges szervezeti szabályzatának belügyminisztériumi jóváhagyása. A 4. cikkely 1. bekezdése szerint a szervezet fejlődéséről az állam gondoskodik, biztosítja működéséhez a kedvező feltételeket és figyelemmel követi, hogy ez tartalmilag összhangban legyen az alkotmánnyal valamint a népi-demokratikus rendszer alapelveivel.

A belügyminiszteri rendelet 1. cikkelye pedig kimondja, hogy a dolgozó nép önkéntes szervezetekbe tömörül társadalmi és kulturális érdekeinek sokoldalú fejlesztésében való tevékeny részvétele végett. Az azóta elfogadott módosítások nem változtatták meg ezeket a tételeket.

Az említett jogi normák, noha tükrözik az 1950-es évek szellemét, mert szövegezésük teret biztosít az önkényes értelmezésnek, mégis tartalmaznak néhány egyértelmű támpontot:

— törvény feljogosítja a belügyminisztériumot a szervezeti szabályzat elfogadására;

— a szervezet szelleme nem ellenkezhet az alkotmánnyal és ebből következően az érvényes törvényekkel. Ha ezekkel ellentétes a szervezet programja, akkor ezt a belügyminisztérium jogosan elutasíthatja;

— a szervezet feladata és egyúttal joga is teret biztosítani a tagok társadalmi és kulturális érdekei fejlesztésének.

A Csemadokról kiadott ezévi III. jelentésünkben részletesen

foglalkoztunk a szervezet alapszabályzatával, amelynek a szervezet felépítését és működési elveit tartalmazó része (szervezeti szabályzata) az alapítástól kezdve alig változott. Irányításában továbbra is az ún. demokratikus centralizmus elve érvényesül, ahogy azt előírja az 1951/68-as Tt. sz. törvény. Programja azonban lényegesen korlátozottabb mint a csehszlovák alkotmányban foglalt jogok, mert nem tükröződik benne sem az 1968-ban kiadott 144. Tt. sz. nemzetiségi alkotmánytörvény, sem az 1960-ban kiadott 100. Tt. sz. alkotmánytörvény 29. cikkelye, amely feljogosít minden csehszlovák állampolgárt és szervezetet, hogy kezdeményező javaslatokkal és panaszokkal forduljon a képviseleti testületekhez és más állami szervekhez. Azaz érdekvédelmi tevékenységet fejtsen ki. A szervezet programjából kezdettől fogva hiányzik a tagok – tehát a magyar kisebbség – társadalmi és kulturális érdekei fejlesztésének az idézett belügyminiszteri rendelettel kimondott elve. Ennek az elvnek velejárója az érdekvédelem. Tehát a Csemadok alapszabályzata korántsem meríti ki a törvényes lehetőségeket. A belügyminisztérium által kifogásolt módosítás, amely szerint a csehszlovákiai magyar kisebbség kultúrája az egyetemes magyar kultúra részét képezi, alapvető kulturális, de egyben társadalmi érdeke is a kisebbségnek. Az elutasítása a kisebbség jogos kulturális érdekét sérti.

A felsorolt tényekből kiindulva a belügyminisztérium a Csemadok alapszabályzata jóváhagyásának visszautasításakor, de már az előkészítése folyamán is

- önkényesen értelmezte a gyülekezési törvényt,
- visszaélt a törvény által megszabott jogkörével,
- korlátozta a törvényes jog gyakorlati érvényesülését,
- semmibe vette a 80 ezer Csemadok-tag által megválasztott küldöttek jogos alapszabályzat-módosítását,
- figyelmen kívül hagyta a közgyűlésnek törvényes keretek között gyakorolt határozati jogát,
- nyilvánvalóbbá tette a magyar kisebbség hátrányos megkülönböztetését.

Korábbi jelentéseinkben említettük, hogy az ukrán kisebbség kulturális szervezetének alapszabályzata a Csemadokéhoz képest nagyobb jogkört biztosított a szervezetnek. Az ukránok szövetsége alapszabályzat-módosító közgyűlésének előkészítése éppen most zajlik. A legújabb fejlemények szerint a Szlovák Iskolaügyi

Minisztérium és a Szlovák Kulturális Minisztérium álláspontja miatt az ukrán kisebbség szervezetének az alapszabályzatából is ki kellene hagyni azt a kezdettől fogva elismert tényt, hogy a csehszlovákiai ukrán kisebbség a Szovjetunióban élő ukrán anyanemzet része. Okunk van feltételezni, hogy ez a Csemadok alapszabályzata kapcsán kialakult huzavona miatt következnek be.

A Csemadok jogi helyzetében az alapszabályzat visszautasítása miatt bizonytalan állapot uralkodik. A régi alapszabályzat egy része ugyanis automatikusan érvényét vesztesette amiatt, hogy 1987. január elsejével a szervezetet visszavették a Nemzeti Frontba. A közgyűlésen elfogadott új alapszabályzat pedig teljes terjedelmében hatályon kívül helyezte a régit. A belügyminisztérium elutasító döntése azonban semlegesítette a közgyűlés döntését és ismét érvényessé tette a részben érvényét vesztesett régi alapszabályzatot, amely emiatt csupán ideiglenesnek tekinthető. Az alapszabályzat visszautasítása a belügyminisztérium által azonban azt is jelenti, hogy nincs jogilag kodifikálva a Csemadok visszavétele a Nemzeti Frontba. Jelenleg senkinek sincs joga módosítani az alapszabályzat szövegét. Ehhez ismét össze kellene hívni az országos közgyűlést.

Kérdés, hogy a Csemadok országos vezetősége mit tesz ebben a nem irígylésre méltó helyzetben. Azt tudjuk, hogy június 19-én a Központi Bizottság elnökségének ülésén a szervezet országos elnöke és főtitkára nem közölte az alapszabályzat visszautasítását az elnökség tagjaival. És máig nem hozták nyilvánosságra a belügyminisztériumnak ezt a döntését, holott ez kötelességük lett volna.

Az alapszabályzat elutasításával Szlovákia politikai vezetősége azonban nem csupán a hatalmát fitogtatta. Az elutasítás oka azt bizonyítja, hogy a csehszlovák politikai hatalom továbbra sem hajlandó elismerni a magyar kisebbségnek az egyetemes magyar kultúrához tartozására való jogát és természetes érdekét. Kezdet-től fogva az a törekvése, hogy lekapcsolja a magyar kisebbséget erről a kultúráról és etnikai zárvánnyá változtassa.

Pozsony, 1987. július 10.

A Szlovák Belügyminisztérium megcsonkítva hagyta jóvá a Csemadok új alapszabályzatát

A Szlovák Belügyminisztérium a korábbi elutasító álláspontja ellenére az 1987. október 1-én kiadott VVS/1–38/1987 sz. határozatával mégis jóváhagyta a Csemadok új alapszabályzatát.

Miért és hogyan került sor erre csaknem hat hónap késéssel?

A Csemadokról kiadott III. jelentésünkben beszámoltunk arról, hogy már az áprilisi közgyűlésen meg lett sértve az addig érvényben lévő alapszabályzat ügyrendi része, mert a közgyűlés munkaelnöksége jogtalanul átruházta a szervezet központi bizottságának elnökségére az új alapszabályzat stilisztikai véglegesítési jogát. Ezzel lehetőség nyílt a közgyűlésen elfogadott alapszabályzat jogtalan megváltoztatására, amelyre azután került sor, hogy június 16-án a Szlovák Belügyminisztérium elutasította az új alapszabályzat jóváhagyását.

Az áprilisi közgyűlést megelőzően a Csemadok országos vezetősége a belügyminisztériummal és a politikai szervekkel egyeztetette az alapszabályzat-tervezetet, azonban a közgyűlés küldöttei ezt csak több módosítással fogadták el. Ezek közül a leglényesebb a III. cikkely 4. bekezdésében található megállapítást érintette, mely a módosítás után így hangzott: a csehszlovákiai magyar nemzetiség kultúrájának fejlődése az egyetemes magyar kultúra részeként történik. Emiatt vetette el a belügyminisztérium 1987 júniusában az alapszabályzatot, és ez a megfogalmazás lett jogtalanul megváltoztatva a belügyminisztérium utasítása szerint a következő módon: a Csemadok „szem előtt tartja azt a tényt, hogy a csehszlovákiai magyar nemzetiség kultúrájának fejlődése az egyetemes nemzeti kultúra, valamint Csehszlovákia nemzeti és nemzetiségi kultúrájának szerves részeként történik.”

Ezzel kapcsolatban több kifogást emelhetünk. A fogalmazás ugyanis:

– értelmetlen, mert nem világos, hogy mely nemzet kultúráját kell ezen érteni (az egyetemes nemzeti kultúra fogalom csak a nemzet megjelölésével kap értelmet);

– zavaros, mert a közgyűlésen elfogadott módosítással ellentétes értelmet sugall (egy adott kultúra több kultúra szerves ré-

szeként nem fejlődhet, csak kölcsönhatásában. De mivel konkrétan csak a „csehszlovák nemzeti és nemzetiségi” kultúrát említi, ezért az egyetemes kultúrát értelmileg ebbe a körbe rendeli. Az önálló magyar kultúráról ugyanis nem esik szó az alapszabályzatban);

– helytelen, mert nemlétező fogalmakat használ (Csehszlovákia nemzeti és nemzetiségi kultúrája sem fogalomként sem a valóságban nem létezik. De van cseh és szlovák kultúra és van a nemzeti kisebbségek kultúrája, amely a lengyel, ukrán, német, magyar stb. nemzeti kultúra részét alkotja).

A Szlovák Belügyminisztérium által jóváhagyott alapszabályzat jogilag nem érvényes, mert

– meg lett sértve a közgyűlésen az ügyrendi szabályzat;

– a III. cikk 4. bekezdésében lévő meghatározás nem azonos a közgyűlésen elfogadott szöveggel;

– az alapszabályzatban minden értelmi és stiláris módosítást csak a szervezet közgyűlése hivatott és jogosult elfogadni. Emiatt tehát a Csemadoknak jelenleg de facto létező, ám de jure törvénytelen alapszabályzata van.

Ezt a helyzetet csak két módon lehet jogilag elfogadhatóvá tenni:

1) törvényesítik a közgyűlésen elfogadott szöveget, vagy

2) új közgyűlést hívnak össze.

Harmadik lehetőség nincs, mert a létező helyzet jogilag elfogadhatatlan. Valamint az egyetemes nemzeti kultúrához és az egységes nemzethez való tartozás joga minden ember, ennek következtében minden nemzeti kisebbség elidegeníthetetlen joga.

Pozsony, 1987. november 30.

A Csehszlovákia Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága

A kiadmány hitelül: Duray Miklós, Jaskový rad (Alagút sor) 161
831 01 Bratislava (Pozsony)

Megküldve: A Csemadok Központi Bizottsága Elnökségének,
A Szlovák Kormány Nemzetiségi Tanácsának, A Szlovák
Belügyminisztériumnak

FÜGGELÉK

*A Jogvédő Bizottság kérdése a CSEMADOK Elnökségéhez:
Hány alapszabályzata van a CSEMADOK-nak?*

Jogvédő bizottságunk 1987. november 30-án kiadott jelentésében rámutatott, hogy a CSEMADOK alapszabályzata, amelyet 1987. október 1-én hagyott jóvá a Szlovákia Belügyminisztériuma, jogilag nem révényes. Az 1987 október közepén brosúraként megjelentetett alapszabályzat szövege ugyanis a III. cikkely 4. bekezdésében eltér a CSEMADOK közgyűlésén elfogadott szövegezéstől.

Mostani észrevételünkre az adott okot, hogy 1988 januárjában a CSEMADOK képes hetilapja, a HÉT, 2., 3., 4. számában ismét közzétette az új Alapszabályzatot. Az újrapiublikált szöveg azonban a kifogásolt szakaszban értelmileg eltér az októberben ki nyomtatott brosúra szövegétől, nem beszélve a rengeteg értelemzavaró sajtóhibáról.

Továbbá, Szlovákia Belügyminisztériumától 1988. január 21-i postabélyegzővel ellátott, de iktatószám nélküli levél érkezett Duray Miklós címére, amelyben a minisztérium a Jogvédő bizottság 1987. november 30-án kelt dokumentumára válaszol. Íme a levél teljes szövege:

A Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége Alapszabályzata jóváhagyásának ügyében írt levelére az alábbiakról értesítjük:

A Szlovák Szocialista Köztársaság Belügyminisztériuma 1987. okt. 1-én a VVS/1...38/1987-es számú határozatával jóváhagyta a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetségének Alapszabályzatát. Az Alapszabályzat az illetékes érdekelt szervek és szervezetek véleményének a kikérése után lett jóváhagyva. Az alapszabályzattervezet a véleményezések és a CSEMADOK felelős képviselőivel való megtárgyalás után lett előterjesztve a szövetség közgyűlésének további intézkedés végett. Ennek keretében több megjegyzés lett értékelve és bedolgozva az új alapszabályzatba. Amennyiben kifogásolja a beadványban az alapszabályzat III. cikkelye 4. bekezdése szövegének helyességét, rámutatunk, hogy az Ön által feltüntetett szöveg a Csehszlovák Szocialista Köztársaság magyar nemzeti-

ségű állampolgárai kultúrájának fejlődését illetően nem azonos az alapszabályzat említett részében található megfogalmazással.

Az alapszabályzat III. cikkelye 4. bekezdésének szövege így hangzik: „szem előtt tartva, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság magyar nemzetiségű polgárai kultúrájának fejlődése a nemzeti kultúra és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság nemzeti és nemzetiségi kultúrájának fejlődésével összefüggésben történik.” A szövegnek ez a megfogalmazása helyes és visszatükrözi a Csehszlovák Szocialista Köztársaság magyar nemzetiségű állampolgárai kultúrájának sajátos fejlődését.

Kételkedünk abban, hogy jogosult-e a jóváhagyott alapszabályzattal kapcsolatos szubjektív nézeteit kifejezni a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága nevében. Tekintettel arra, hogy beadványának másolatát megküldte a Csehszlovákiai Magyar Dolgozók Kulturális Szövetsége Központi Bizottságának is, feltételezzük, hogy az majd állást foglal ezzel kapcsolatban.

Végezetül értesítjük, hogy a Szlovák Szocialista Köztársaság Belügyminisztériuma az önkéntes szervezetekről és gyülekezetekről 1951-ben kiadott 68-as számú törvénye értelmében hagyta jóvá az új alapszabályzatot.

JUDr. Štefan Kusý
az általános belügyi igazgatás szakosztályának igazgatója

A levélből következik, hogy a szervezetnek immár négy különböző alapszabályzata van. Az egyes változatokat az áttekinthetőség kedvéért most felsoroljuk:

1. A CSEMADOK Közgyűlésén elfogadott – tehát eredeti, valóban jogerős szöveg: „szem előtt tartja azt a tényt, hogy a csehszlovákiai magyar nemzetiség kultúrájának fejlődése az egyetemes magyar kultúra részeként történik.”

2. Az október közepén brosúraként publikált szöveg (engedély szám: ZT 48 7361157–87): „Szem előtt tartja azt a tényt, hogy a csehszlovákiai magyar nemzetiség kultúrájának fejlődése az egyetemes nemzeti kultúra, valamint Csehszlovákia nemzeti és nemzetiségi kultúrájának szerves részeként történik.”

3. A HÉT-ben 1988. január 8-án publikált változat: „Szem előtt tartja azt a tényt, hogy a csehszlovákiai magyar nemzeti-ség kultúrájának fejlődése az egyetemes nemzeti kultúra, valamint Csehszlovákia *nemzeti* és *nemzetiségi* kultúrájának *szerves részeként* történik.”

4. A Szlovákia Belügyminisztériuma által jóváhagyott szlovák nyelvű változat hiteles fordítása: „szem előtt tartja, hogy a Csehszlovák Szocialista Köztársaság magyar nemzetiségű állampolgárai kultúrájának fejlődése a *nemzeti kultúra* és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság *nemzeti* és *nemzetiségi* kultúrájának fejlődésével *összefüggésben* történik.”

A felsorolt 4 változat közül kétségtelen, hogy az első, a CSEMADOK Közgyűlése által elfogadott változat az érvényes. A második és a harmadik változat között csak finom eltérés van. Míg a 2. változat államnemzetet és államnemzetiséget említ (Csehszlovákia nemzeti és nemzetiségi kultúrája... ugyanis ezt jelenti), addig a harmadik változat ezt a nemlétező fogalmat elhagyja és a valósághoz közelebb álló ...„Csehszlovákia *nemzeti* és *nemzetiségi* kultúrája...” meghatározást használja. A 4. változat azonban eltér mind a másodiktól mind a harmadiktól és ellentétes az elsővel is, mert a kultúrával kapcsolatban nem tartalmazza sem az „egyetemes” sem a nemzetet jelölő „magyar” melléknevet. Ezek a hiányzó kifejezések alkotják vitánk kulcskérdését. Továbbá az utolsó változat az előbbi kettővel szemben a felsorolt kultúrák fejlődését nem egymás szerves részének tekinti, hanem csupán összefüggést lát fejlődésük között.

További kérdéseink: Ha a CSEMADOK országos vezetősége el akarja hitetni a szervezet tagjaival, hogy a Belügyminisztériumban jóváhagyott szöveg az érvényes, miért nem azt a szöveget tette közzé október közepén, amelyet a Belügyminisztérium jóváhagyott? Ki akar becsapni a CSEMADOK KB Elnöksége, a szervezet tagjait, a Belügyminisztériumot vagy önmagát? A politikai szervek egyértelműen tudatták a közgyűlés összehívása előtt a CSEMADOK akkori országos vezetőségével: szó sem lehet arról, hogy a magyar kisebbség összetartozását az egyetemes magyar kultúrával és a magyar nemzettel hivatalosan elismerjék. Ha ezt akkor a CSEMADOK vezetősége a közgyűlés elé tárta volna, most nem kellene ilyen komolytalan bújócskát játszania. Ideje lenne, ha a CSEMADOK illetékes tisztségviselői végre nyíltan

állást foglalnának ebben a kérdésben. Végül is a magyar kisebbség egyetlen legális fórumának alapidokumentumáról van szó.

A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség
Jogvédő Bizottsága

Pozsony, 1988 február

A kiadmány hiteléül: Duray Miklós

A pozsonyi gyűjtogatások

I

Levél Szlovákia Főügyészéhez

Tisztelt Főügyész Úr!

Már nyilván tud róla, hogy 1987. március 8-ról 9-re virradóra eddig ismeretlen tettesek felgyújtották az Ifjú Szívek dal- és tánc-együttes székházát és próbatermét. Ugyanezen az éjszakán támadást intéztek az Új Szó és a Csemadok Központi Bizottságának épülete ellen. Tehát egy éjszaka Pozsony négy különböző pontján magyar intézmények épületeit rongálták meg. Ez egyértelműen arra mutat, hogy olyan szervezett akcióról van szó, amely a magyar kisebbség ellen irányult. Szó sem lehet véletlenről vagy egyéni akcióról. És ha tekintetbe vesszük, hogy a Csemadok címtábláját rendszeresen szétverik, az Új Szó bejáratát már máskor is megrongálták, feliratát bemázolták, a magyar intézmények épületeinek falát feliratokkal csúfítják, Petőfi Sándor szobrát rendszeresen csonkítják és bepiszkítják, vagy amikor a pozsonyi magyar könyvesbolt még magyar könyvesbolt volt és ezt hirdette magyar nyelven a bejárata feletti felirat, akkor ez is többször a vandalizmus áldozata lett, ha számbavesszük, hogy a magyar intézmények alkalmazottait gyakran megfenyegetik telefonon, hogy a járművekben az egymással beszélgető magyar gyerekeket megintik a szlovák felnőttek a magyar beszéd miatt, hogy ismereteseek az olyan esetek, amikor magyar fiatalokat azért vertek meg vagy halállal fenyegették, mert magyarok, ha tudatosítjuk, hogy a szlovák iskolákban nem tanítják a fiatalokat

toleranciára, hanem inkább magyargyűlöletre nevelik, ha tudatosítjuk, hogy a hivatalos szervek milyen módon nyomják el a magyar kisebbséget gazdaságilag és kulturálisan, hogyan teszik lehetetlenné anyanyelvének használatát, hogyan sorvasztják el iskola-rendszerét, miképpen gátolják kapcsolatát anyanemzetével, Magyarországgal, hogyan igyekeznek eltüntetni mindent, ami a magyar kisebbség jelenlétéről és autochton létéről tanúskodik, hogyan írják át a történelemkönyveket a magyarellenes gyűlölet tankönyvévé, akkor tulajdonképpen alig lehet csodálkozni a március 9-re viradó éjszakán lezajlott fasisztoid akción.

Csakhogy folytatnunk kell a gondolatmenetet. Akikben először csak a csendes gyűlöletet keltették föl a magyarok iránt és akik később esetleg már házak falát írták tele magyarokat gyalázó ocsmányságokkal, de akik most már rombolásra, gyújtogatásra is vetemedtek, azok maholnap akár magyarokat is gyilkolhatnak csupán azért, mert magyarok. Az ilyen körülmények között hogyan érezhetik itt biztonságban magukat a magyarok. És az egyik-másik sikeres magyarellenes akción fölbuzdulva mások is erre vetemedhetnek, vérszemet kaphatnak. Kérdezzük: hová fajulhat ez az állapot?

Ez a vasárnap éjszakai eset sokkal többről árulkodik mint ami fölött könnyen napirendre lehet térni a rendőrségi hírek olvasta után. Ha a hatóságok nem kerítik elő a tetteket, nem derítik fel a bűntény valódi hátterét és nem fogják róla pontosan és részletesen tájékoztatni a közvéleményt, akkor a magyar kisebbség bizonytalansága, bizalmatlansága és kiszolgáltatottságából származó félelme egyre mélyebb lesz.

Végül arra akarjuk felhívni a Főügyész Úr figyelmét, hogy nem csupán ezzel az esettel kell foglalkozni, hanem a Szlovákiában egyre erősödő – helyenként militáns jelleget öltő – magyarellenességgel is, amelynek mindeddig sem a törvények erejével, sem pedagógiai eszközökkel, sem a politikai kultúrára való neveléssel senki sem próbált gátat vetni.

Pozsony, 1987. március 16.

A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség
Jogvédő Bizottsága

Hogyan folyik a nyomozás?

Korábbi jelentéseinkben beszámoltunk, hogy 1987. március 8-ról 9-re virradóra Pozsonyban négy különböző helyen ismeretlen tettesek támadást intéztek magyar kisebbségi intézmények épületei ellen. A bűnügyi rendőrség ugyan jegyzőkönyvezett minden esetet, nyomozást csak az Ifjú Szívek dal- és táncegyüttes két épületének felgyújtói ellen rendelt el. A nyomozószervek kezdetől fogva elutasították az összefüggést a négy egyidejű és politikailag azonos jellegű eset között. A Szövetségi Kormány Elnökének írt levelünkben jeleztük, hogy Szlovákia politikai vezető köreiből azt a célzatos elképzelést terjesztették, hogy a támadásokat politikai megfontolásból a magyar kisebbség tagjai hajtották végre. Ezt a nézetet magáévá tette a szlovák közvélemény egy része is. Ezzel a híreszteléssel kapcsolatban máig nem foglaltak állást az illetékesek. A rendőrség szintén ezt az elképzelést követte és kizárólag az Ifjú Szívek tagjait gyanúsította a tett elkövetésével.

A nyomozás folyamán az együttes összes jelenlegi és számos volt tagját, esetenként családtagokat, legkevesebb 189 személyt hallgattak ki. Többüktől alibi bizonyítását is követelték. Nem kímélték az együttes 15--17 éves korú fiatalokból álló utánpótlási csoportjának tagjait sem. Kihallgatásuk alatt nem engedélyezték a szülők jelenlétét. Többüket négy-öt órán át tartották benn. A felnőttek kihallgatása gyakran hat órán túl is tartott, miközben még ivóvíz fogyasztását sem engedélyezték nekik. A kihallgatott személyek túlnyomó többségét – annak ellenére, hogy erről nem volt hivatalos döntés – gyanúsítottnak tekintették és ezt törvénybe ütköző módon, fenyegetőleg közölték velük. A nyomozás jellegére utal, hogy az együttes tagjainál a kihallgatások során személyes ügyeik, intim kapcsolataik és családi viszonyaik révén lelki zsarolással is próbálkoztak a rendőrök. R. Péter 16 éves fiatakorút, aki ebben az időben betegállományban volt, csaknem 8 órán át hallgatták ki első alkalommal. Édesanyját – aki orvosságot vitt számára – nem engedték hozzá. A gyerek azóta pszichiátriai kezelésre szorul, mert bevizel. Az együttes szimfonikus zenekara karmesterének a feleségét pedig azért hallgatták ki sorozat-

ban órákon át, mert ujjlenyomatát – állítólag – megtalálták a gyújtogatók által széttépett, el nem égett kottalapokon. Mind a karmester, mind felesége útlevelét bevonták. Az együttes összes tagjától ujjlenyomatot vettek. A rendőrök – a kihallgatottak szerint – nem közölték velük jogaikat, sem azt, hogy visszautasíthatják az ujjlenyomatvételt. Egy részüket előzetes értesítés nélkül vitték el kihallgatásra. Többségüket ugyan hivatalosan beidézték, de anélkül, hogy feltüntették volna az okot. Csupán az volt ráírva a nyomtatványra, hogy kihallgatásra szól az idézés.

A bűncselekmények elkövetése után két hónappal a rendőrség arról értesítette az Ifjú Szívek vezetőségét, hogy felfüggeszti az eredménytelen nyomozást. Az együttes igazgatója azonban írásban követelte a nyomozás folytatását és a tettesek kézrekerítését. A bűnügyi rendőrség így június 16-tól tovább folytatja a nyomozást. A furcsa azonban az, hogy ismét azokat hallgatják ki, akiket már hónapok óta ok nélkül zaklatnak. Az együttessel szemben márciusban elrendelt gazdasági vizsgálat – amint várható volt – nem derített ki semmilyen gazdasági visszaélést. Ezekről az esetekről és a nyomozásról máig nem tettek közzé hivatalos jelentést, nem informálták a lakosságot.

Július 27-re virradóra ismeretlen tettesek ismét támadást intéztek az Ifjú Szívek ellen. Betörték az együttes Híd utcai székházának bejáratát. A rendőrség csak négy órával az eset bejelentése után szállt ki a helyszínre.

Ennek kapcsán emlékeztetni kell, hogy eddig, magyar vagy magyar jellegű intézmények ellen irányult akciókkal kapcsolatban soha nem foglaltak állást a hivatalos szervek és a tetteseket soha nem derítette ki a rendőrség. Például 1979-ben betörték a Csemadok székházába. Feldúlták az iratokat, értéktárgyakat azonban nem vittek el. A tettes ismeretlen maradt. 1984 májusában betörték a füleki gimnázium épületébe. Nem tűnt el semmi, csak végigdúlták a tanári szobát. A pedagógusoktól ujjlenyomatot vett a rendőrség, a tettes ismeretlen maradt. Nincs hír arról, hogy ki gyújtotta fel 1987. március 2-án a Dunaszerdahely melletti Kondoros-csárdát és ki helyezte el a romokon a magyarokat fenyegető feliratot. Amint említettük, nem ismerjük az 1987. március 9-i hajnali pozsonyi magyarellenes támadások tetteseit, sem a pozsonyi Petőfi-szobor sorozatos meggyalázóit. Nem tudjuk,

hogy kik szokták szétverni a magyar feliratokat. És azt sem tudjuk, hogy megbüntették-e azoknak a magyarellenes akcióknak az elkövetőit és szervezőit, akiket pedig ismerünk.

Ezután nem csodálkozhatunk, hogy az 1987. május 9-én Pozsony közelében szervezett magyar fiatal értelmiségiek találkozásán történt bizonyítható gyújtogatási kísérletet nem jelentették a rendőrségnek. A résztvevők ugyanis nem akarták kitenni magukat értelmetlen zaklatásnak.

Az elmondottak alapján nem alaptalanul alakul ki a csehszlovákiai magyar kisebbség soraiban az a meggyőződés, hogy a magyarok ellen Csehszlovákiában bármilyen büntettet el lehet követni hivatalos felelősségre vonás veszélye nélkül.

Pozsony, 1987. július 15.

A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága

E jelentésünket megküldtük: a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Kormánya Elnökének, Csehszlovákiai Főügyészének, a Szlovák Szocialista Köztársaság Kormánya Elnökének, Szlovákia Főügyészének, Szlovákia Belügyminiszterének

A kiadmány hitelével: Duray Miklós

Duray Miklós prágai találkozása az amerikai törvényhozás tagjaival

1988. január 18-án Duray Miklós a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának képviselőjeként résztvett az Egyesült Államok prágai nagykövete és felesége által rendezett ünnepi fogadáson, valamint a nagykövetség szaktanácsadója által rendezett szűkebb körű megbeszélésen. Mindkét eseményre abból az alkalomból került sor, hogy Prágában tartózkodott az Egyesült Államok Kongresszusának küldöttsége.

Duray Miklós röviden tájékoztatta az amerikai képviselőkhöz néhány tagját a csehszlovákiai magyar kisebbség helyzetéről majd válaszolt kérdéseikre. A képviselők aziránt érdeklődtek, hogy különbséget tesz-e a csehszlovák állam az országban élő

nemzeti kisebbségek között, milyen a magyar kisebbség helyzete az egyházakban; milyen a magyar kisebbség képviselője a választott államhatalmi szervekben, valamint hogyan alakult a magyar iskolaügy.

Duray elmondta, hogy 1945 óta egyértelműen két csoportra lehet osztani a nemzeti kisebbségeket Csehszlovákiában a bánásmód szerint. A szláv kisebbségek – azaz a lengyelek és az ukránok – kedvezőbb elbírálásban részesülnek mint a nemszlávok, azaz a német és a magyar kisebbség. Ez utóbbiaknak a felszámolását tűzte ki célul a második világháború végén az újjáalakuló csehszlovák állam. A németek esetében ez gyakorlatilag sikerült. A magyarokkal szemben – köszönhetően az Amerikai Egyesült Államok és az Egyesült Királyság magatartásának – csak részleges sikert ért el a nemzeti gyűlölet. A magyar kisebbségnek a népi rétegei többé-kevésbé megmaradtak, az értelmiségét valamint az önálló gazdasági tevékenységet folytató réteget azonban azonnal megsemmisítették. A megkülönböztetés – ha enyhébben is, de – ma is létezik. Szembeötlő példája ennek: a lengyel kisebbség énekelheti a lengyel nemzeti himnuszot, a magyart ugyan ezért üldözi a politikai rendőrség; az ukrán kisebbség csehszlovák részről szabadon ápolhatja kapcsolatait a Szovjetunióban élő anyanemzetével és a hivatalos hatalom elismeri, hogy részét alkotja az egyetemes ukrán nemzetnek. A magyarok esetében ugyanezt akadályozza illetve elutasítja.

A magyar kisebbség helyzete az egyházakban különböző. A vallási származás szerint a csehszlovákiai magyarságnak kb. kétharmada katolikus, a többi főleg református, egy része pedig evangélikus és görögkatolikus. A holocaustból megmenekült és visszatért zsidókat a magyarellenesség szinte kivétel nélkül leválasztotta a magyarságról. A vallási elnyomás differenciáltan nyilvánul meg a magyar kisebbséggel szemben. A magyar katolikusoknak a legégetőbb gondja – az egyház általános helyzetén túl – a magyar papok kis létszáma, a magyar plébániák elszlovákosodása és a szlovákiai katolikus egyházon belül tapasztalható szlovák sovinizmus. A reformátusok – akiknek 90%-a magyar – főleg azért vannak elnyomva, mert magyar jellegű az egyházuk. Nem tudnak védekezni az állami beavatkozás ellen, ezért az egyház már a bomlás jeleit mutatja és főleg a zömmel szlovák evangélikus egyházzal szemben látványos a megkülönböztetésük. A

magyar evangélikus közösségek elhalásra vannak ítélve, mert egyáltalán nem képeznek magyar evangélikus papokat és a politikai hatalmat buzgón kiszolgáló szlovákiai generális püspök kijelentése szerint az egyháznak nem érdeke, hogy fennmaradjanak. Tény viszont, hogy a magyar kisebbség általában kevésbé vallásos mint a szlovákok. Oka — részben — az egyházakban létező magyarellenesség, ami elriasztja a magyar hívőket. De a kisebbség helyzetéből is fakad: a nemzeti és a vallási elnyomás egyszerre túl nagy teher, ezért van, aki a magyarságát, van aki a vallását, de elég sokuk mindkettőt feladja.

A képviseleti szervekben ugyan korábban nem, de most már betartják a nemzetiségi arányszámot. Ez azonban nem bír jelentőséggel. Ugyanis a magyar nemzetiségi képviselők nem képviselhetik a magyar kisebbség érdekeit. A magyar kisebbségnek egyáltalán nincs érdekképviselése. Ezt a jogot kizárólagosan a politikai hatalom birtokolja, amely elsősorban saját hatalmi érdekeit, majd a többségi nemzet érdekeit juttatja érvényre.

Az iskolaügy helyzete a legtragikusabb, mert az anyanyelvi oktatás a nemzeti lét legfontosabb attribútumának: a nemzeti műveltségnek a letéteményese. Továbbra is sorozatban számolják fel a magyar iskolákat, sorvasztják a magyar nyelvű középiskolai oktatást. A főiskolákon és az egyetemeken a magyar nyelvszakos tanárok képzésén kívül nincs magyar nyelvű oktatás. A magyar hívők közötti szolgálatra készülő papnövendékeket sem lehet magyarul vagy Magyarországon képezni. A magyarországi tanulmányi lehetőségeket a minimumra korlátozta a hatalom — magyar iskolai érettségivel nem lehet menni külföldre tanulni. De a szakmunkásképzés a legtragikusabb. Nem csupán azért, mert csak mutatóban létezik magyar iparitanuló intézet, de amiatt is, hogy a 15–18 éves magyar fiatalok túlnyomó többsége ilyen iskolába jár — így csaknem egyáltalán nem részesül magyar művelődésben. Ráadásul tíz évvel ezelőtt fölszámolták a magyar nyelvű szaktanárképzést is, tehát egyetlen magyar iskola számára sincs biztosítva a magyar pedagógus utánpótlás.

A magyar kisebbség Csehszlovákiában kettős elnyomásban él: az emberi- és a polgárjogok egész országra kiterjedő megsértésén túl az államhatalom által megtúrt magyarellenesség és az állam részéről szervezett nemzeti elnyomás sújtja.

Duray Miklós az amerikai képviselőház küldöttségével tartott

szűkebb körű megbeszélésen, ahol jelen voltak a Charta '77 képviselői is, köszönetet mondott azért, hogy 1984-ben és 1985-ben – második vizsgálati fogsága idején, amelyet szintén a magyar kisebbség jogvédelme miatt kellett elszenvednie – az Egyesült Államok Kongresszusának több tagja síkra szállt szabadonbocsájtása érdekében.

Abból az alkalomból, hogy a kongresszusi képviselők csoportja Prágából Budapestre utazott. Duray felhívta a figyelmüket a Csehszlovákia és Magyarország között uralkodó feszült viszonyra. Megemlítette, hogy rendkívül korlátozzák csehszlovák részről a Magyarországra való utazást, mivel egyénileg évente csak kétszer szabad átlépni a határt. Továbbá rámutatott, hogy csehszlovák részről elutasítják a magyar kisebbségnek az egyetemes magyar nemzethez való tartozási jogát. A kisebbséget az állami politika objektumának és különálló etnikai-szociális közösségnek tekinti, amelyre ugyan hatással van a magyarországi kultúra, de kizárólag a csehszlovák kulturális folyamatok részeként kezelik. Ennek az a következménye, hogy a kisebbség nem ápolhatja szabadon társadalmi és kulturális kapcsolatait a Magyarországon élő anyanemzetével. A kisebbség ez ellen csak a csehszlovák kormányhoz fellebezhet, de ennél – az említett körülmények miatt – nem talál megértésre. Magyarország viszont a kisebbség támogatása érdekében nem fejt ki kellő aktivitást. Sajnos ezen a téren nem remélhető gyors javulás. 1987-ben a magyar és a csehszlovák kormányfő budapesti találkozásán sem történt ebben előrelépés. Ez azonban mindenekelőtt a magyar kisebbség kulturális és iskolaügyi helyzetének romlásában csapódik le, amely folyamat még az 1970-es évek második felében radikalizálódott. Ekkor dolgozták ki a szlovák iskolaügyi minisztériumban a magyar nyelvű oktatás visszafejlesztésének tervét. Ezt kizárólag és címezve a magyar iskolák ellen készítették. Emiatt alakult 1978 tavaszán, tehát tíz évvel ezelőtt a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága, ugyanazon elvekből kiindulva mint a Charta '77.

Végül Duray Miklós mégegyszer megköszönte az amerikai képviselőknek mind a kiszabadulása, mind az emberi jogok érdekében tett összes amerikai lépést.

Pozsony, 1988. január 25.

Magyar világ

Rendőrségi történetek a nagy magyar ugarról

„Nem a hatalom gyakorlása vagy az engedelmesség megszokása alacsonyít le, hanem az olyan hatalom gyakorlása, amelyet törvénytelennek tart az ember, és az olyan hatalomnak való engedelmesség, amelyet bitortottnak és elnyomónak tekint.”

(Tocqueville)

Társadalmunk nemcsak iskolázottság, jövedelem, életmód tekintetében szakad több törésvonal mentén is egymással alig érintkező darabokra, hanem a cselekvési szabadság és a jogbiztonság mértéke szerint is. A törésvonalak nagyjából ugyanazok: földrajziak és rétegződésbeliek. Nem lehet ugyanazt vidéken, mint Budapesten; ugyanazért más következményekkel kell szembenézni itt és ott értelmiséginek, jó szakmunkásnak, vagy tanulatlan segédmunkásnak.

Fegyelmetlenségeink, vétségeink szigorú vizslatója, gyakran egyszersmind megtorlója is a rendőrség. Gondolati (szavakban, írásban, esetleg énekelve vagy képben elkövetett) bűneinkkel a politikai rendőrség foglalkozik, egyebekkel a közbiztonsági. Szigorúan elkülönülő két testület, bár az előbbi Harun al Rasid módjára szívesen ölt álruhát, s gyakran a közbiztonságiak szerény mundérjában lép színre.

Mindkettő működését jellemzi a fenti egyenlőtlenség. Nézzük a politikai rendőrséget. Budapesten kívül szamizdat- és szamizdat nagyságrendű ügyekben is nyíltan jár el, saját fejléces papírján és

pecsétjével küldi ki határozatait, míg Budapesten 1982 óta a kerületi kapitányságok mögé húzódva tevékenykedik, mintha nem is létezne. Nemigen tudunk arról, hogy budapesti olvasóinkat,¹ s a lakásainkban megforduló látogatókat piszkálták volna, viszont vidéki újságírókat egy-két nálunk tett vizit után felkeresett egy helyi rendőrtiszt, hogy elbeszélgesse vele ezekről az útjairól. Más vidéki olvasóhoz, ritka, de rendszeres látogatónkhoz többször is kimentek, s házkutatási parancs nélkül összeszedgették a lakásban fellelhető szamizdatkiadványokat. Egy harmadikat néhány fenyegető kihallgatás után ismeretlen tettesek megverték az utcán este. Ezek a dombos-kedves Dunántúl történetei, a következők keményebbek, a ridegebb Alföldről valók.

Olvasónkat egyszer már korábban bilincsbe verve vitték el munkahelyéről egy alföldi megyeszékhelyen, mert vélhetően megfordult egy súlyos büntett színhelyén. Ez a dolog könnyen tisztázódott, a rendőrség azonban mégis házkutatást tartott nála, s elvitte szamizdatjait. Nemrégiben ismét munkahelyére vonultak ki a nyomozók látványosan. Ezúttal sajtórendészeti vétség gyanúja címén. Főnökét tették meg hatósági tanúnak, s így kutatták át szállását. Nem találtak ugyan semmit, de mivel egy tanú átadott a rendőröknek 1–1 példány szamizdat kiadványt (összesen öt darabot!) azzal, hogy ezt a gyanúsított személytől kapta, 8000 Ft szabálysértési büntetést sóztak rá. Az eljárás során keletkezett iratokban ezt az öt (a terheltnek soha meg nem mutatott) példányt hol „nagy mennyiségű engedély nélkül előállított sajtóterméknek”, hol „csekély mennyiségűnek” minősítették, aszerint, hogy éppen mihez kerestek érvet. A forgatókönyv alapján véve követi a szokásos rendőrdramaturgiai szabályokat, a rendezés azonban jelzi a Budapest és vidék közötti különbséget.

Egy munkás olvasónkat egy másik alföldi városban szintén munkahelyéről vitték a megyeszékhelyre, s a kapitányságon a nyomozók egyenesen államellenes összeesküvés gyanújával riogatták. Nem is egyszer: a szekatúra sok hete tart.

A hírhedt szovjet szabadalom, a politikai pszichiátria is felbukkan a magyar tájon, kétségkívül szelídebb változatban. Jakab Károly és Pákh Tibor ügye után ismertté vált Rusai László orvosi

1 A szerző a „Beszélő” független folyóirat szerkesztője.

segédlettel kivitelezett új és új meghurcolása. Aligha egyedülálló az a további eset, amelyről beszámolunk.

A színhely ismét vidéki város. Szenvedő alanya olyan fiatalember, akinek állandó, politikai felhangokkal színezett munkahelyi konfliktusai végül is egy pszichiátriai diagnózissal értek véget, mellyel a család megoldani vélte a fiatalember egzisztenciális és beilleszkedési problémáit. (Rokkant nyugdíjas lett belőle.) Idén ősszel betegünket nyugtalanság fogta el egy helyi visszaélés-sorozatot tapasztalván, s odáig ment, hogy a megyei főnökségnél panaszt tett a helyi rendőrség ellen is. Még a kezében tartotta a telefonkagylót, melyen keresztül a főkapitánysággal beszélt, midőn rendőrautó fékezett a telefonfülke mellett, s rendőri segédlettel zsuppolták be a város elmeosztályára. Lehet, hogy a „kóros igazságérzet” véletlenül kerítette hatalmába szegény fiatalembert éppen októberben, az őszi forradalmi napok idején; gondolataink őrei azonban éberek voltak. A tiltakozó fiúnak ugyanis a rövidesen nyugdíjba készülő rezignált főorvos kereken megmondta (s ez bizonyos fokig becsületére váljék): „Nyugodjon meg. November 8-án kimehet. Tőlem azt kérte a rendőrség, hogy november 7-ig tartsam itt.” Tartotta a szavát. Mindkettőjük dolgát némi nyugtatóval könnyítve csak egy nappal őrizte tovább ápolóját a feltétlen szükségesnél, ugyanis november 8. vasárnapra esett.

A politizáló értelmiségi közvélemény és a nyugati sajtó elkábul attól, hogy az ellenzék, a független sajtó, és a budapesti értelmiségi fórumok kritikus szókimondása évek óta folyamatosan létezik, pedig ez nem a magyar dzsungel, ez csak vadvédelmi rezervátum (dollár-turisták gyönyörködtetésére). A politika nemzeti parkján kívülre bitangolt vadat – mint látjuk – szorgalmasan meghajszolja a mikrofon-fülekkel, kamera-szemekkel, gyors és nesztelen autó-lábakkal, valamint szimat-ebekkel kitűnően felszerelt politikai rendőr.

Az igazi dzsungel azonban nem a politikai rendőrség, hanem a közbiztonságiak vadászterülete. Magyarország a politikai téren kívül rendőrállam igazán. 1985 táján a párt és a kormány hallgatólagosan a rendőrség hatáskörébe utalta a gazdasági válságból eredő feszültségeket, mindenekelőtt a munkanélküliség problémáját. Nyilvános rendeletek és titkos utasítások ruházták fel a rendőrséget szinte korlátlan hatalommal az állampolgárok fölött. A közveszélyes munkakerülésről szóló új törvényerejű rendeletet,

amely minimálisan másfél év szigorított javító-nevelő munkával megtorolható bűncselekménnyé avatta a tartós (fél évnél hosszabb) munkanélküliséget, egy rendőrségi belső utasítás egészítette ki: következetes rendőri fellépésre hívta fel az állományt a „munkakerülők” ellen. Vagyis felszólította a rendőri apparátust, hogy minél több munkanélkült igyekezzék rendőrhatósági jogkörben eltakarítani a jobb emberek szeme elől. Szabályos hajtóvadászat folyik a lakosság legnyomorultabb része ellen. 1985 óta rendeleti úton növelték a rendőri felügyelet időtartamát három évre, és a szabálysértés miatt kiszabható elzárást 60 napra. Mindkét rendőrhatósági intézkedés ismételhető, akár a következő naptól. Az új büntetőeljárás törvény meghosszabbította a rendőrségi nyomozás időtartamát, ami lehetővé teszi, hogy a rendőrség vizsgálati fogságban tarthassa azt, akit jónak lát, akár egy évig, s így akkor is elzárással büntethessen, ha a bíróság előtt a gyanú nem állja meg a helyét. A rendőrséget senki nem ellenőrzi, a helyzet korlátlan ura, és annak is érzi magát; ellentétben azzal az amerikai bűnügyi tévésorozatokból vett rossz szöveggel, amit Moldova igyekszik megegyeztetni velünk a *Bűn az élet* c. minősíthetetlen hazugságfolyamában. (Nem mintha nem hinném el – akár még Moldovának is –, hogy a rendőrség többre, még többre törekszik, s már azt is únja, hogy aktatömeget gyártva a törvényesség látszatát kölcsönözze ténykedéseinek.) Moldovával ellentétben egy vezető beosztású bíró egy különösen terrorisztikus légkörű, gazdaságilag lerobbant városban azt állította, hogy a helyi rendőrségi intézkedéseknek 75%-át lenne kénytelen egy lelkiismeretes ügyési vizsgálat törvénytelennek minősíteni – ha lenne ilyen. De nincs. Őszintén szólva, mint laikus, mint állampolgár, nem értem az említett bírót. Mi törvénytelen tud nálunk egy rendőr elkövetni, ha szinte határtalan felhatalmazásokat kap, s az ellene esetleg folytatott vizsgálatban ő maga a koronatanú? De nézzük a példákat. (Néhányat elmeséltem már a Beszélő oldalain, a „Létminimum alatt” rovatban.)

Van Ózdnak, annak a városnak, amely köztudottan komoly munkanélküliséggel néz szembe, s inkább a helyzet romlását, mint javulását várhatja a jövőben, egy Ladánynak nevezett cigánytelepe. Vagy hat kilométerre terül el az emberi település legszélétől, másfél kilométerre az országúttól, az erdő közepén. Internálótábor volt hajdan, egy azóta bezárt bánya rab-munkásainak ba-

rakk-telepe. Ma a barakkokat szükséglakásoknak hívják némi eufemizmussal.

A szögesdrótot időközben megszüntették, de nem csak azt, hanem a telefont, a boltot és a közlekedést is. Mai és internálótábori állapota között ugyanis volt egy segélykérő telefonja, egy fél napig nyitvatartó kis boltja, és az országútról bejött ide a busz. Ma a gyerekek kigyalogolnak, ha iskolába mennek, a dolgozók, ha munkába mennek; de kigyalogol és vár a legközelebbi buszra, majd a városból telefonál mentőért a szülő nő férje, a szélütött, vagy asztmásan fuldokló hozzátartozója is. Egyetlen kisgyerek sem jár óvodába, mert az anyák, ha beviszik a kicsit, nem tudnak hazajutni a még kisebbhez: a menetrend mostoha. Élnek itt cigánycsaládok egy évtizede is: annak idején ezt a lakást utalta ki számukra a tanács, s élnek olyanok, akiket a közelmúltban rendőrök zsuppoltak ide önkényes lakásfoglalásért. (A város belsejében, a szépeplékű szocreál építészet egyik bérkaszárnyájában is berendezett a tanács egy cigány gettót. Néhány éve elhatározták, hogy kiürítik. Azóta a megüresedett lakásokat nem utalják ki újabb családnak. Az Istentől elrugaszkodott cigányok azonban nem méltányolják a tanács jobbító szándékát, s egy-egy túlnépesedett lakásból, esetleg a kies Ladányból behurcolkodnak a csábító üres szobába. Ők az önkényes lakásfoglalók.)

1987. október 20-án délelőtt a városi tanács emberei jelentek meg Ladányban egy egész mikrobusznyián, rendőri kísérettel. Ellenőrizték, hogy vigyáznak-e szépen a lakók a barakkjaikra. (Egyébként kb. kéthetente megszűnik a telep közepén felállított két nyomóskútból álló vízszolgáltatás, s ilyenkor 5–6 nap is eltelik, mire a tanács szerelőket küld. Addig az erdő sáros forrásáról hordanak vizet az emberek.) Megállapították, hogy a telepen tenyésző számos kutya közül a legtöbb nincs beoltva, kihívták hát a sintéreket. (Szerencsére kéznél volt az URH-s kocsi, különben bajban lettek volna telefon híján.) Jött a sintérautó, összeszedték a kutyákat, s a hatóságok távoztak. Csak a különösen élelmes kutyáknak sikerült idejében eliszkolni az erdőbe, ők túléltek a tanácsi szemlét. Ezzel azonban még nem ért véget a nap. Este 8 óra tájt rendőrosztag vette körül a telepet. „Körözött személyek keresése” ürügyén jártak ajtóról ajtóra, s nézték – na, nem az újraoltási bizonyítványt, hanem a személyi igazolványokat. Akinek nem volt munkahelyi bejegyzése, azt vitték. (Csak

a különösen élelmes munkanélkülieknek sikerült elmenekülni az erdőbe.)

Nyájas olvasó! Képzeld magad elé a jeleneteket! Jancsó Miklós klasszikus alkotásai segítik fantáziád szárnyalását. Kamaszok, kisiskolások, karonülők alapélményei ezek. Nem nézők, áldozatok! Csecsemők szívják az anyatejjel.

A begyűjtött férfiak nagy részét egyébként reggel kiengedték. Volt, akit másnapra visszarendeltek alkalmi munkát igazoló papírokkal, volt, akinek csak a lelkére kötötték, hogy helyezkedjék el. Egy fiatalembert egy napra rá eresztettek el, hogy felesége bevitte a Kohászati Művek értesítését: férjét november 1-től két hónapra felvették segédmunkásnak. (A fiú már majdnem megúszta a razziát. Sikerült elrejtőznie, de kétéves kisfia elárulta, hogy apuka elbújt.) Tíz-tizenkét férfi akadt fenn a heti razziák hálóján, őket a következő hét hétfőjén vitték át a megyei kapitányság fogdájaiba, s akkor kezdték meg 30 avagy hatvan napos szabálysértési elzárásukat.

Hasonló begyűjtéseket a város más nevezetes házaiban is tartanak a rendőrök, ugyanezt csinálják a vasárnap délelőtti futballmeccseken, s a város pihenőparkjában.

Egy alig húsz éves fiatalasszonyt két kisgyereke mellől vittek el s zártak be hatvan napra. Egy héttel korábban azon a cigánysoron jártak házról-házra a rendőrök, akkor elvitték munkanélküli férjét. Mivel a férfi nem csak „közveszélyes munkakerülő”, hanem önkényes lakásfoglaló is – néhány hónapja költöztek be egy elhagyott házba – ő bíróság elé került, s szigorított javító-nevelő munkára ítélték. Ám úgy látszik, a lakás kiürítésének sajátos módját találták meg: egy hét múlva újra kimentek, megállapították, hogy a fiatalasszonynak nincs jövedelme, s mivel férjét ők maguk csukták le, következésképpen eltartója sem lehet, előállították hát őt is. Hatvan napot töltött a miskolci rendőrségi fogdában. Iszonyú zsúfoltság volt – meséli –, 16 évestől öregasszonyig szorongtak vagy negyvenen a cellában. Hetekig csak ültek benn, aztán rendőrökkel egy építkezésre hordták őket naponta. Takarítottak, maltert hordtak, a civil munkásokkal nem volt szabad beszélniük.

Mikor a férj – már Martonvásárhelyen, a szigorított javító-nevelő munkára ítélték elosztó-táborában értesült a fejleményekről, azonnal megszökött. Ő látta el a gyerekeket, amíg a feleségét

ki nem engedték. Azóta már börtönben van, mert szökéséért így fizet. Az asszonyka a gyerekekkel az anyjánál húzta meg magát.

*

Szót kell még ejteni a „közveszélyes munkakerülők”, vagyis a munkanélküliek sanyargatásának kiegészítő intézményéről, a közhasznú munkáról. A foglalkoztatási gondokat enyhítendő, költségvetésből támogatott új tanácsai munkaszervezet, bár szabályozási rendjében ennek nyoma sincs, a rendőrség ellenőrzése alatt áll. A rendőrség felügyeli, hogy beléptek-e erre a rosszul fizető munkahelyre azok, akiknek a munkaközvetítő irodák – vagy maguk a rendőrök – felajánlották ezt a lehetőséget, s azt is, hogy ki merészelt kilépni, vagy kit bocsátottak el késés, hiányzás, visszabeszélés vagy bérkövetelések miatt. Ózdon például a munkavezető is nyugalmazott nyomozó, hogy egy percig se legyen kétséges, miről is van szó. Ő bocsátott el egy asszonycsapatot, amikor azok a munkavezető hatáskörébe rendelt mozgóbérhányad miatt nyelveltek, „a lázadókat pedig karóba húzzuk!” – felkiáltással, s aztán vette vissza őket könyörgés és krokodilkönnyek hullása után. Kinek jó ez a közhasznú munka? Némi képpen jó a településnek, mert az árkok és gyepek ápoltabbak, mint valaha; jó néhány tisztviselőnek, aki irodai álláshoz jut, hisz a közhasznú munkát is adminisztrálni kell, s mindenekelőtt a rendőrségnek, mely újabb hatásos eszközt kap nagyszabású munkavállaló-nevelési koncepciója számára.

És a munkanélkülieknek? Alighanem legkevésbé nekik jó. Egy tisztességes munkanélküli segélynek megfelelő, vagy azt alig meghaladó bér ellenében nem csak a legpocsékabb munkák szokásos nyomorúságait élvezik, nemcsak maradék munkapiaci esélyükről kell lemondaniuk, hanem munkaidejükben is ugyanazt a rendőri felügyeletet kell elviselniük, ami magánéletükre rátelepszik.

A cigánysorok, s nyilván egyéb lerobbant szegénytelepek is, az ország munkanélküliség-sújtotta vidékein internálótáborokká alakulnak át, ahol az embereket éjjel kirángatják az ágyból, ahol veszélyes kimenni a házból, mert sosem tudhatják biztosan, nem egy igazoltató rendőr állítja-e le őket mire a szomszéd házig

jutnak. Rendőri szempontból messzemenően igazolódnak a gettó-képzés előnyei: úgy lehet terrorizálni az erre kijelölteket, hogy nem sértik a „jobb emberek” nyugalmát. A kriminalizált gettó önmagát megvalósító prófécia! Aki üldözöttként eszmél erre a világra, annak a számára nincs és nem lehet értéke normáknak és szabályoknak, nincs mit vesztenie.

(Megjelent a budapesti „Beszélő” 23. számában)

Egy eltűnt magyar folyóirat nyomában

Az alábbi írás 1987 őszén íródott Budapesten. Úgy tűnnék, mintha az 1988-ban Magyarországra berobbant sajtó-engedetlenséggel elavult volna. De nem, mert éppen annak eredetébe enged bepillantást. Minden szabadság engedetlenséggel kezdődik. Hogy folytatása is lesz-e, az természetesen nemcsak az íróemberek civil kurázsiján, hanem a keretek tűrőképességén is múlik.

Hogyhogy eltűnt? Hiszen megjelenik ismét a szegedi Tiszatáj. 1987 márciusa óta havonként újra napvilágot lát az a folyóirat, amelynek nevéhez kapcsolódott 1986-ban a legnagyobb irodalmi botrány Magyarországon, amelynek betiltása a Magyar Írószövetség emlékezetes közgyűlésén a legtöbb tiltakozó reakciót váltotta ki (többek között 114 neves magyar értelmiségi petícióját a kormányhoz). Egy év múltán lecsillapodtak volna a kedélyek? Nyolc hónap után ismét létezik egy ilyen című folyóirat, a tartalomjegyzékben olvashatók versek, novellák és esszék címei. Vihar után derült ég és szélcsönd?

A hatalom, a kultúrpolitika képviselői bizonyára ezt szeretnék. Várják, hogy nekik dolgozzék az idő. Mint annyiszor az elmúlt évtizedekben. Hiszen időről-időre le kellett váltani Magyarországon irodalmi szerkesztőket, át kellett szervezni folyóiratokat. Ez is hozzátartozott a játékszabályokhoz; úgy mondhatjuk akár, ez is része volt a cenzúra intézményrendszerének. Mert formailag nincs előzetes cenzúra, mint Lengyelországban, de a szerkesztők mindenkor politikailag is felelősek a lapjukban közöltekért. A szerkesztők leváltása a túl messzire merészkedők megfékezésének egyik legdurvább eszköze. Lehetne bőven sorolni a példákat

a hatvanas és hetvenes évekből szerkesztők „áthelyezésére”. Amit a legtöbbször belenyugvás követett, némi háborgás, de kis idő múlva végül beletörődés. A magyar irodalmi élet egyik meghatározó alapja volt a belsővé tett kompromisszum. Aminek lényegét úgy lehetne meghatározni röviden, hogy bizonyos témákról, az őszinte politikai véleménymondásról való lemondásért cserébe megkapták az írók az esztétikai kifejezés pluralizmusának lehetőségét, néha még a csipkelődés valamely korlátozott lehetőségét is. Aki a politikai hatalom és kulturális képviselője által meghúzott határokat átlépte, retorziókban részesült: a szerkesztőknek például rendszeres beszámolókat kellett készíteniük a felsőbb szervek számára arról, hogy milyen témákkal kívánnak foglalkozni és milyen szerzőket akarnak szerepeltetni lapjukban; az írók ellen pedig a hatóságok közlési tilalmat rendeltek el (amit többnyire nem hoztak nyilvánosságra, csak maguk a kibocsátó szervek és az illetékes főszerkesztők kaptak tájékoztatást a „feketelistákról”). Ez a mechanizmus hosszú ideig minden különösebb zökkenő nélkül működött. Az első komolyabb „baleset” a Mozgó Világ című folyóirat elleni kampány volt a nyolcvanas évek elején, majd a főszerkesztő leváltása hatalmi szóval 1983 őszén. Ezután ugyanis a főszerkesztővel szolidaritást vállalva lemondott állásáról a szerkesztőség minden egyes tagja, hozzájuk értve a gépírónőt és a takarítónőt is. A Mozgó Világ-ügy széleskörű tiltakozó akciókat váltott ki a budapesti egyetemi ifjúság körében. És az a nemzedék (a ma negyvenesek), amely sajátjának érezte ezt a reformtörekvéseket népszerűsítő lapot, mindmáig bojkottálja a hatalom által kinevezett új szerkesztőséget. A kultúrpolitika irányítói kénytelenek voltak megvesztegetésekkel és fenyegetésekkel és részbeni profilváltoztatással szerzőket toborozni a változatlan címen megjelenő folyóirathoz.

A szegedi Tiszatáj esete ehhez hasonló. De miért is tiltották be 1986 júliusában ezt a folyóiratot? A hivatalos változat szerint egy vers miatt, amely a júniusi számban jelent meg. Az a Nagy Gáspár volt a szerzője, akinek már egy évvel korábban egy másik vers miatt (amely az 1956-os mártír magyar miniszterelnök emlékét idézte) le kellett mondania titkári posztjáról az Írószövetségben. Az újabb versben a költő egy „harminc évgyűrűs júdásfát” emleget. A politikai cenzor úgy döntött (függetlenül attól, hogy érvelése gyöngye lábakon áll), hogy a vers 1956-ról szól, és

sérti a szocialista rendszert, nem utolsósorban pedig magát a párt első titkárát. Szegeden bezárták és lepecsételték a szerkesztőséget, az ominózus lapszámot viszont még hetekig meg lehetett vásárolni a fővárosban. Azután néhány hónappal később leváltották a szerkesztőség három tagját, úgymond sorozatos „közléspolitikai” hibák miatt. Csak találgatni lehet, hogy mi volt a döntés és a ritkán tapasztalható durva eljárás oka. Elképzelhető, hogy az ókonzervatív-dogmatikus politikusok példát akartak statuálni, talán azért, hogy egy kissé megfélemlítsék az írókat a közeledő közgyűlés előtt. A következő hónapok bebizonyították, hogy a szegedi folyóirat betiltása provokáció volt, amivel a hatalom szelet vetett és vihart aratott. Hiába próbálták félrevezető manőverekkel leszerelni a háborgó írókat, a méltatlankodás a megszokottnál jóval erősebb volt. A fentebb említett tiltakozó petíciót – amelynek hangneme igen határozott – a magyar szellemi élet számos képviselője aláírta, számosan olyanok is, akik nem szoktak részt venni tiltakozó akciókban, továbbá megjegyzendő, hogy a Tiszatáj betiltása hozzájárult ahhoz, hogy a kultúrpolitika olyan kudarcot volt kénytelen elviselni az írószövetségi közgyűlésen mint jelöltei kibukása a választmányból.

De a Tiszatáj-ügy nem 1986-ban kezdődött, a szegedi folyóirat már régen szálka volt a hatóságok szemében. A hetvenes évek elején a kultúrpolitika sorozatos zaklatásait megúnva mondott le az akkori főszerkesztő, Ilia Mihály, a kitűnő szervező egyéniség. A folyóirat ezután igyekezte folytatni az ő irányvonalát, ami nagy vonalakban a következőket jelentette: A magyar irodalom néhány XX. századi klasszikusának (elsősorban Németh László és Illyés Gyula) szellemiségét, társadalmi elkötelezettségét, továbbá kapcsolatkeresést a szomszédos népek felé az elzárkózás és a nacionalizmus ellenében, és élő kapcsolatokat a magyar nyelvű irodalmak között. A Tiszatáj akkor hirdetett meg egy sajátos Közép-Európa programot, amikor híre sem volt M. Kundera nevezetes cikkének (L'Europe kidnappée). Rendszeresen megjelentek itt a hetvenes évek elejétől összeállítások ezekből az irodalmakból (lengyel, cseh, szlovák, jugoszláv, román, bolgár) – egy külön rovatban „Most-punte-híd” cím alatt (a híd szó szlávul, románul és magyarul). Olyan írók művei láttak itt napvilágot – csak néhány nevet említve a legjelentősebbek közül – mint a lengyel Zbigniew Herbert, a cseh Bohumil Hrabal, a

szlovák Lubomir Feldek, a szerb Danilo Kis, a román Marin Sorescu. A magyar irodalom egy nemzedékéből néhányan programszerűen vállalták (írók, költők, műfordítók, kritikusok és irodalomtörténészek), hogy ebben az irányban tájékozódnak. Abban a meggyőződésben, hogy a régió népei közötti antagonizmusok fölött létezik valami közös érdek, hogy ezek a sem nem egészen nyugat-, sem nem egészen kelet-európai népek képesek kilábolni a nem egy tekintetben máig élő nacionalizmusból és megtalálják az együttműködés lehetőségeit. A kapcsolatkeresés és a tájékoztatás nem a hivatalos protokoll szempontjai szerint történt. Így 1976 decemberében megjelentek a Tiszatáj hasábjain azoknak a lengyel költőknek a versei (Stanislaw Baranczak, Adam Zagajewski), akik hazájukban tilalmi listán voltak, mert együttműködtek a KOR-ral. 1981 júniusában teljes lengyel számot hozott ki a szerkesztőség, ami akkor a magyar szellemi élet egy részének szerény szolidaritási megnyilvánulása volt Lengyelországgal. A kulturális miniszterhelyettes személyesen vonta ezért felelősségre a szerkesztőket. Fegyelmi eljárást indítottak ellenük, és megvonták tőlük az évi prémiumot. A cseh történelemnek és kultúrájának szentelt számban a folyóirat egyik szerzője igen pozitívan emlékezett meg a Csehszlovákiában agyonhallgatott Masaryk elnökről. Amikor 1983 őszén egy magyarországi író fölemelte szavát a Tiszatájban a romániai magyarok emberi jogaiért, a kultúrpolitika megint vétót kiáltott (Ceausescuval vitatkozni állami monopólium Magyarországon némelykor), a főszerkesztőt behívták a megyei pártbizottságra, ahol közölték vele – teljesen jogellenesen –, hogy el van bocsátva. Hogy Vörös László közel három évig mégis maradhatott székében, az csak az erős hazai és külföldi tiltakozásnak volt köszönhető.

A tavalyi „kilövés” tehát egy évek óta tartó hajsza végső, szomorú eseménye volt. A szegedi folyóiratnak sikerült ugyanis önálló arculatot, bizonyos szerény programot kialakítani, voltak állandó szerzői és hívei Magyarországon, kapott megbecsülő gesztusokat a szomszédos országokból. Törekvése veszélyes volt, mert autonómiát jelentett, sértette az igen finom hálójú (néha alig látható, csak beleütközéskor érzékelhető) cenzúra rendszerét. Az autentikus közép-európai együttműködésre való törekvés nem illett bele a magyar politikai hatalom egyes köreinek államnationalista frazeológiájába. A hivatalos ideológia ugyanis inter-

nacionalista szólamok alatt gyakran lenézéssel kezeli a szomszéd államok lakóit, amit kispolgárok nemegyszer az utcán is szívesen érzékeltetnek a Budapestre érkező testvérországbeli turistákkal. Az ún. szocialista országok között az utóbbi években sokkal merevebbé váltak az államhatárok, a nacionalista érvek mindenütt beleszivárogtak a mass mediák nyelvezetébe – Magyarországon egyfajta gyomorsovinizmus diavatos – leszólva a nem dolgozó lengyeleket vagy lusta románokat. Így a közép-európai közeledés programját – kiváltképp ha nem a hatalmi elitek közös vadászatairól van szó, hanem az értelmiség valódi párbeszédéről – a politikusok gyanakvással szemlélik.

És az új Tiszatáj? A címen kívül nem sok köze van elődjéhez. Állítólag amikor elmondták a párt első emberének, Kádár Jánosnak, hogy az írók bojkottálni fogják az új szerkesztőséget, a politikus azt mondta volna: „Eddig az övék volt, most majd a miénk lesz.” Főszerkesztőnek egy marxista filozófiatanárt tettek meg, aki munkatársaival együtt kiemelt fizetést kap. Nagy kampányt kezdtek szerzők és írók toborzására. 100-nál több felkérő levelet küldtek szét az egykori munkatársaknak. Nem túl nagy sikerrel. A magyar irodalmi közvéleményben erkölcsi botlásnak minősül a gleichsaltolt folyóiratban írni. Mégis vannak szerzők; részben olyan szegediek, akiket a helyi hatalom meg tudott zsarolni, vagy akik dilettánsok lévén örülnek, hogy nyomdafestékhez jutnak, és persze olyan magyar írók, akik az ottani publikálást pártszolgálatnak tekintik, de vannak a szerzők között egyszerűen félrevezetett értelmiségiek, szaktudósok is. Hogy milyen manipulációkra képes a magyar kultúrpolitika, arra lássunk két tanulságos példát. A tavasszal a pártközpont diplomáciai útlevéllal küldte ki a rádió igazgatóhelyettesét Romániába, hogy bírja rá Sütő Andrást, a romániai magyar irodalom egyik legjelentősebb, Magyarországon is igen jól ismert képviselőjét, hogy új drámáját az új Tiszatájban jelentesse meg először Magyarországon. Az erkölcsi korrumpálásnak ez a kísérlete azonban kudarcot vallott. A másik eset: a szocialista Csehszlovákia és a szocialista Magyarország kulturális miniszterei fontosnak látták az együttműködési szerződésben rögzíteni, hogy a szegedi Tiszatáj lépjen partnerkapcsolatba a szlovákiai magyarok egyetlen kulturális havi folyóiratával, az Irodalmi Szemlével. A régi Tiszatájnak a magyar állam nem szorgalmazta a kulturális kapcsolatait külföldi

folyóiratokkal. Most viszont eldicsekedhet a magyar minisztérium még a szlovákiai magyar kultúra támogatásával is. Hogy ezzel erkölcsileg egyben lejáratják a szlovákiai magyarok folyóiratát? Ezt a szempontot nem igen ismerik e körökben. Mindenesetre az világos, hogy nekik előbbvaló a presztízs védelme, mint a külföldi magyar irodalom valóságos érdekei. Jól látszik ebből is, hogy a magyar kulturális kormányzat számára gyakran csupán eszköz vagy olcsó propagandafogás a hungarophonie támogatása.

Ha el is tűnt egy sajátos arc a magyar irodalom világából, az igazi Tiszatájban képviselt értékek nem tűntek el. Megjelentek más folyóiratokban, a Magyar Írószövetség autonómia törekvéseiben, a magyar kulturális élet újabb, a totális hatalommal szembe forduló mozgalmaiban. A Tiszatáj közép-európai gondolata egyre terjed a fiatal értelmiség köreiben, klubjaikba sorra meghívtak írókat, tudósokat a szomszédos országokból, s nem a protokollista, hanem a valódi minőség szerint; érdekes, hogy az egyetlen kulturális magánalapítvány, a Bethlen Alapítvány egyik díját 1987 novemberében a kitűnő lengyel költőnek, Zbigniew Herbertnek adományozta (akinek írásai szerepeltek a szegedi lapban). A régi Tiszatáj szerzői közül számosan jelen voltak azon a találkozón, szeptember 27-én Lakitelken, ahol a független magyar értelmiség különböző csoportjainak képviselői (összesen mintegy 150-en) szorgalmazták egy olyan szervezet létrehozását, amely a politikai hatalom és a civil társadalom közötti valódi párbeszéd fóruma lehetne.

Így a szertesugárzó hatás nagyobb körben hat, mint egy irodalmi folyóirat olvasóköre. Az új Tiszatájra később nem sokan fognak emlékezni, egy lesz a szürke és provinciális kiadványok között. Az igazi Tiszatáj azonban ott van a magyar értelmiség egyenjogúsodási, demokráciát követelő törekvéseiben, a szomszédok felé való kéznyújtás nemes gesztusaiban.

A Magyar Demokrata Fórum január 30-án, több mint 500 résztvevővel összejövetelt rendezett a budapesti Jurta Színházban, ahol a parlamenti demokráciának, az Országgyűlés szerepének és az alkotmány korszerűsítésének kérdéseit tűzték napirendre. A tanácskozás és a vita összegezéseként a résztvevők közös „Állásfoglalás”-t fogadtak el, amelyet eljuttattak a magyar sajtóhoz, kifejezve azt az óhajukat, hogy az Állásfoglalás a hivatalos hazai nyilvánosságban jelenjék meg. A Fórum úgy határozott, hogy az Állásfoglalás közzétételét egy hét elteltével szabadítja fel más hírközlő szervek részére.

Az alábbiakban közzétesszük a Magyar Demokrata Fórum január 30-i tanácskozásán elfogadott Állásfoglalás teljes szövegét.

A Lakiteleken 1987. szeptember 27-én megalakult Magyar Demokrata Fórum 1988. január 30-án Budapesten tartotta összejövetelét. A Fórum résztvevői azért gyűltek össze, hogy eszmecserét folytassanak a képviselői demokráciáról, különös tekintettel az Országgyűlésre. A résztvevők a tanácskozás és a vita alapján az alábbi nyilatkozat közzétételéről döntöttek:

Társadalmunkban súlyos politikai válság van. A feszültségek növekedése elkerülhetetlen a szocializmus rendszerének mélyreható reformja nélkül. A demokrácia intézményes feltételei és garanciái nélkül nincs társadalmi fejlődés, nincs nemzeti kibontakozás, nem érvényesülhetnek az állampolgári, a személyiségi jogok, a politikai, vallási és etnikai kisebbségek jogai, nincs biztosítéka az erkölcsi, szellemi értékek gyarapodásának és közkinccsé tételének és a gazdasági fejlődésnek. Ezért fel kell számolni az ellenőrizhetetlen hatalmi monopóliumokat és annak lehetőségét, hogy bármely szervezet vagy személy az alkotmány

és a törvények fölé emelkedhessék. A résztvevők egyetértettek abban, hogy nyilvánosan működő, demokratikusan megválasztott, csak a választóiknak felelős parlamentre van szükség. A szocialista politikai rendszer demokratikus reformja érdekében javasoljuk: (1) Az Országgyűlés alkosson új, demokratikus választójogi törvényt; az ennek alapján megválasztandó Országgyűlés dolgozzon ki új alkotmányt; az alkotmány fejezze ki a társadalomban létrejött változásokat, küszöbölje ki a jelen alkotmány ellentmondásait, tisztázza az állam és a párt közjogi viszonyát, tételesen sorolja fel az állampolgárok személyes és politikai jogait és ezek garanciáit, rendelkezze alkotmánybíróság felállításáról.

(2) Kívánatosnak tartjuk már a jelenlegi Országgyűlés működésében is a következő reformokat:

1. A törvényhozási jogok gyakorlása és a végrehajtás ellenőrzése érdekében az Országgyűlés működése legyen folyamatos.

2. A párt vezető testületei hozzák nyilvánosságra a törvénytervezetekkel kapcsolatos javaslatokat és véleményüket.

3. A parlamenti nyilvánosságot és a képviselők interpellációs és javaslattevő jogát korlátozó szabályokat és gyakorlatot el kell törölni.

4. Az azonos véleményt valló képviselők egy-egy vita kapcsán egyedi jelleggel is, folyamatos működés alapján is parlamenti frakciókat alakíthassanak.

5. Intézményesíteni kell a kormány programja és politikája, illetve egyes miniszterek fölötti bizalmi szavazást; a bizalmi szavazás és a személyi választások titkosak legyenek; bármely képviselő kezdeményezhesse a bizalmi szavazást.

6. Meg kell teremteni a feltételeit annak, hogy a képviselők hivatásszerűen is elláthassák képviselői megbízatásukat; képviselői feladataik ellátásához képviselői irodát és szakértőkből álló döntéshozókészítő stábot tarthassanak fenn. Ennek anyagi és szervezeti előfeltételeit egyenlően kell biztosítani minden képviselő számára.

7. A parlamenti ülések és a bizottsági viták jegyzőkönyvét gyorsított eljárásban teljes egészében nyilvánosságra kell hozni.

Végül pedig a Magyar Demokrata Fórum előkészítő bizottságot fog fölkeríteni a demokratikus parlament elveinek és működésének kidolgozására.

A Magyar Demokrata Fórum szervezői egyebek között: Csoóri Sándor, Csurka István, Für Lajos, Kiss Gy. Csaba és Lezsák

Sándor. Emlékeztessünk továbbá arra, hogy az első (lakitelki) összejöveten Pozsgay Imre – akkor még csak a Népfront főtitkára – is jelen volt és bátorító beszédet mondott.

1988 első felében a MDF több nyilvános vitát rendezett a budapesti Jurta színházban.

Egy esztendővel az első lakitelki találkozót követően, szombaton hivatalosan is kimondta megalakulását a *Magyar Demokrata Fórum*. A Bács-Kiskun megyei helységben megtartott tanácskozáson mintegy háromszázhetven író-költő, történész, politológus, színész, döntően a szellemi élet képviselői vettek részt. A késő estébe nyúló vitán elfogadták a Magyar Demokrata Fórum ideiglenes alapszabályát.

Az MDF alapelve egyebek között rögzíti, hogy a mozgalom forrásának a tavalyi *Lakitelki Nyilatkozatot* tartja, amelyet követően – minimális nyilvánosság mellett – több fontos kérdésben tartottak tanácskozást. Az MDF a magyarság veszélyeztetettséget, a társadalmi válságokat észlelve felelős demokratikus szellemi-politikai mozgalommá, független társadalmi szervezetté nyilvánítja magát.

Miendez mit jelent? A tanácskozás egyik szünetében megtartott nemzetközi sajtótájékoztatón a Népszabadság, valamint a Reuter tudósítója is fölvetette a kérdést: meddig terjed a függetlenség, s máris burkoltan nem pártot alapítottak-e a résztvevők? A válasz szerint a Magyar Demokrata Fórum hovatartozását illetően nem fogadja el sem a kormánypártiságot, sem az ellenzékliséget, s meg akarják őrizni minden értelmes, tisztességes kezdeményezés számára nyitottságukat, koalíciós jellegüket. Dokumentumalk is rögzítik, hogy az alkotmányosság keretel között a törvényesség megtartásával, ugyanakkor a teljes nyilvánosság előtt kívánják a mozgalmat kiterjedélyesíteni. Bár országgyűlési képviselőket is kívánnak állí-

tani, továbbá részt vesznek a helyi választásokon is, politikai önkorlátozásként mégsem kívánnak harcba szállni a hatalomért. A politika irányítóival, képviselőivel a függetlenség és az egyenjogúság alapján kívánnak tárgyalni, nehogy a mélyülő válság a társadalom szétszakadásához, nemzeti tehetetlenséghez vezessen. Mindebből következően az MDF Magyarországon fontosnak tartja a többpártrendszer kialakulását, ám jelen körülmények között nem kívánnak párttá szerveződni.

A nemzetközi sajtótájékoztatón bejelentették azt is, hogy több éves elutasítás után megkapták a lapengedélyt, a politikailag független *Hitel* című, kéthetenként húszezer példányban megjelenő folyóirat megindítására. A szerkesztőbizottság elnöke Csoóri Sándor, a folyóirat főszerkesztője Bíró Zoltán. Az első szám a tervek szerint novemberben jelenik meg.

A dokumentumok fölötti vitában egyetértés alakult ki a Magyar Demokrata Fórum további terveit illetően. E szerint megkezdődik a tagfelvétel, s amint a létszám eléri a tízezret – de legkésőbb egy év múlva – az MDF megtartja első országos kongresszusát. Szintén lényeges bejelentésként hangzott el, hogy máris megalakultak az első helyi szervezetek: *Lakitelken, Kiskunmajsán, Miskolcon, Szegeden és Csepelen* felelős szervezők irányítják a csoportok munkáját.

Magyar Nemzet

Hétfő, 1988. szeptember 5.

FIDESZ - dokumentumok

Nyilatkozat a FIATAL DEMOKRATÁK SZÖVETSÉGE létrehozásáról

Alulírott magyar állampolgárok, alkotmányos jogainkkal élve, megalakítjuk a *Fiatal Demokraták Szövetségét*.

A kezdeményezés célja: *új, önálló és független* ifjúsági szövetség létrehozása, amely tömöríti a politikailag aktív, *radikális reformer* ifjúsági csoportokat és egyéneket. Úgy gondoljuk, hogy jelenleg az ifjúság tényleges politikai tagoltsága és ennek szervezeti megjelenítése között szakadék tátong. A FIATAL DEMOKRATÁK SZÖVETSÉGE (továbbiakban FIDESZ ill. 'Szövetség') létrejötte az első lépés lenne e szakadék felszámolása érdekében.

1. A FIDESZ helye az ifjúsági közéletben

A FIDESZ a közéletben mint önálló, független ifjúsági szervezet kíván működni, a tagság által meghatározott politikai irányvonalat követve. Az ifjúság érdekképviseletét érintő kérdésekben *együtt kíván működni* az ifjúságot képviselő más szervezetekkel, társaságokkal.

2. A FIDESZ működését meghatározó politikai alapelvek

A FIDESZ az Alkotmány előírásainak megfelelően kíván működni. Tevékenységében egy olyan *új Magyarország* felépítésének igényéből indul ki,

– amelyben egy olyan *gazdasági modell* működik, ahol a magán-, az önkormányzati és az állami tulajdon arányait a gazdasági racionalitás szabályozza;

– amelyben a *demokrácia szabályainak megfelelően* az egyéni és csoportérdekek szabad szerveződésen alapuló képviseletet nyernek;

– amelyben megfelelő intézményrendszer segíti elő a gazdasági hatékonyság és a szélesen értelmezett *társadalmi esélyegyenlőség* – állandó konfliktusokon keresztül megvalósuló – hosszú-távú egyensúlyát, lehetővé téve a gazdasági versenyben lemaradt csoportok támogatását és felzárkóztatását, a társadalmi szolidaritás elve alapján;

– amelyben az egészséges öntudatát visszanyert nemzet képes hatékonyan fellépni az államának határain kívül rekedt magyarság érdekében, s a nemzeti függetlenség valamint a *Kelet-Közép-Európa népeivel való szolidaritás* elvei alapján képes közreműködni egy demilitarizált és egységes Európa eszméjének megvalósításában.

3. A FIDESZ funkciói

– Minden olyan társadalmi, gazdasági, politikai kérdésben *véleményt nyilvánít*, amely érinti tagjainak érdekeit. E célból – saját nyilvánosságának kiépítéséig – fel kívánja használni a nyilvánosság már meglévő csatornáit.

– Szervezetének kiépülése után, *tagsága érdekképviseletének ellátása* céljából, bele kíván szólni a politikai döntésekbe.

– Igyekszik intellektuális, *politikai befolyást* elérni az ifjúság körében, a szervezet által képviselt politikai értékek mind szélesebb körben való elfogadtatása érdekében.

– Lehetőséget kíván adni tagjainak *politikai szerepek elsajátítására*.

4. A FIDESZ felépítése

A szervezet felépítését az első kongresszus/küldöttgyűlés által szentesített Szervezeti és Működési Szabályzat (a továbbiakban SZMSZ) állapítja meg részletesen. Az alapszervezetek szerveződési elveit célszerűnek látszik teljes rugalmassággal kezelni. Javasoljuk a tagság alsó és felső korhatárát 16 ill. 35 évben megvonni. A FIDESZ tagjai nem lehetnek más politikai ifjúsági szövetségek tagjai.

5. A FIDESZ működésének anyagi forrásai

A FIDESZ tagjai az SZMSZ-ben megállapítandó *tagdíjat* fizetnek. A Szövetség számít a különböző társadalmi és gazdálkodó szervezetek *támogatására*. Ezen túl első konkrét politikai

céljai közé tartozik az *állami költségvetés* ifjúságpolitikai célokra elkülönített pénzösszegei elosztásának nyilvános vitája és szabályozása.

Úgy gondoljuk, hogy Magyarország társadalmának és a magyar nemzetnek súlyos és valószínűleg elhúzódó válságidőszakában vagyunk. A ma fiatal generációinak semmiféle felelősége nem lehet azokért a tegnapi hibás döntésekért, amelyeknek következményeit nagyrészt már ma is ők viselik. Van viszont *felelőségük* a jövőt befolyásoló mában, és van *joguk* is, hogy saját jövőjük alakításába az általuk választott módon beleszóljanak! Egyre többen hívják fel a figyelmet arra a veszélyre, amelyet a válság mélyülése mellett a társadalom integrálatlan volta jelent. Ugy véljük, ahhoz, hogy a társadalom cselekvéseit ne artikulálatlan indulatok vezéreljék, *szükség van az állampolgári felelőséget erősítő*, az érzelmeknek kollektív bölcsességgel gátat szabó és formát adó *autentikus társadalmi szerveződésekre* is. A FIA-TAL DEMOKRATÁK SZÖVETSÉGE egy akar lenni e szerveződések közül.

Ezért FELHÍVUNK minden olyan *fiatalt*, aki egyetért nyilatkozatunk tartalmával, csatlakozzék a Szövetséghez, s működjön közre programjának és szabályzatának kidolgozásában, szervezete kiépítésében! Népszerűsítse a Szövetség céljait, személyes informálással pótolja a Szövetség még nem létező intézményes nyilvánosságát!

Felhívjuk a *KISZ tagjait és szerveit*, hogy anyagi és politikai eszközökkel támogasson minden olyan kezdeményezést, amely az ifjúság politikai képviseletét teljesebbé teheti. Tisztában vagyunk azzal, hogy a jelenlegi helyzetben a kezdeményezés újszerűségéből fakadóan a potenciális tagság számára a fő vonzerőt az adja majd, hogy a FIDESZ létéből fakadóan alternatívát fog jelenteni a KISZ-szel szemben.

A FIDESZ azonban elsősorban *nem valami ellen, hanem valami érdekében* óhajt politizálni, s reméli, hogy ehhez partnerekre talál a várhatóan tovább differenciálódó ifjúsági politikai intézményrendszerben.

Felhívjuk továbbá az *összes társadalmi szervezetet, felelős politikai tényezőt*, saját eszközeikkel segítsék azt a folyamatot, amelyet a FIDESZ megalakulásával elindítani óhajt!

Budapest, 1988. március 30.

Andrási Miklós egy. hallg.
Bajor Zsolt főisk. hallg.
Bajkai István egy. hallg.
Balassa György egy. hallg.
Bartók István egy. hallg.
Bánszky Éva egy. hallg.
Bekk Mária tanár
Benedek Zoltán egy. hallg.
Bartus Gábor egy. hallg.
Bégány Attila progr. mat.
Both Vilmos egy. hallg.
Csaba Iván egy. hallg.
Csongor Balázs főisk. hallg.
Deutsch Tamás egy. hallg.
Fodor Gábor jogász
Gyöngyössy Péter egy. hallg.
Hamecz István egy. hallg.
Kaderják Péter közgazdász
Kardos József egy. hallg.

Kata Péter egy. hallg.
Kliment Attila egy. hallg.
Kovács István gépészmérnök
Kövér László jogász
Longauer László főisk. hallg.
Molnár Péter jogász
Németh Zsolt közgazdász
Orbán Viktor jogász
Rácz András főisk. hallg.
Sasvári Szilárd főisk. hallg.
Szabó Gábor egy. hallg.
Szajkó Loránd egy. hallg.
Szájer József jogász
Szemerei Péter egy. hallg.
Sztilkovics Szávó főisk. hallg.
Pető Sándor egy. hallg.
Tar Miklós egy. hallg.
Vajda Tibor egy. hallg.

Levél az állam- és pártvezetőkhez

A Fialat Demokraták Szövetsége (FIDESZ) 1988. április 9-én sajnálattal és megdöbbenéssel értesült a magyar hírközlő szervek útján, hogy a FIDESZ öt tagját „törvényellenes szervezet létrehozására irányuló kezdeményezés” miatt rendőrhatalósági figyelemzésben részesítették. A FIDESZ azzal a feltételezéssel él, hogy információk hiányában az intézkedést nem előzte meg megfelelő döntéselőkészítés. A szervezet további politikai megítélését meghatározó illetékes állami és pártvezetés tájékoztatásul a FIDESZ az alábbiakat közli:

– alapító nyilatkozata egyértelművé teszi, hogy a szervezet az az alkotmány, a törvényesség alapján áll.

– a társadalom és nemzet rendkívül nehéz helyzetében a megújulás szellemében, a KISZ és a HNF ifjúságpolitikájával összhangban fogant: tanúi ennek az alakuló ülésen jelenlévő MSZMP KB és KISZ képviselői is.

– kijelenti, hogy szabad akaratukból társult fiatalok független szerveződése

– mivel társadalmi szervezet kíván lenni, a más ifjúsági szövetségekbeli (pl. KISZ) tagságot nem diszkriminatív szempontból utasítja el, hanem egy politikailag tagolt ifjúsági közélet kialakulása reményében. A szervezeti szintű kapcsolatteremtéstől nem-hogy nem zárkózik el, hanem elengedhetetlennek tartja.

– közli, hogy megalakulása alkalmával kiadott Nyilatkozat még nem a Szövetség programja. Mivel a FIDESZ belső működésében minél teljesebb demokratizmusra törekszik, a konkrét programot a FIDESZ legfelső fórumán fogja kialakítani. A szervezés ideje alatt a Nyilatkozat elvei és tartalma az irányadók.

A fentiek alapján bízunk abban, hogy további rendőri intézkedésektől mentesen a vezető szervek megértő várakozása és támogatása kíséri a FIDESZ működését.

Budapest, 1988. ápr. 17.

A levelet megkapták: az Országgyűlés, az Elnöki Tanács elnöke, a Minisztertanács elnöke, az MSZMP KB titkára, a Hazafias Népfront, a KISZ KB titkára és a sajtó.

A Magyar Demokrata Fórum nyilatkozata

Apadó kedvű, az elöregedés jeleit mutató, demográfiai mélypontja felé haladó s válsággal viaskodó társadalmunkban üdvözítő jelentősége van minden ifjúsági kezdeményezésnek. Ezért hatott, nemcsak reánk, hanem vélhetően egész mozgalmunkra és a közügyek iránt fogékony rétegekre reményt keltően, ösztönzően, pozitív tettekre sarkallóan, a FIDESZ, a Fiatal Demokraták Szövetsége zászlóbontása. Végre, végre Ady szavait halljuk felcsendülni hiteles ajkáról. A FIDESZ megalakulása és alkotmányos keretek között való működési szándékának bejelentése az utóbbi idők legnagyobb jelentőségű, legtisztább formájú reformeseménye. Végre valódi akarat! Végre egy az ifjú szívekből kipattanó nemes és tiszta szándék.

Fiatal demokraták! A Magyar Demokrata Fórum szervezői a következő összejövetelünkig, amelyen várhatóan megerősítetik ez a támogató nyilatkozat, igaz szeretettel üdvözölnék benneteket

és áldozatos munkátokhoz erőt, kitartást, és közös nagy ügyünk, a várva várt magyar demokrácia megteremtésében sok sikert kívánnak a Magyar Demokrata Fórum szervezői.

Budapest, 1988. április 19.

Bíró Zoltán, Csengey Dénes, Csoóri Sándor, Csurka István, Fekete Gyula, Für Lajos, Kis Gy. Csaba, Lezsák Sándor.

A FIDESZ sajtóértekezlete

Május 21-én, szombaton számos angol, amerikai és francia újságíró távozott el a Népköztársaság útján berendezett sajtóközpontból azért, hogy az országos pártértekezlet második napján elhangzó felszólalások meghallgatása helyett a FIDESZ-nek – a Fiatal Demokraták Szövetségének – a közeli Hajnal eszpresszóban 10 órakor kezdődött nemzetközi sajtóértekezletén vegyen részt. A tudósítók kérdéseire válaszolva, az április 1-én megalakult új ifjúsági szervezet szóvivői elmondották, hogy eddig 9 független FIDESZ-csoport jött létre, összesen 1000–1200 taggal. Nemcsak Budapesten, hanem Sopronban, Szombathelyen, Gödöllőn és Pécsen is működnek már szervezeteik, köztük egy ifjómunkás csoport is. A legtöbb egyetemen a KISZ csak a FIDESZ-szel együtt és vele versenyezve tud létezni. Ismertették a FIDESZ eddigi történetét és részletesen beszámoltak a legutóbbi eseményekről: rendőri és ügyészségi figyelmeztetésükről, a veszprémi házkutatásról és az ifjúsági parlamentnek új ifjúsági politikai szervezetek létrehozását igénylő határozatáról, az MTI és a *Magyar Hírlap* ellen indított sajtóperükről. A sajtóértekezleten a FIDESZ céljait, történetét bemutató, többnyelvű tájékoztató füzetet is szétosztottak.

Az újságírókat természetesen elsősorban a FIDESZ legalitásának kérdése érdekelte. Az „egységbontás” hivatalosan elhangzott vádjára válaszolva Dr. Orbán Viktor elégedetlenségének adott hangot, amiért az MSZMP nem hagyott fel korábbi monopolisztikus törekvéseivel. Berecz János kijelentéséről – amely szerint a FIDESZ működésének jogszerűségét bíróságnak kell eldöntenie – a szóvivők elmondották, hogy nem fordulnak bírósághoz, mert

megalakulásukat minden szempontból jogszerűnek tartják és ugyanez a véleménye alkotmányjogászoknak is. Bírálták Grósz Károly Londonban tett és tévesnek ítélt kijelentéseit: a FIDESZ – mondták – nem egyesület, hanem országos szervezet, és így nem tartozik az egyesületi törvény hatálya alá. A szóvivők közölték, hogy egyes felsőfokú tanintézményekben a FIDESZ-tagokat hátrányos megkülönböztetésben részesítik.

Ami a FIDESZ programját illeti, azt csak őszi kongresszusukon kívánják megvitatni és elfogadni, de már eddig is számos javaslat, tervzet született e tekintetben. Általánosságban az egyetemi szabadságért, az ösztöndíj-rendszer átalakításáért küzdenek, a munkásfiatalok követelésének megfogalmazását pedig tőlük maguktól várják. A FIDESZ tagjai egyénileg kapcsolatot létesítettek más független mozgalmakkal, és sokan támogatják közülük a bős–nagygyarosi vízerőmű-rendszer megépítése elleni fellépéseket. A FIDESZ azonnali jelleggel követeli, hogy március 15-ét nyilvánítsák nemzeti ünneppé, a Rákosi-rendszer áldozatainak állítsanak emlékművet és bocsássák szabadon a katonai szolgálat bebörtönzött megtagadóit – mondták befejezésül a szóvivők szombati nemzetközi sajtóértekezletükön.

(A „Magyar Október” Tájékoztató Szolgálat jelentése)

A FIDESZ sajtópere a Legfelsőbb Bíróság előtt

A „Magyar Október” Tájékoztató Szolgálat jelentése

1988. július 11-én hétfőn délelőtt tárgyalta Budapesten a Legfelsőbb Bíróság a Fialal Demokraták Szövetségének és öt érintett szervezőjének a Magyar Távirati Iroda és a *Magyar Hírlap* című napilap ellen indított sajtóperét. Az ügy fellebbezés folytan került a Legfelsőbb Bírósághoz, mert a Fővárosi Bíróság a felperesek keresetét május 19-én elutasította.

A Legfelsőbb Bíróság dr. Imre Katalin tanácsa a tárgyalást a periratok tárgyilagos, pontos ismertetésével kezdte meg. A felperesek azért fordultak bírósághoz, mert a Magyar Távirati Iroda törvényellenes szervezet létrehozásának kezdeményezését tulaj-

donította nekik április 8-i közleményében, a *Magyar Hírlap* – a felperesek szerint – eltorzítva ismertette a FIDESZ alapító nyilatkozatát és valótlan állításokat tartalmazott, a helyreigazítási kérelemnek pedig sem egyik sem másik nem tett eleget. Az elsőfokú bíróság azzal indokolta a keresetet elutasító határozatát, hogy az MTI a rendőrség utasítására adta ki közleményét – így felelősség nem terheli –, a *Magyar Hírlap* pedig csak véleményt, nem tényeket közölt.

A hallgatóság körében derűtséget keltett, amikor a FIDESZ-esek ügyvédje – Dr. Éliás Sára – idézte a *Magyar Hírlap* cikkének hatodik bekezdését, amely e szavakkal kezdődik: „Ami pedig a tényeket illeti...” Az ügyvédnő ezután arra mutatott rá perbeszédében, hogy amennyiben a bíróság kikerüli az érdemi kérdések mérlegelését, és figyelmen kívül hagyja a vonatkozó jogszabályokat, ebből az állampolgárok azt a következtetést vonhatják le, hogy a törvények kijátszhatók – ami végső soron anarchiára vezet. Dr. Kövér László felperes az ellene indított államigazgatási eljárás szabálytalan voltát bizonyító dokumentumokat adott át a bíróságnak és elfogadhatatlannak nevezte azt az álláspontot, hogy semmilyen jogsérelem nem érte volna őt, jóllehet a tömegtájékoztató eszközök törvényellenes cselekmény elkövetésével vádolták. Dr. Fodor Gábor rámutatott az elsőfokú ítélet ténybeli tévedéseire és egymásnak ellentmondó rendelkezéseire, így arra, hogy míg a FIDESZ-t nem ismerte el jogi személynek, mégis perköltség megfizetésére kötelezte. Dr. Fodor, aki alig egy éve végezte el a jogi egyetemet, az egyetemen oktatott tananyagának ellentmondó, megdöbbenítő tapasztalatnak nevezte az elsőfokú tárgyaláson történeteket.

Az alperesek – az MTI és a *Magyar Hírlap* – képviselői nem tettek érdemi nyilatkozatot, de a fellebbezés elutasítását kérték. A Legfelsőbb Bíróság pénteken hirdet ítéletet a FIDESZ sajtóperében.

*

A Magyar Népköztársaság Legfelsőbb Bírósága július 15-én reggel hirdette ki jogerős ítéletét a fenti perben. Időközben az MSZMP KB foglalkozott a gyülekezési és egyesülési jog gyakorlásának törvényi szabályozásával, és Berecz János július

14-i sajtótájékoztatóján megerősítette, hogy ősszel új egyesületi törvényt alkot az Országgyűlés, de aláhúzta, hogy az úgynevezett „joghézagokkal” addig sem lehet visszaélni.

A Legfelsőbb Bíróság elutasította a FIDESZ fellebbezését, és – egy kisebb módosítástól eltekintve – jóváhagyta az elsőfokú határozatot. A módosítás arra vonatkozott, hogy a FIDESZ-nek – mint szervezetnek – nem kell perköltséget fizetnie, mert az első fokú ítélettel összhangban a fellebbviteli bíróság sem ismeri el jogi személyiségnek, nem ismeri el perképességét. Az országos szervezetek megalakulásához – mondja a Legfelsőbb Bíróság ítéletének indokolása – a törvény szövege szerint ugyan nem kell engedély, de a jogszabályból és a hozzá fűzött miniszteri indoklásból kiviláglik, hogy állami engedélyezés nélkül mégsem válik a szervezet jogi személyiséggé. Ez az érvelés, a Fiatal Demokraták Szövetségének szóvivői szerint, téves és retrográd szellemű: visszatérést jelent a „minden tilos, ami nincs külön megengedve” sztálinista jogelvhez, amelyet éppen a nemrégiben véget ért szovjet pártértekezleten bíráltak élesen.

A FIDESZ-esek az indokolás több más pontját is tévesnek tartják, és törvényességi óvással kívánnak élni az ítélet ellen. Tevékenységüket azonban tovább folytatják és – mint a szóvivők mondták – nem csüggednek el.

A Szabad Kezdeményezések Hálózata

1988. március 17-én, több hónapos előkészítő megbeszélések után, ellenzéki értelmiségiek egy csoportja létrehozta a Szabad Kezdeményezések Hálózatát, amely a különböző független politikai csoportosulások közötti koordinációt tekinti elsődleges feladatának. Az előkészítő bizottság Felhívást intézett a magyar társadalomhoz, amelyet néhány hét alatt (április végéig) 726-an írtak alá, elsősorban értelmiségi foglalkozásúak, de nem elhanyagolható számban munkások és alkalmazottak is.¹

Az egyéni támogatókon túlmenően e „hálózat” ellenzéki csoportokat fog össze, s ezek egy Ideiglenes Tanácsban képviseltetik magukat. (Így például jelen voltak e tanács létrehozásában a FIDESZ és a Duna-kör képviselői, de távolmaradt a Magyar Demokrata Fórum.) Az Ideiglenes Tanács májusban „Van kiút” címmel nyilatkozatot adott közre. E nyilatkozat már „mintegy ezer” támogatóról tesz említést.

Az alábbiakban olvasható a március 17-i Felhívás és a májusi Nyilatkozat szövege.

Felhívás

I. Országunk gazdasági és politikai válsága rohamosan mélyül. A társadalom nem hiszi, hogy a kormányzat képes volna feltar-

1 Az első hullám aláírói között 46 fizikai munkás, 28 technikus, 86 egyetemi és főiskolai hallgató, 27 jogász, 63 író és művész, 45 tanár, 62 hivatali alkalmazott, 57 mérnök, 48 közgazdász, 194 tudományos kutató volt, továbbá 9 kisiparos, 8 egyházi személy, 7 orvos v. gyógyszerész, 16 nyugdíjas, stb. A 726-os listát közölte a „Hírmondó” c. szemizdat-folyóirat 1988/1. száma.

tóztatni a hanyatlást. Igazságtalannak tartja a rárótt terheket, értelmetlennek az áldozatok vállalását.

A vezetés érzékeli a növekvő nyugtalanságot: hogy a kedélyeket lecsillapítsa, megújulást és párbeszédet ígér. Szavainak azonban nincs fedezete. Az ígéretetek tartalma homályos, a gyakorlat a régi. Mindez csak erősíti a hangulatot, amit a gazdasági fenyegetettség, a létbiztonság elvesztése szül: azt, hogy tehetetlenül sodródunk a katasztrófa felé. Halmozódnak az indulatok, de gyérül a hit, hogy hazánk fölemelkedhet a mélypontról.

II. Pedig a külső feltételek 40 éve nem voltak ennyire kedvezőek. Nyilvánvalóvá vált, hogy a Szovjetunió már nem képes a régi módon kormányozni térségünket. Kelet-Közép-Európa valamennyi országa válaszüton áll: lesüllyedés a harmadik világba vagy átalakulás.

A világgazdasági kapcsolatok bővülése és az új enyhülési folyamat utat nyit Európa keleti és nyugati felének közeledése előtt, és lehetőséget ad Kelet-Közép-Európa státusának békés módosítására.

Beléptünk abba a korszakba, amikor fokozatosan túljuthatunk Jalta következményein.

Az ország jelen állapotából kimozdulni azonban mindaddig lehetetlen, amíg a közvélemény az alaktalan indulatok és a tehetetlenség érzése között ingadozik.

III. A legsúlyosabb felelősség a hatalom birtokosait terheli. Ha a vezetés valóban kész a párbeszédre, ezt félreérthetetlenül ki kell nyilvánítania:

— el kell ismernie a párt felelősségét a válság kialakulásában, nem korlátozva az önvizsgálatot az utóbbi évek hibás gazdaságpolitikai döntéseire, hanem világosan kimondva, hogy az 1948-ban bevezetett és 1956 végén restaurált gazdasági és politikai intézményrendszer jutott válságba;

— egyértelműen kell állást foglalnia az elkerülhetetlen intézményi változásokkal kapcsolatban, s tartózkodnia kell az olyan lépésektől, melyek kétségessé teszik szándékának őszinteségét;

— ki kell mondania, hogy a válságot politikai úton kívánja megoldani, azaz a társadalom békés kezdeményezéseire nem válaszol erőszakkal és kényszerrel.

IV. A nemzet nem háríthatja el önnön sorsáért viselt felelősségét azzal, hogy az állam felelősségére hivatkozik. A társadalom

csoportjainak meg kell szerveződniük, meg kell határozniok céljaikat, meg kell fogalmazniok követeléseiket.

Valóban: erősödik az igény, hogy az emberek közösségekben tömörüljenek és hallassák hangukat. Gombamódra szaporodnak a klubok, körök, társaságok, egyesületek. Helyzetelemzések, programok születnek.

E mozgalomnak azonban magasabb szintre kell jutnia, hogy megtörjön a közvéleményt fogva tartó fatalizmus, s a társadalom maga is politikai erővé váljék:

– kívánatosnak tartjuk, hogy az önszerveződés valamennyi rétegre átterjedjen;

– fontosnak tartjuk, hogy az újonnan szerveződő csoportok megőrizték önállóságukat, és sokféleségük intézményes pluralizmussá fejlődjék tovább;

– ám, hogy a demokrácia erői szét ne forgácsolódjanak, rendszeres kapcsolatban kell állniok egymással, össze kell hangolniok fellépésüket;

– végezetül, szükségesnek véljük egy olyan testület létrejöttét, amely képes folyamatosan értékelni a helyzetet, s kellő súllyal állást foglalni bármely országos fontosságú ügyben.

V. A jelen felhívás kibocsátói – különböző csoportosulások tagjai és velük egyetértő, csoportokon kívüli személyek – javasolják, hozzuk létre a Szabad Kezdeményezések Hálózatát. A Hálózat segítené a különböző csoportosulások közötti információ-cserét. Figyelemmel kísérné a határainkon belül és a határainkon kívül élő magyarság sorsát, az életkörülmények alakulását, a hazai kisebbségek helyzetét, a társadalmi kezdeményezéseket, a közjogi intézmények tevékenységét, értékelné a hivatalos szavak és tettek viszonyát, és szükség esetén cselekvési változtatokat fogalmazna meg.

Kívánatosnak tartjuk, hogy az ország megegyezések sorozatán át láboljon ki jelenlegi válságából; tevékenységünkkel ezt a folyamatot szeretnénk szolgálni.

A Hálózatot nyitott együttműködési formának szánjuk – *felhívunk mindenkit, aki törekvéseinket helyesli, hogy támogató aláírásával, tanácskozó, pártfogó vagy megfigyelői részvételével csatlakozzék vállalkozásunkhoz.*

VI. A közvetlen teendőkről és lehetőségekről esetről-esetre fogjuk kifejteni elgondolásainkat.

Távlati célunk olyan Magyarország, mely

– nemzeti önrendelkezése alapján nyílt és rendezett jószomszédi viszonyt alakít ki a Szovjetunióval mind politikai és katonai, mind gazdasági téren;

– vállalva az államhatárainkon kívül rekedt magyar kisebbségekkel szembeni erkölcsi kötelezettségeit, a környező országok demokratikus erőivel együttműködve azon dolgozik, hogy megszűnjenek a térségünket szétszabdáló nemzeti gyűlölségek okai;

– elfoglalja az őt megillető helyet Európa egyenrangú országainak családjában.

Belső fejlődésünk távlati célját a következőkben látjuk:

– politikai téren a többpártrendszerű parlamenti demokráciában, ahol a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom elkülönül egymástól, a szabadságjogokat, valamint a nemzeti, vallási és egyéb közösségek egyenjogúságát alkotmányos garanciák védik, a politikai hatalmat önkormányzati szervek és állampolgári kezdeményezések, a gazdasági hatalmat független érdekvédelmi szervezetek és öngazgatási intézmények korlátozzák;

– gazdasági téren az egyenrangú tulajdonformák versenyét biztosító, szabályozott piacban;

– szociális téren a költségvetéstől elkülönült önkormányzó társadalombiztosítási intézmények és garantált állami juttatások együttesében, mely a munkanélküliek és magukról gondoskodni nem tudók számára biztosítaná a megélhetést; továbbá szolidaritáson alapuló, önkéntes társadalmi segítségnyújtásban.

Országunk csak akkor emelkedhet ki jelen válságából, csak akkor fordíthatjuk meg a gazdasági hanyatlást, természeti környezetünk pusztulását, a lakosság termékenységének csökkenését és halandóságának emelkedését, biológiai és lelki egészségének leromlását, a magyar társadalom önbecsülésének és a tagjai közti szolidaritásnak megcsappanását, ha ezen az úton elindulunk.

Meggyőződésünk, hogy van mód a mindenkori politikai lehetőségeket higgadtan mérlegelve, békés akaratnyilvánítással közelíteni e történelmi célok felé.

Budapest, 1988. március 17.

„VAN KIÚT”

A Hálózat Ideiglenes Tanácsának nyilatkozata 1988 májusában

Magyarország politizáló közvéleménye egyre hangosabban követeli a demokráciát. A magyar demokraták – akár szocialisták, akár nem – egyetértenek abban, hogy a hazának alkotmányos jogállamra, parlamenti kormányzásra, többpártrendszerre, erős jog- és érdekvédelemre, nemzeti szuverenitásra, vegyes tulajdonú piacgazdaságra van szüksége.

De vajon vezet-e út errefelé, szűk ösvény akár?

1. A helyzet

Számtalan helyi csoport, országos mozgalom fogott neki, hogy a számára belátható terepen gyakorolja szabadságjogait. Ám ezt nem a törvények oltalma teszi lehetővé, nem is a párt önkorlátozási készsége, hanem csak az, hogy a hatalom meggyöngült.

A párt vezetőinek, apparátusainak szemlátomást nincsenek már érveik a demokrácia és a piacgazdaság ellen. A független társadalmi kezdeményezésekre a vezetés őrizetbevételekkel, politikai nyomással, erőtlen fenyegetőzéssel vagy zavart hallgatással válaszol. Értetlenül áll szemben a párttagság soraiban észlelhető nyugtalansággal és erjedéssel is.

A hatalom elbizonytalanodása azonban nem elegendő ahhoz, hogy a társadalmi nyomás célt érjen. Ezért könnyen keletkezik olyan látszat, mintha a bomlás és hanyatlás megfordíthatatlan lenne. Ne higgyünk neki! *Az állami szocializmus válsága új kezdet lehet, és van belőle kiút.*

Ám a fölemelkedéshez politikai fordulatra van szükség.

2. A politikai fordulat feltételei

A demokratikus mozgalmak rövid- és középtávú politikai követelései immár kiérlelődtek:

- új alkotmányt kell adni a köztársaságnak, amely szavatolja a polgárok személyi és politikai jogait;
- az Országgyűlésnek vissza kell nyernie törvényhozó hatalmát; diszkriminációtól mentes választójogi törvény alapján új parlamentet kell választani;

- véget kell vetni a tömegtájékoztatás adminisztratív irányításának, biztosítani kell a sajtószabadságot;
- az egyesülés és gyülekezés jogának magában kell foglalnia az együttes politikai akaratnyilvánítás szabadságát; az egyházak autonómiáját átfogó új törvénnyel kell szavatolni;
- biztosítani kell a független szakszervezetek alapításának jogát és a sztrájkjogot;
- a párt nem állhat a törvények fölött, hatalmát már most úgy kell törvényileg korlátozni, hogy összeférjen a sorra vett polgárjogokkal.

De rokonszenves törvények becikkelyezésével nem érhetjük be. A papíron elismert jogok csak akkor érnek valamit, ha jelentős társadalmi erők állnak mögöttük – és ha a pártvezetés kész megegyezni ezekkel az erőkkel. Bár nem adja egyelőre jelét egyezkedési készségnek, kimondhatjuk: ha a megegyezéstől elzárkózik, nem lehet úrrá az ország politikai, társadalmi és gazdasági válságán. Az 1981 utáni lengyelországi reformkísérletek sorozatos kudarcra intő példa lehet számára: hová vezet, ha nincs kivel megegyezni a kibontakozás költségei felől.

3. *Van lehetőség gazdasági fordulatra*

A gazdasági válság alapvető okai a politikában keresendők; a stabilizálás és föllendülés is politikai föltételektől függ.

A vezetés úgy próbálja kiegyensúlyozni a piacot, hogy csökkenti a lakosság fogyasztását. Közben erőtlén kísérleteket tesz a közkiadások visszafogására is. A szorító intézkedések hatástalansága azonban fölveti a kérdést: *kinek a terhére kell a keresletet tovább csökkenteni.*

Az életszínvonal további durva lefaragása méltánytalan volna, és kérdés, hogy egyáltalán kivihető-e. Az egyetlen lehetőség: sokkal határozottabban kell hozzányúlni a költségvetési kiadásokhoz.

Nyilvános vita alapján, lényegesen meg kell kurtítani az államigazgatásra és a fegyveres testületekre fordított összegeket, továbbá a párt, a KISZ, a SZOT támogatását, a veszteséges vállalatok költségvetési segélyezését. Le kell mondani a magyar részvételt a Bős–Nagymarosi Vízlépcső és a jamburgi gázvezeték építésében. Csak így remélhetünk akkora *költségvetési többletet,*

amely elegendő mozgásteret biztosít a szabad, piaci gazdálkodás számára.

Ám ha a közkiadások visszafogása nem párosul gyökeres reformokkal, a megtakarítások semmivé lesznek. A különféle tulajdonformák egyenjogúságára és versengésére van szükség, meg szabad tőkeáramlásra, az árak és a bérek adminisztratív megmerevítésének fölszámolására. Az ipari és mezőgazdasági üzemek szabadon választhassák meg, milyen tulajdonformában kívánnak működni. A szövetkezetek bocsáthassák áruba vagy adhassák bérbe földjeiket és termelőeszközeiket. A kilépő szövetkezeti tagok kaphassák vissza bevitt tulajdonukat.

Mindez csak akkor válhat valóra, ha hozzányúlnak olyan szervezeti és gazdasági érdekekhez, amelyeket az apparátusok nagy része ma nem óhajt fölázdosni, s ha nyilvános vita derítheti ki, milyen célokért hajlandó a nemzet – ha muszáj – akár áldozatokat is vállalni. A gazdasági megújuláshoz tehát demokrácia kell. Elengedhetetlen az is, hogy a válságtól leginkább sújtott rétegek létföltételei emberhez méltók legyenek.

4. Az életkörülmények és a munkavállalók jogai

Ma a lakosság ötödének elemi megélhetése forog veszélyben. Szembe kell néznünk a fenyegetéssel, hogy a szegények végképp leszakadnak a társadalom egészéről, begubóznak a nyomor kultúrájába. A nemzet szociális kettészakadását a cigánykérdés is súlyosbíthatja.

A tisztas megélhetés garantálása, az egészségvédelem és az oktatás szétzúllásának megakadályozása nem az állam túlhatalmának további növelését kívánja meg. A jelenlegi alamizsna-rendszerből a szociálpolitikának a nép ellenőrzése alatt álló, társadalmi önvédelmi rendszerre kell átalakulnia. Szükség van a munkavállalók érdekeit védő, független szakszervezetekre, fegyvertárunkban a sztrájkokkal. Garantálni kell a létminimum szintjét elérő munkanélküli segély folyósítását.

Az életkörülmények romlását a környezeti ártalmak is fokozzák. Magyarországon hovatovább nincs tiszta víz és tiszta levegő, tönkremegy a táj, égis bűzlik a magunk termelte és az importált hulladék. Nem megoldott a radioaktív szemét eltakarítása. Mindez tovább rontja a magyarság amúgy is gyöngye egészségét. Higgadt és elmélyült társadalmi vitára van szükség a modern környezet-

védelem megteremtéséhez, a települések és a természet pusztulásának megakadályozásához.

5. Új magyar külpolitika

Az alkotmányos jogállam megteremtése és a gazdasági reform föltételezi szövetségi kapcsolataink újragondolását. Magyarország két döntő érdeke — a nemzeti függetlenség és a határokon túli magyar kisebbségek védelme — az eddiginél nagyobb mozgásteret igényel. Addig is, amíg a katonai tömbök megszűnnek, törekedni kell a Varsói Szerződés országainak egyenjogúságára. Szorgalmazni kell, hogy a KGST-t a piac integrálja, s hogy szűnjék meg a világgazdaságtól való elszigetelődése. Kezdeményezni kell a határok nyitottá válását minden irányban.

A katonai kiadások lefaragása is szükségessé teszi, hogy Magyarország kezdeményező szerepet játsszék az enyhülésben. Törekedni kell rá, hogy *a hagyományos fegyverzetek kétoldalú korlátozásának folyamatában a szovjet csapatok elhagyják hazánkat, s hogy a magyar hadsereg költségeit a szükséges minimumra csökkentsük.*

Magyarországnak a teljes magyar nemzet érdekében is a kelet-európai demokratikus átalakulás kezdeményezői között kell lennie. A magyar államnak világosan meg kell határoznia, milyen kötelezettségeket vállal a határainkon kívül rekedt magyar népcsoportokkal szemben, és mit követel számukra az utódállamoktól. A nemzeti kisebbségeknek mint közösségeknek kell *kollektív jogokat* igényelni, s ezen belül a szabad nyelvhasználat, a teljeskörű nemzetiségi oktatás, az autonóm érdekképviselet, a Magyarországhoz fűződő kapcsolatok ápolásának a jogát.

Igényjogosultságunkat gyöngítheti, ha a hazai nem magyar kisebbségek jogos panaszait nem orvosoljuk, elsorvasztott intézményeiket nem támasztjuk föl. Jogi és politikai eszközökkel el kell érni a nagy lélekszámú hazai cigányság egyenjogúságát, közösségi autonómiáját, szociális fölemelkedését. Meggyőződésünk, hogy csak ezzel lehet élet venni az etnikai feszültségeknek. A magyar demokraták szembeszállnak a fajgyűlölet és a diszkrimináció hangjaival.

6. A magyar demokráciáért

Felhívunk mindenkit, aki egyetért velünk, aláírásával támogassa a Hálózat céljait. Kérjük mintegy ezer támogatónkat, akik

márciusban kibocsátott alapító Felhívásunkat már aláírták, vitassák meg és ismertessék barátaikkal a jelen nyilatkozatot. Kérjük őket, keressék a kapcsolatot a Hálózat ideiglenes Tanácsával – mi is keresni fogjuk a kapcsolatot velük.

Cselekedjünk! Vannak országgyűlési képviselőink. Kérjük számon rajtuk, mit tesznek az új magyar alkotmányért, a demokratikus egyesülési és gyülekezési törvényért, a sajtótörvény demokratikus szellemű módosításáért. Vannak szakszervezeti megbízottaink. Kérjük számon rajtuk, mit tesznek az érdekeinkért. Szorgalmazzuk a szakszervezet demokratikus átalakítását. Támogassuk a párttagokat a párt belső demokratizálásáért indított mozgalmukban. Hozzuk létre saját nyilvánosságunkat: köreinket, sajtótermékeinket. Tájékoztassuk a közvéleményt a hatóságok beavatkozási kísérleteiről: kölcsönös szolidaritással védjük egymást.

Tudjuk, nemcsak a hatalom birtokosai féltik a rendet és a nyugalmat a vajúzó demokráciától. Mi azonban azt mondjuk: nem a demokrácia fenyeget káosszal, hanem a mostani állapot. Cselekedjünk, és tapasztalni fogjuk, hogy a terebélyesedő szabadság nem zűrzavar, hanem szabályozott együttműködés, rendezett vita és megfontolt haladás.

Nyílt viták Magyarországon a dunai vízlépcső-rendszerről

A „Magyar Október” Tájékoztató Szolgálat jelentése

Látványos fordulatra került sor július közepén a bős–nagy-marosi vízlépcső megépítésével kapcsolatos viták terén. Mint ismeretes, ez a sztálinista gigantomániát tükröző, gazdaságilag ésszerűtlen, környezetpusztító terv először 35 évvel ezelőtt merült fel, de csak a hetvenes évek végén öntötték — teljesen titkosan — mai formájába. A hatalmas beruházás ellen ötödik éve folytatnak a magyar környezetvédők szívós küzdelmet, amelybe osztrák zöldek és szlovák természetbarátok is bekapcsolódtak. A program nyilvános vitáját azonban a magyar hatóságok megtiltották, s nem adtak engedélyt a független Dunamozgalmak egyesületeinek megalakulására sem. Ezután — tavaly — hozta létre Lipták Béla Amerikában élő mérnök a Magyar Környezetvédelmi Alapot, amely a nyugati országokban széles körű kampányt folytatott a terv megvalósítása ellen, több mint egy millió tiltakozó aláírást gyűjtött össze és juttatott el a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsához és azt tervezte, hogy amennyiben a kormány augusztusig nem adja jelét annak, hogy a vízgátat illető döntésbe hajlandó bevonni a magyar társadalmat, akkor turista bojkottot hirdet meg Ausztria és Magyarország ellen, a világ minden nagyvárosában tüntetést szervez és — ami a magyar vezetést a legérzékenyebben érintené — lépéseket tesz Magyarország vámkedvezményeinek és nyugati bankhiteleinek megvonására.

Áprilisban a washingtoni magyar követség levelet írt Lipták Bélának, s ebben budapesti tárgyalást javasolt neki. Magyarországon az első jel május közepén mutatkozott arra, hogy megingott a kormányzat eltökéltsége — az „Új Tükör” című hetilapban megjelenhetett egy írás, amely nyíltan ellenzi a programot —, május végén pedig a rendőrség nem zavarta meg azt a tüntetést, amelynek során több ezren vonultak Budapesten a Vörösmarty térről az osztrák követség épületéhez.

Az igazi áttörés azonban most következett be, amikor Lipták Béla eleget tett a budapesti meghívásnak. Próbáljuk összefoglalni a történeteket. Hétfőn, július 11-én Berend T. Iván, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke fogadta Lipták Bélát, valamint Mécs Imrét, Szekeres Lászlót és Vargha Jánost, a Duna-mozgalmak vezetőit. A találkozón egyetértettek abban, hogy nyilvánosságra kell hozni a Magyar Tudományos Akadémiának az elmúlt években készített és mindeddig zárolt, titkosított állásfoglalásait a vízlépcső ügyében. Másnap – 12-én – az OVIBER, az Országos Vízügyi Beruházási Vállalat újságírók és országgyűlési képviselők bevonásával helyszíni szemlét szervezett Nagymarosra és környékére Lipták Béla számára. Július 13-án az építkezések színhelyén hivatalos sajtótájékoztatót tartott a Környezetvédelmi és Vízgazdálkodási Minisztérium, s itt igyekeztek megnyugtató választ adni a környezetvédők aggályaira. Erre a szemlére – amelyről a sajtó is hírt adott – nem hívták el a független mozgalmak képviselőit, és nem volt jelen Lipták Béla sem. A sajtóértekezletnek külön érdekességet kölcsönzött az az esemény, hogy amikor a megjelentek szlovák területre mentek át, nem vihették magukkal a Magyar Környezetvédelmi Alap 26 pontban összefoglalt ellenvéleményét. Ugyanezen a napon – szerdán – a „Heti Világgazdaság” viszont leköszölte a Magyar Környezetvédelmi Alapnak ezt a tiltakozó állásfoglalását és azt az interjút, amelyet a lap Lipták Bélával készített. Csütörtökön két előadást tartott Lipták Béla – az egyiket a Magyar Újságírók Országos Szövetségében, a másikat pedig este hat órai kezdettel a Jurta Színházban –, pénteken pedig Nyers Rezső, az MSZMP Politikai Bizottságának tagja fogadta Liptákot és a Duna-mozgalmak képviselőit. Július 17-én, vasárnap este hét órakor a Magyar Televízió „A Hét” című műsorában Lipták Bélával, Szekeres Lászlóval és Vargha Jánossal húszperces interjút sugárzott.

Az eseménysorozat legdrámaibb állomása kétségkívül a Jurta Színházban több mint 800 főnyi hallgatóság előtt csütörtökön tartott előadás és az azt követő vita volt, amit a Bajcsy-Zsilinszky Endre Baráti Társaság operatív környezetvédő csoportja szervezett. A vitavezető Vigh Károly történész bemutatta Lipták Bélát, majd Molnár István mérnök ismertette a három évvel ezelőtt készült „Duzzasztógát” című szovjet filmet, amelyet azután le is vetítettek. A film arról szól, hogy értelmetlennek bizonyultak és

a hozzájuk fűzött reményeket nem váltották be a sztálini idő-
ben épített hatalmas vízerőművek és hogy a jelenleg is folyó
hasonló építkezéseken dolgozók véleménye szerint ma a legfőbb
feladat megakadályozni a káros és értelmetlen beruházásokat.
Lipták Béla ezután megtartotta – nyíltszíni tapssal sokszor
félbeszakított – előadását: ismertette a magyarországi Duna-
mozgalmak és a Magyar Környezetvédelmi Alap történetét, és
nagy meggyőző erővel – vetített diagramok és képek bemutatá-
sával, nemzetközi összehasonlításokkal és a 26 pontba foglalt
tiltakozás felolvasásával – bizonyította a bős–nagymarosi terv
káros és elhibázott voltát. A nézőtéren nagy számban foglaltak
helyet a minisztérium és a Vízügyi Hivatal dolgozói. A vita során
a hivatalos álláspont képviselői csupán szakemberek által elbí-
rálható részletkérdések megvitatására próbálták áttérni a tanács-
kozást, a hallgatók többsége azonban a hosszú évekig némaságra
kárhoztatott független környezetvédők álláspontját kívánta hal-
lani. A Vízügyi Tervező Vállalat egy mérnöke, Mikovics Sándor
viszont azt állította, hogy a hatóságok annyira félték a nyílt vitá-
tól, hogy még a programot támogató érveket sem engedték ki-
fejteni. Egy nagymarosi lakos elmondotta, hogy az elmúlt hetek-
ben a talaj alatti sziklát fúró osztrák munkagépek kisebb föld-
rengést okoztak Nagymaroson, és házak sora repedezett meg.
Lipták Béla többek közt az Esztergomot fenyegető veszélyről
beszélt: a tervek szerint napi negyedmillió köbméter vizet kell
majd onnan visszaszivattyúzni a Dunába, és két nappal korábban
a Vízügyi Beruházási Vállalat vezérigazgatója úgy tájékoztatta őt,
hogy ezt a megoldást a régészek is kedvezőnek tartják és támo-
gatják. Liptáknak viszont sikerült kapcsolatba lépnie a régészek-
kel, akik közölték, hogy ősi, Árpádház előtti őrtornyok, eddig
feltáratlan sírok és egyéb emlékek kerülnek a legnagyobb ve-
szélybe.

Ami a költségadatokat illeti, a magyar újságok szerint 1986–
87-es árakon számítva 54 milliárd forintot tesznek ki a Magyaror-
szágot terhelő beruházási költségek, valójában azonban – mai ára-
kon és a legszükségesebb környezetvédelmi létesítményekre for-
dítandó kiadásokat is beleszámítva – 132 milliárd forint a beruhá-
zási költség, ami a kamatterheket figyelembe véve soha nem térül-
het meg. A vízlépcsőrendszer nagymarosi szakaszának elhagyása,

a megkezdett munkák leállítása a *Magyar Nemzet* június 14-i tájékoztatása szerint 5,6 milliárd forint veszteséget okozna.

A Jurta Színházban este 11 óráig tartó tanácskozás végén fontos bejelentésre került sor. Július 21-én „Nagymaros Bizottság” alakul, amely a World Wildlife Fund szervezésében szeptemberben kongresszust tart. A bizottság – amelynek minden környezetvédelmi szervezet, csoport tagja lehet – azért fog küzdeni, hogy a nagymarosi vízerőművet ne építsék meg.

„MIT KÍVÁNUNK?”

(Egy budapesti röplap szövege)

- I. *Tényleges sajtó-, szólás-, lelkiismereti, oktatási és társulási, szervezkedési szabadságot!*
- II. *Népképviseleti demokráciát a törvényhozó, a végrehajtó és a bírói hatalom minden szintjén!*
- III. *Tárgyalásokat a szovjet katonai alakulatok kivonásának feltételeiről és határidejéről – a Szovjetunió jogos önvédelmi érdekeinek figyelembevételével!*
- IV. *Emberi és nemzetiségi jogokat a határainkon túl élő magyaroknak!*
- V. *Baráti együttműködést Közép-Kelet-Európa népeivel egy későbbi föderáció reményében!*
- VI. *Magyarország társadalmi, gazdasági és kulturális bekapcsolódását az európai népek közösségébe!*
- VII. *Egyenlő és stabil működési feltételeket a magán-, a szövetkezeti és az állami vállalkozásoknak!*
- VIII. *A hatalomtól független, demokratikusan működő szakszervezeteket, paraszti, kisiparos, kisvállalkozó és kiskereskedő érdekvédelmi szervezeteket, művészeti és tudományos szövetségeket!*

Babér és tövis

KÖZÉP-EURÓPA ÚJRA-FELFEDEZÉSE

„Közép-Európa” még alig öt évvel ezelőtt is szinte teljesen felcserélésbe került kifejezésnek számított. Ma ellenben alig telik el egy hét anélkül, hogy egy-egy új cikk vagy könyv hozzá ne fűzne valamit ahhoz, amit immár joggal lehet „Közép-Európa-vitának” nevezni. A franciaországi *La Nouvelle Alternative* című lap például egyik legutóbbi számának¹ nagy részét egy Közép-Európával foglalkozó konferencia ismertetésének szentelte.

E fogalom feltámadása nyilvánvalóan egyfajta igényt elégít ki. Ha a közép-európaiság gondolata nem felelne meg sok ember vágyának, nem vonna magára ekkora figyelmet és támogatást; köztük is elsősorban számos olyan emberét, főleg értelmiségieket, akik maguk is valamelyik közép-európai országban élnek, például Csehszlovákiában vagy Magyarországon.

A *Nouvelle Alternative* több cikkéből világosan kitűnik, hogy a vita kezdetét valójában Milan Kundera „A megrabolt Nyugat, avagy Közép-Európa tragédiája” című cikke jelezte, amely francia nyelven néhány évvel ezelőtt jelent meg. Ebben az írásában Kundera ösztönösen megragadott valamit, ami mintegy „a levegőben volt”: nevezetesen, hogy a Kelet-Európa elnevezés alatt nagyvonalúan egy kalap alá vett országok jó része osztozik bizonyos hagyományokban, amelyek sokkal inkább európaiak, mintsem keletiek. Kundera kifejezetten hangsúlyozta, hogy ezek az országok egy közös európai kultúra részei. Amikor a kommunista hatalomátvétel és a szovjet típusú rendszer erőszakos

1 No. 8, dec. 1987. Ára 60 frank. Megrendelhető: 14–16 rue des Petits Hôtels, 75010 Paris.

bevezetése végbement, ezek az országok kiszakadtak az európai „fősodorból” és ezt Európa egésze megszenvedte.

Közép-Európa fogalmának újjászületésében ennek ellenére van valami meglepő. Európa megosztottsága még hosszú évekkel a háború után is szentnek és sérthetetlennek tűnt. Az 1975-ös helsinki értekezlet mintegy megpecsételte a földrész nyugati és keleti térfélre történt felosztását, amely Jaltában kezdődött meg. Ma azonban sokan ezt a felosztást nyomatékosan megkérdőjelezzik, s az a gondolat, hogy létezik egy közép-európai identitás, nagy szerepet játszhat a megosztottság áthidalásában.

Az újjászülető közép-európaiság egyszerűnek látszó elgondolásra épül. Arról van szó, hogy ezekben az országokban a szovjet típusú rendszer megbukott, és valami másra van szükség ahhoz, hogy a politikával és a kultúrával kapcsolatban felmerülő számtalan kérdés választ kapjon. A legvalószínűbbnek az látszik, hogy ezeket a válaszokat az európaiság értékrendszerében lehet fellelni. Ez az értékrend politikai téren a pluralizmust és a demokráciát emeli ki, központjában a választás lehetősége és a hatalom ellenőrzése áll. A kultúrában a változatosságot és az abszolút értékek elvetését jelenti.

Sem a Nouvelle Alternative, sem más írások szerzői nem állítják, hogy a közép-európaiság újjászületése választ adna mindazokra a problémákra és kérdésekre, amelyekkel a térség országai küszködnek. Annyi azonban bizonyos, hogy feltétlenül kiszélesítené azoknak az alternatíváknak a körét, amelyek között választani lehet.

Ezzel szemben a szovjet típusú rendszer és uralkodó ideológiája, a marxizmus–leninizmus már semmiféle választási lehetőséget sem nyújt. Értékei üres frázisokká torzultak és egyoldalúságuknál fogva képtelenek bármilyen útmutatással szolgálni. A hivatalos rendszer brutálisan leegyszerűsít mindent. Kereken kijelenti,² hogy a párt mindent jobban tud, és félresöpri az útjából mindazokat, akik ezt kétségbe merik vonni. Holott a mindennapi élet rengeteg embert döbbent rá arra Közép-Európában, hogy a hivatalos ideológia valójában semmit sem tud neki nyújtani.

2 Kivéve Magyarországon. Lásd fentebb a „Modellváltás” c. ismertetést. – *A szerk.*

Ebből a szempontból a közép-európaiság fogalma nagy lépést jelent előre. Ha sikerül olyan széles körben elterjednie, mint hívei remélik, akkor képes lesz arra, hogy visszakapcsolja ezt a térséget az európai főáramlatba, amelyből kiszakították. A vitákban pedig ismét megjelenhetnek mindazok a gondolatok és módszerek, amelyeket négy évtizede kizárt onnan a hivatalos szervek ellenállása.

Senki sem állítja, hogy a közép-európaiság fogalma abszolút kézenfekvő és magától értetődő, de annyi bizonyos, hogy a marxizmus—leninizmusnál jóval többet nyújthat. Közép-Európa egyfelől azonosítási pont, lehetőség arra, hogy az itt élők elhatárolják magukat azoktól, akik nem tartoznak ehhez a térséghez, elsősorban Oroszországtól, és ugyanakkor értékrendszer is, amely a változatosság, a tolerancia és a pluralizmus bizonyos fokú tiszteletben tartását követeli. Nem lehet azt állítani, hogy a közép-európaiság tökéletes alternatíva, de vitathatatlanul érvényesebb, mint az az idegenből jött marxizmus—leninizmus, amelyet a térség országainak nyakába varrtak. A közép-európaiságnak valós honi gyökerei vannak, a marxizmus—leninizmusnak nincsenek.

A közép-európaiság fogalmának elterjedése még egy lehetőséget rejt magában. Az egyik legsúlyosabb probléma, amellyel Közép-Európának a legutóbbi százötven évben szembe kellett néznie, a nacionalizmus bomlasztó hatása volt. A kommunista uralom eljövetele óta ez csak erősödött, nem utolsósorban azért, mert a kommunisták minden velük szembeszegülő értékrendet elsöpörtek az útjukból. Ezek közül a nacionalizmus bizonyult a legellenállóbbnak, mert a gyökerei igen mélyre nyúlnak és mert a térség népeinek valós politikai tapasztalatai közé tartozik. Minden kártékonyága ellenére a nacionalizmus továbbra is jelentős politikai szerepet fog játszani. A közép-európaiság felfedezése viszont arra nyújt reményt, hogy lehet kiutat találni a legrosszabb fajta nacionalista megosztottságból. Azzal, hogy a térség népeinek közös vonásait hangsúlyozza, és törekvéseiket az európai főáramlathoz kapcsolja vissza, a közép-európaiság semlegesíti a nacionalizmus legkárosabb elemeit.

A Közép-Európa-vita jelentősége tehát sokrétű. Új, alternatív szempontokat ad a jelen megértéséhez és a jövő eltervezéséhez, változatosságot ajánl a marxizmus—leninizmus egyhangúsága

helyett, kiutat ígér a bomlasztó nacionalizmus zsákutcáiból, és visszakapcsolja a térség országait az európai főáramlatba. Erre persze lehet azt felelni, hogy a közép-európaiság csak szellemi szinten létezik, és nincs politikai kerete. Csakhogy éppen ez lehet a legnagyobb előnye. Sokkal nehezebb dolog ugyanis megszabadulni egy olyan ellenféltől, amely csak az emberek agyában él, mint egy olyantól, amelynek szervezetei és intézményei vannak, amiket szét lehet zúzni. A közép-európaiság ezért várhatóan még hosszú ideig hatni fog Kelet- és Közép-Európa politikai helyzetére.

SCHÖPFLIN GYÖRGY

ÍRÓ A TÖMLÖCBEN

Tardos Tibor: *A tengervíz sós. Emlékezés az íróperre stb.*
Irodalmi Ujság Sorozata, Párizs, 1987, 198 old.

„Azt a címet is adhattam volna a könyvnek: A Nagy Riport” — olvasom a kezemben levő kis könyv hátsó borítólapján. Riport tehát. Az 1957 januári letartóztatásról, a börtönről, a félelemről. Arról az íróperről, amelynek során Tardos Tibort Déry Tiborral, Háy Gyulával és Zelk Zoltánnal együtt ítélték el. És magáról az egész korszakról, amelynek az író tanúja és résztvevője volt. Tanúságtétele első személyben íródott, de ezt az első személyt a kitűnő író iróniával szemléli, bölcs távolságból láttatja, és fontosnak legkevésbé saját szerepét ítéli. Így sikerül az, ami oly keveseknek: 1956 és 1957 atmoszférájának felidézése.

Tardos 1918-ban született. 1938-tól 1947-ig Párizsban élt. Írni Máraitól, Faulknertől és a francia szürrealistáktól tanult. Pályafutását is a szürrealisták körében kezdte. Résztvett a francia ellenállásban, kommunistákkal együtt, és 1942-ben felvették a francia kommunista pártba. Könyvében egy helyen emlékszik meg erről, annak kapcsán, hogy 1956 nyarán kizárták a pártból.

A kizárás legfőbb oka a Petőfi kör 1956. június 27-én tartott sajtóvitája volt, illetőleg Tardos szereplése ezen a vitán. Életének e sok bajt hozó sikerét így beszéli el:

„Elképzелhetetlenül nagy tömeg ült össze a Tisztiház nagyter-
mében. Sokezer ember! Benépesültek a folyosók is, megteltek
az emeleti termek is, hangszórót helyezett el a rendezőség min-
denütt, még a kertben is... Mindez a lázas előkészület elkerülte
a figyelmemet. Ott ültem a nagyterem középső padjainak az
egyikében, szoros baráti társaságban és, szokásunk szerint, bol-
dogan hülyéskedtünk, Sarkadi, Szeberényi, Kuczka, a felesé-
gek, más barátok... Kuczkaék el sem akarták hinni, hogy közte
vagyok a felszólalóknak. Ez a Tardos? Ugyan már... Csak Sarkadi
sejtett valamit az igazságból. Ferde pillantásokat vetett rám. Az
egész írásművem néhány nap előtti „beköpésére” alapítottam.
Arra, amikor nyakát csavargatva, ahogyan szokta, odaállt elénk
és azt duruzsolta:

— Eééén nem tudom, mit kék annyit dumáááni a sajtószabad-
ságról... Van, és kész. Nem? Petőfi kiharcolta ezelőtt száznyóc
esztendővel. Sose hallottam, hogy azóta is valamelyik rendszer
azt visszavonta vaóna...

A tervbevett napirend szerint került sor felszólalásomra... Az
ismeretlen gép előtt ...elkezdtem ügyes rádiószíndarabom felol-
vasását.

— Száznyolc esztendővel ezelőtt Petőfi Sándor ott téblábolt
Heckenast bácsi nyomdája környékén...

A pillantásom Sarkadira esett, láttam a képét, elfintorodott.
A nemjóját neki! Ez a Tardos megkergült, előadja azt, amiről
tegnap beszéltünk.

És úgy is volt. Folytattam.

— Egyszerre belép Petőfi, a nyomdatulajdonos orra alá tart
egy papírlapot. Tessék kinyomtatni ezt a tizenkét pontot. He-
ckenast bácsi azt feleli: Nem lehet, cenzúra van! De odahajol a
fiatal költő füléhez, és belesúgja...

A mikrofonnal a szájamban én is suttogtam, melegen:

...Foglaljanak le egy sajtót...

Dermedt csend támadt a nagy teremben. Ahogyan mondani
szokták, a légy döngését is meg lehetett volna hallani.

Egyszerre kitör a tapsvihár.

Felpillantok a papiromból. Nicsak. Kellemes meleg járja át
mellkasomat. Egész ügyes szónok vagyok. Ki hitte volna? Ma-
rokra fogtam a papírost. Kettőzött szellemességgel olvastam fel,
ami következett:

— Felderült Petőfi angyalképe. Rátette kezét egy régi, avitt nyakig-olajos nyomdagépre. Ezt a sajtót a nép nevében lefoglalom.

Meg kellett állnom a kis darabom előadásában. Fékeszakadtan zúgott a tapsvihar. A terem felbolydult... A nagy zajban alig lehetett érteni a folytatást, pedig azt halkán, megindultan kellett előadnom:

— és kézrátevéssel, mint Patagóniában a gyógyulás, megszületett hazánkban a sajtószabadság.

Lelkesen őrjög a tömeg. Rápillantok a haverjaimra. Sarkadi most már nem fanyalog, két mancsát a magasba lökve áll a széksorok között, kitátott szájjal. Vajon mit kiabálhat? Később megtudtam, mit: Hagyd abba, te marha!...

Összeráncolt szemöldökkel így folytattam:

— A Petőfi-szobrok ma, úgy látom, haraggal néznek ránk. Csalódottan. És megvetéssel. Mintha számon kérnék tőlünk: Emberek, mit csináltatok azzal, amit kiharcoltam nektek? Hol a sajtószabadság?"

Tanúsíthatom, hogy külsőleg pontosan beszéli el az író az 1956. június 27-én történeteket, mert magam is ott voltam a sok ezer hallgató között a Tisztiházban. De csak külsőleg pontos az elbeszélés. Belsőleg nem. Mert akkor, a felolvasás közben nem volt benne önirónia. Távolság sem. Hacsak annyi nem, amennyi ahhoz szükséges, hogy ismerje, mérni tudja szavainak súlyát. A mai távolságot, a gúnyos önlelkicsinylést sem csak az idő adja. Hanem valami más is.

Ehhez a máséhoz vissza kell lapoznom az időben. Mint ahogy az író maga is teszi könyvében. Mert a „nagy riport” szorosán vett cselekménye a letartóztatástól a szabadulásig terjed. Minden életrajzi és történelmi részlet emlékképként merül föl a börtön-cella zaklatott magányában.

1947-ben a Szabad Nép felelős szerkesztője, Horváth Márton hívta haza a tehetséges fiatal író. Aki elfogadta Horváth ajánlatát, és a lap munkatársa lett. Tragikus tévedés volt. Mert ha valaki, akkor ő nem volt a Szabad Népbe való. Igaz, mások is estek ugyanebbe a tévedésbe. Mint Gimes Miklós, 1956 forradalmának későbbi mártírja.

Hazatértekor nem is a párt napilapjára gondolt Tardos. Hanem

arra, hogy egy fotográfus társaságában betelepszik egy pesti gyárba és az ott dolgozók életét vizsgálja és mutatja be írásban és képben. Horváth Lukács Györgyhez küldte ezzel a tervvel. Lukács azonban sosem rajongott a tényekért. Ezt kérdezte a fényképes kutatás álmodójától:

– Maga azt mondta, lefényképezi a gyárudvaron hagyott vaslemezeket, például, télen is, nyáron is... Aláírja-e majd a képnek, hogy helytelen kint hagyni az alkatrészeket a pocsolyában?

– Nem ezt írom a kép alá.

– Hanem mit?

– Amit ábrázol. A hármasként számú műhely előtt hagyott lemezek, január 25-én délelőtt. Például.

Lukács válasza egyértelmű volt:

– Ha nem írja oda, hogy rosszul teszik a munkások, hogy otthagyják a lemezt a sárban, nem ér semmit a könyve. Nem segíthetjük az elkészítésében és a kiadásában.

Tardos maradt tehát a Szabad Népnél. Pedig kapott figyelemztetést. Például Kassáktól.

Aki emlékképeket mesél, válogat köztük. A válogatást a lélek végzi. Esetleg olyan szenvedély, amely egyben szenvedés is. Tardos szenvedélye a vívódás, patetikusabb szóval a vezeklés. Leple a könnyed hang, formát adó eszköze a végzett jó leértékelése, a tévedés hangsúlyozása.

A kulcsmondat, a cím: A tengervíz sós. Adam Wazyktól származik, a lengyel költőtől, aki hasonló úton járt végig. A szürrealistáktól a pártig, a párttól a kiábrándulásig. Ő a Költemény Felnötteknek című versében vezekelt. Ez a vers ihlette Tardos egyik 56-os írását. Amelyet mostani könyvének kellős közepén így jellemez:

– Az utópia-csinálókról van szó, akik folyton elképzelt Édenkerteket ígérnek. Azt állítják, hogy a szocializmusban nem sós víz, hanem limonádé reng a tengerben. Az emberek beleisznak a vízbe. Aztán csendesen hazamennek hányni.

– Az emberek? – tűnődöm. Igen, az emberek is. Igen, hazamentek hányni. Ez lett az egészből.

De a fogalmazás nagyon is személyes. Wazyknál is, Tardosnál is. Csak éppen Tardos nem haza, hanem a börtönbe ment. A börtön is vezeklés volt. Annak is látja, önmagával szemben könyör-

telen ítélettel. Amikor Mérai Tibor azt mondja neki, hogy leki-csinyíti szerepét az eseményekben, Tardos így válaszol:

– Gondolod? Akárhogyan is, egyéni sorsom úgy alakult, hogy elvette a kedvem az öntudatos áll-előretartástól. Diákkoromban el kellett menekülnöm a szülőföldemről, mert nem vagyok árja. Húsz évvel később börtönbe zártak, majd végleg kivetettek magyar földről, nagyjából az előbbivel azonos okokból...

KÉRDÉS: Bűnösnek érzi-e magát?

A budai ávós-színház kancsalul festett díszletei között azt válaszoltam volt: nem érzem magam bűnösnek. A Nagy-Nagy Törvényszék előtt másként felelek. Sajnálom és szégyellem, és bocsánatot kérek érte a magyar néptől, hogy rövid időre bár és békés modorban, belevegyítettem hangom a létét megsértő, oroszról fordított hazug ordítózásba.

Ebben a mélyebb értelemben – így van ez, Druszám! – *megnyugszom az ítéletben.*

Aki ilyen igazságtalanul kiméletlen önmagával szemben, más dolgokban is eljuthat a tisztánlátásig. A tisztánlátásig és megértésig.

Losonczy Géza, akit a cellából kileselkedés művészetével lát meg egy napon az író, egy méter távolságból... a sovány csont-bőr képét, beesett hosszú szemét, hátrasimított, megfakult frizuráját:

– Ez a csont-bőr kísértet nem más, mint Losonczy Géza, egykori Szabad Nép-szerkesztőségbeli barátunk, s legutóbb a Nagy Imre-kormány államminisztere.

Losonczyt megölték a börtönben. Halálának körülményeit nem ismerjük. Az egyik verzió szerint az éhségstrájkoló rabot a mesterséges táplálás során a tüdejébe préselt tejjel tették el láb alól. Tardos a saját verzióját adja elő. Nekem az övé a hiteles, a benne munkáló megértés miatt. Idézem:

Losonczy *nem* éhségstrájkolt. Ezt a szerencsétlen sorsú, kommunistává lett református papfiút elítélte Horthy törvényszéke. Pár esztendővel később saját szeretett főnöke, Rákosi nyakonfogja és az ávó rettentő kínzókamrájába veti, ahol a többéves tortúra során tüdővész és... az elmebaj határát súroló üldözési mániát kap. Kiszabadulása után – Nagy Imre szabadítja ki – hamar felgyógyul mindkét beteg-

ségéből (igaz, fél tüdejét elveszti) és a reformer vezető elsőszámú helyettese lesz. Az orosz bevonulás után egykori fogolytársa, Kádár visszavágja az ávó-pincébe, sokéves közös szenvedésük színhelyére. Harmadszorra láncolják be a csikágó-garázsba... Hát ez már egy kicsit sok egy embernek...

Akkor végleg összetört valami a gőzhenger alatt háromszor átment emberen. A megelőző fogságból visszamaradt üldözési mániája elmebajméretűvé fejlődött. Meggyőződése lett, hogy az ávó mérget tesz az ételébe, *ezért* nem ette meg...

Nemcsak nem evett: a vallomásai is felhasználhatatlannak bizonyultak. Végőskig elgyötört agya felmondta a szolgálatot, olyan stílusban válaszolt a hekusoknak, mint az egykori Rajk-per áldozatai:

– Elismerem, jugó kém vagyok, elismerem, Rákosi elvtársunk meggyilkolását terveztem.

Elromlott a szerkezet. Még zárt tárgyaláson való szerepeltetésre sem lett jó. Megérthető, hogy miért vitték ki akkora bakancsdübörgés közepette a mi csendes kis „író”-traktusunkból azt, ami még ebből az emberből megmaradt, vonagló és nyálazó csontvázsovány testét (vagy talán egyszerűen a holttetemét).

Később, a Nagy Imre-per szűkszavú ítéletkommunikéjében csak annyit közölnek majd róla: Losonczy Géza a börtönben betegségben meghalt.

Ítélet nincs — írta Déry hajdan. Az ellenkezőjét tanultam Tardos könyvéből. Van ítélet, de el kell jutni hozzá. Hosszú és fájdalmas úton. Az érett, kiegyensúlyozott ítélethez. Az önmagával szigorú, másokat megértő bölcsességhez.

KEMÉNY ISTVÁN

Szabad Fórum

LEVÉL A SZERKESZTŐHÖZ

Kemény István „Korszakváltás és forradalom” címen ismertetőt írt az általam kiadott Szabó Zoltán kötet (*Terepfelverés*, 1987) tartalmáról. Ismertetése utolsó bekezdése így hangzik: „A *Terepfelverés* első két részét Czigány Lóránt rendezte sajtó alá. A harmadik részt, a genfi előadás kéziratát András Sándor találta meg a josselini hagyatékban, és ugyanő szerkesztette, igen nagy munkával... sajnálatos, hogy az ő szerkesztői szerepe a könyv fedőlapján nincs feltüntetve”.¹

Kemény István ténszerűnek tűnő megállapítása András Sándor szerepével kapcsolatban pontatlan, s mint minden pontatlanság félrevezető. A kéziratot ugyanis nem a „josselini hagyatékban” találta meg” András Sándor, mivel a kéziratot már 1983 júliusában kézbe vette, Szabó Zoltán életében, tehát ebben az összefüggésben nem beszélhetünk „josselini hagyatékról.” Ezt onnan tudom, hogy 1983 júliusában András Sándort én vittem át kocsin Josselinba. Engem azért hívott meg Szabó Zoltán, hogy az *Ősök és társak* (1984) könyv anyagát véglegesítse velem, András Sándor pedig azért tartott velem, hogy a genfi előadás anyagát összeszedje, s rábeszélje Szabó Zoltánt annak kiadására. (Hogy a genfi előadás anyagát mennyire nem kellett „megtalálni”, azt talán Kemény István maga tudja a legjobban, mivel korábban ő is megpróbálta, igaz, eredménytelenül, sajtó alá rendezni a szöveget.)

András Sándorral megállapodtunk, hogy az akkor még cím nélküli (az előadás címét csak jóval később sikerült megállapítanom) szöveget sajtó alá rendezi, bevezetőt ír hozzá és jegyzetekkel látja el. Ezzel a munkával nem készült el. Kaptam tőle egy rövid bevezetést, azzal, hogy a szükséges filológiai adatokat

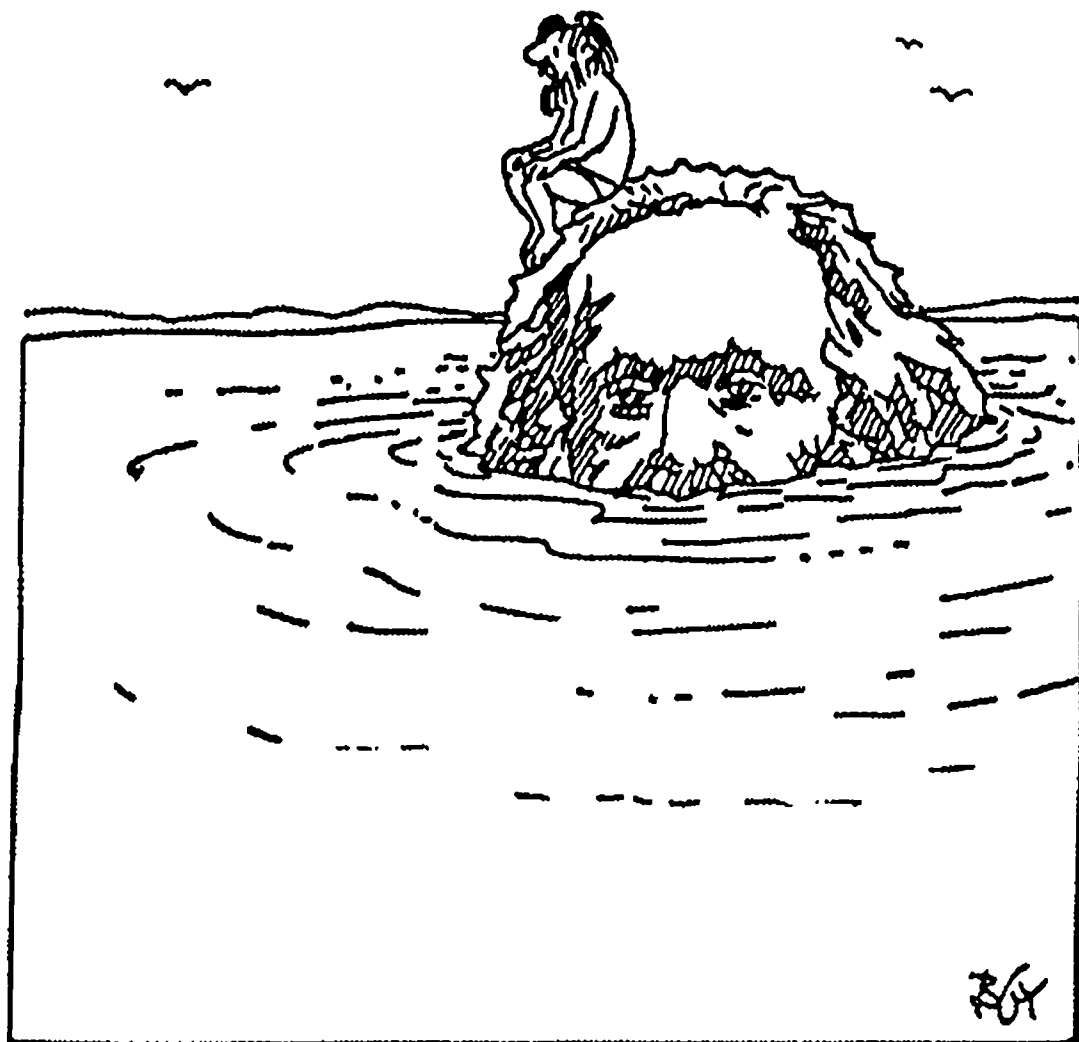
szedjem össze, s egy szöveget, melyet részben Szabó Zoltán gépiratainak fénymásolatából, részben pedig textológiai hibáktól hemzsegő másolatokból rakott össze. 1985 május 20-i kísérő levelét így kezdte: „Lóri, hát itt van, ami itt van” s ezzel fejezte be: „Ha le kell gépeltetni az egészet, akkor csináltasd meg: nekem se időm, se türelmem; inkább megfizetem.” Miután időközben újabb szövegrészek kerültek elő, mostmár tényleg a hagyatékból, s miután András Sándor továbbra sem ért rá, hiába próbáltam meg vele érintkezésbe lépni, a kiadó pedig egyre inkább sürgetett, kénytelen voltam az anyagot újra szerkeszteni és sajtó alá rendezni. Ez a munka két hónapot vett igénybe 1985 októberétől decemberéig.

Az újraserkesztett szöveg András Sándor koncepcióját figyelembe vette, s ezzel kapcsolatos érdemeit a jegyzetanyagban elismerem (250–51. l.) Ez nyilván elkerülte Kemény István figyelmét, ugyanúgy, mint az a tény, hogy a címlapon ez áll: „Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: Czigány Lóránt”. A címlapon tehát senkinek a „szerkesztői szerepéről” nincsen szó, csupán azt a tényt rögzíti, hogy ki rendezte sajtó alá a Szabó Zoltán tanulmányokat. Sajnálatos csupán az, hogy András Sándornak nem volt „ideje és türelme” befejezni azt a munkát, amire vállalkozott. Ez, persze, nem csökkenti érdemeit a genfi előadás szövegének kiadásában.

Végül, megragadom az alkalmat, hogy megemlítem: Kemény István úgy írt ismertetést egy könyvről, hogy az abban levő bevezető tanulmányt (7–37. l.) és testes bibliográfiát (257–312. l.) említés nélkül hagyja. Ezt viszont én tartom sajnálatosnak, mert ezzel, divatos szóval élve, „félretájékoztatja” az olvasót a könyv tartalmát illetőleg, hiszen az olvasó csak annyit tud meg Kemény István ismertetéséből a könyv tartalmáról, hogy „három töredéket tartalmaz” (166. l.)

Mindezekből az derül ki, hogy Kemény István animózitással viseltetik személyem és munkásságom iránt. Kár.

CZIGÁNY LÓRÁNT (London)

KELET-EURÓPAI HELYZETKÉP
- a budapesti "Mozgó Világ" nyomán -